

UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA

W POZNANIU

WYDZIAŁ NEOFILOLOGII

Sonia Ławniczak

**Utvalda litterära representationer av den svenska
minneskulturen kring Förintelsen och det andra världskriget**

Rozprawa doktorska
napisana pod kierunkiem
prof. UAM dr hab. Magdaleny Żmuda-Trzebiatowskiej
oraz
dr Aleksandry Wilkus-Wyrwy

w Katedrze Skandynawistyki

POZNAŃ 2021

Innehållsförteckning

1. Inledning	5
Idé till avhandlingen och forskningsläge	5
Syfte, metod och teoretisk bakgrund	6
Urvalet av analysmaterial	7
Avhandlingens uppbyggnad	9
2. Minnesfenomenet – på väg mot vetenskaplig tolkning	12
Maurice Halbwachs: kollektivt minne	19
Pierre Nora: minnesplatser	22
Aleida och Jan Assmann: det kulturella minnet och det kommunikativa minnet 26	
Astrid Erll: resande minne	30
Litteratur och minne – analyskontext	33
Litteratur som ett medium för det kollektiva minnet	34
3. Sverige och andra världskriget mot bakgrund av minnesforskning och litterära studier	39
Minnesstudier kring Förintelsen	40
Sverige och Förintelsen	46
Sverige under andra världskriget	46
Efterkrigstidens historieglömska: svenska berättelser om andra världskriget	55
Historiebruk. Klas-Göran Karlssons typologi	61
Nyväckt intresse för andra världskriget	65
Sverige, judarna och Förintelsen	70
Litteraturvetenskaplig forskning i ämnet	79
Svensk litteratur om andra världskriget och Förintelsen	84
Direkt vittnesbörd, återblickar, efterspel (det kronologiska kriteriet)	86
Böcker skrivna i Sverige som en reaktion på hotet om krig och själva kriget	86
Böcker skrivna under perioden 1945–1991	91
Böcker skrivna efter 1991	96
Det självupplevda, det återberättade, det påhittade (det biografiska kriteriet) .	103

Fiktion och dokumentation (det estetiska kriteriet).....	110
Fakta, fiktion, faktion? Genretillhörighet av de utvalda verken	115
4. Den svenska minneskulturen kring andra världskriget och Förintelsen – analys av tre litterära exempel	118
Retoriken av det kollektiva minnet	118
Fyra perspektiv i analysen	124
Berättarinstansen	124
Tids- och rumsförhållanden i berättelsen	128
Språket	130
Peritexter i berättelsen	131
Ett vittnesmål avlagt på betryggande avstånd från andra världskriget:	
<i>Krigsdagböcker 1939–1945</i> av Astrid Lindgren	132
Ögonvittne till det avlägsna kriget	132
Systematisk dokumentering	135
Inte bara jaget i centrum	139
Två olika världar och två tidsuppfattningar.....	140
Språket	142
Peritexter	146
En berättande resa tillbaka i tiden: <i>Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz</i> av Göran Rosenberg.....	148
Andra generationens överlevande	148
Milstolpar på minnesresan	150
Att berätta de minnen som ärvts	156
En resa genom rum och tid	160
Minnesskärvor	166
Peritexter	171
Ett Sverige som man ofta väljer att glömma: <i>Och i Wienerwald står träden kvar</i> av Elisabeth Åsbrink	173
Minnestecknare som utmanar glömskan	173
Flera trådar som blir till en berättelse	176
Berättaren som förmedlare av fakta, känslor och minnen	178

Där och här, då och nu	181
Språket	184
Peritexter	186
5. Avslutning	189
Likheter och skillnader	189
Retoriken av det kollektiva minnet och historiebruk	193
En röst i den offentliga debatten	198
6. Streszczenie	201
7. Litteraturförteckning	208

1. Inledning

Idé till avhandlingen och forskningsläge

Den polska litteraturkritikern Marek Zaleski påpekar att vårt förflutna kräver att vi minns, och vår önskan att minnas det förflutna återspeglas ständigt i våra strävanden. Att minnas kan framstå vara både som existentiellt behov hos en människa eller ett samhälle och som moralisk plikt gentemot dem som inte längre kan föra sin talan själva. Vi minns bland annat genom litteraturen.¹ Under de senaste decennierna har man ägnat allt mer uppmärksamhet åt litteraturens roll i en process av åminnelse. Den nyaste kulturella, litterära och historiska forskningen visar att skönlitteratur och den litteratur som placeras på gränsen mellan fiktion och sakprosa kan uppfattas som en specifik historisk källa, men också som ett medium som påverkar en given gemenskaps kollektiva och kulturella minne. 1900-talet var en av de mest tragiska perioderna i hela mänsklighetens historia med två blodiga världskrig som ödelade länder och förintade befolkningar, samt två kriminella ideologier nazism och kommunism som utgjorde ett allvarligt hot mot de humanistiska värdena. Många av dessa händelser, och i synnerhet Förntelsen, har återspeglats i litteraturen.

Idag är reflektionen som ägnas åt minnet ett vanligt förekommande sociokulturellt, tvärvetenskapligt och internationellt fenomen. Det uppstår fler och fler nya klassificeringar och distinktioner som gäller förhållandet mellan minne och mänsklig identitet. Avledningen till detta är bland annat Förntelsen som är ett ständigt återkommande ämne. Förntelsen utgör en utgångspunkt för den europeiska debatten om minnet av det förflutna och den oändliga processen att söka efter en effektiv metod för att neutralisera de oönskade och farliga förhävanden som av tradition brukar beskrivas med termen ondska.

Att behålla minnet av Förntelsen är inte bara att förmedla kunskap om vad som hände, utan också att reflektera över budskapets former. Kan den här typen av minnesdiskurs också utvecklas i ett land som inte var inblandat i fientligheter och inte led några betydande förluster till följd av kriget? Sverige förklarade neutralitet 1914 och bekräftade den 1939, vilket innebar att det varken deltog direkt i första eller andra världskriget. Detta har resulterat i avsaknaden av vissa erfarenheter som var gemensamma för de länder och nationer som drabbades till följd av krigshandlingar och led under nazisternas utrotningspolitik. Istället skapades en mycket unik neutralitetsberättelse som också brukar kallas den

¹Zaleski, Marek. 2004. *Formy pamięci*. Gdańsk: Słowo/obraz terytoria. S. 5.

småstadsrealistiska berättelsen. Den användes för att förklara svenska eftergifter till Nazityskland som nödvändiga för att kunna hålla landet utanför kriget och betona Sveriges förtjänster när det gäller humanitär verksamhet. Fram till våra dagar påverkar denna berättelse svenskarnas kollektiva minne av andra världskriget.

Forskningen om andra världskriget och Förintelsen, som i Sverige påbörjades på 1960-talet, har för det mesta bedrivits i ett historiskt perspektiv och den tycks inte lika omfattande och mångfaceterad som motsvarande forskning i t.ex. i Polen, Tyskland eller USA. Det är först på 1990-talet som intresset för det i stort sett mörklägda förflutna väcktes på nytt både i akademiska kretsar och i medier. Bland de ämnen som togs upp kom svensk eftergiftspolitik i förgrunden men också Sveriges restriktiva flyktningspolitiken under åren 1933–1945. Som en barnbrytande forskninginsats, när det gäller ämnet Sverige och Förintelsen kan man betrakta forskningsprojekt "Förintelsen och den europeiska historiekulturen" som genomfördes åren 2001–2007 av Klas-Göran Karlsson och några andra historiker. Inom området litteratur kan endast en monografi nämnas "*Men ändå måste jag berätta*" *Studier i skandinavisk förintelselitteratur*" (2002) av Anders Ohlsson, professor i litteraturvetenskap vid Lunds universitet. Det är den första studien i ämnet och i fokus står de verk vars författare var ögonvittnen till händelserna. I mindre utsträckning analyserar Ohlsson de böcker som skrevs av andra generationens överlevande och texter av författare som inte har någon direkt koppling till andra världskriget och Förintelsen.

Syfte, metod och teoretisk bakgrund

Syftet med avhandlingen är att introducera ett litterärt perspektiv till överväganden om den svenska minneskulturen kring Förintelsen och det andra världskriget. Som jag redan nämnt, har dessa frågor hittills huvudsakligen studerats av historiker i Sverige.

Den viktigaste teoretiska inspirationen har för mig varit forskningen av den tyska litteraturvetaren Astrid Erll. Hon hävdar att litteraturen, som ett symboliskt system, kan skapa artegna former av identiteten och det kollektiva minnet. Erll analyserar hur litteraturen fungerar som ett specifikt minnesmedium. Litteraturens funktion i förhållande till det kulturella minnet är alltså representation. Att identifiera vad som i litteraturen representerar det kulturella minnet är det första steget mot att studera minnesretoriken som kommer till uttryck i litterära texter. Det finns inga karakteristiska estetiska drag i texten som skulle tvinga läsaren att uppfatta den som ett minnesmedium. Det är en analys av textens historiska

inverkan i en given minneskultur som kan ge svaret på frågan om den kan bli ett sådant medium. Det handlar alltså om de potentiella möjligheterna att initiera ett sådant sätt att ta emot texten. Astrid Erll talar om en strategi att provocera fram ett mottagande, något som hon kallar för retorik av det kollektiva minnet. Det är en samling former och aktiviteter inom en litterär text som, i bemärkelsen ”påverkanspotential”, kan leda till att en viss text uppfattas av läsarna som en kollektiv text. Retoriken av det kollektiva minnet kommer till uttryck genom fem modus (tyska: *fünf Modi der Rhetorik des kollektiven Gedächtnisses*; engelska: *five modes of the rhetoric of collective memory*): det reflexiva, monumentala, historiserande, antagonistiska och erfarenhetsmoduset. Den andra inspirationen kommer från den svenske historikern Klas-Göran Karlsson som har stora förtjänster när det gäller att aktualisera Förintelsen som föremål för vetenskaplig forskning i det nutida Sverige. Hans huvudinriktning – historiedidaktik tycks dessutom nära besläktad med minnesforskning. Karlsson har skapat en typologi över historiebruk, dvs. olika sätt att använda historia som är karakteristiska för vissa grupper i samhället och beror på deras motiv och mål. Karlssons historiebruk korresponderar väl med Astrid Erlls modus för minnesretorik och det kan därför kan vara till nytta att hänvisa till dem när slutsatser från analysen diskuteras.

Det övergripande forskningsmålet är att analysera tre utvalda böcker mot bakgrund av Astrid Erlls koncept – retorik av det kollektiva minnet. Analysen ska visa på vilket sätt litteratur kan främja och påverka skapandet av minnesbilder som gäller svensk neutralitet under andra världskriget och Sveriges deltagande i Förintelsens globala arv. Analysen ska alltså leda till att identifiera textstrategier som främjar spridning av en viss form av det kollektiva minnet. Analysen genomförs utifrån fyra huvudperspektiv som inbegriper ett antal aspekter vart. Jag undersöker berättarinstansen, tids- och rumsförhållanden i berättelsen, berättelsens språk – med avseende på stilistiska medel som betonar textens mnemiska karaktär samt paratexter i boken. Metoden i avhandlingen är alltså kvalitativa textanalyser av utvalda böcker.

Urvalet av analysmaterial

Till analysen har jag valt samtida prosatexter som representerar litterära dokumentära former, dvs. genrer som ligger på gränsen mellan fiktion och sakprosa. De är *Krigsdagböcker 1939–1945* (2015) av Astrid Lindgren, *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* (2012) av Göran Rosenberg samt *Och i Wienerwald står träden kvar* (2011) av

Elisabeth Åsbrink. Alla tre har uppnått stor publiceringsframgång både på den svenska och internationella litterära marknaden (alla översattes också till polska). Den avgörande faktorn vid urvalet av analysmaterial var författarens relation till andra världskriget och Förintelsen. Min avsikt har varit att visa hur författarnas olika utgångspunkter och motiv avspeglar sig i deras verk för att sedan kunna diskutera böckernas potentiella påverkan på svenskarnas kollektiva minne. Den förstnämnda boken är skriven under kriget av ett ögonvittne som följer det på avstånd i form av dagboksanteckningar där rapporter om krigshändelser blandas med skildringar av vardagslivet i beredskapstidens Sverige. Det självbiografiska dokumentet publicerades 70 år efter att det hade skrivits (70 år efter krigets slut). Att författaren till *Krigsdaböcker 1939–1945* är den världskända barnboksförfattaren Astrid Lindgren kan också vara en intressant faktor att beakta.

Den andra boken är skriven av en representant för andra generationens överlevande som växt upp utan att veta något om föräldrarnas smärtsamma erfarenheter från koncentrations- och slavarbetsläger. Genremässigt är boken en hybrid och den innehåller inslag av självbiografi, biografi och litterärt reportage. Göran Rosenbergs bakgrund som journalist har utan tvekan varit avgörande för sättet att skildra faderns och sonens historia.

Författaren till den tredje boken, Elisabeth Åsbrink har också stor erfarenhet inom journalistik. *Och i Wienerwald står träden kvar* kan klassificeras som litterärt reportage med rätt stort inslag av fiktion. Boken är emellertid baserad på en autentisk korrespondens mellan Förintelsens offer, närmare bestämt en judisk pojke som evakuerades till Sverige och hans föräldrar som stannade i Wien och sedan deporterades till koncentrationsläger. Elisabeth Åsbrink är en representant för tredje generations överlevande och hon hänvisar till sin judiska bakgrund när hon åtar sig uppgiften att berätta Otto Ullmans historia.

I alla tre böcker spelar det svenska sammanhanget en viktig roll. Astrid Lindgren skildrar den svenska vardagen i världskrigets skugga, men hon tar också upp frågor rörande svensk neutralitet. *Krigsdaböcker 1939–1945* är dessutom ett bevis på att svenskarna hade tillgång till information om Förintelsen. I Göran Rosenbergs bok blir Södertälje en symbol för det motsägelsefulla med Sverige som blivit rikt på kriget, tagit emot Förintelseöverlevande och aldrig har gjort upp med den antisemitism och främlingsfientlighet som blomstrade under 1930- och 1940-talen. Elisabeth Åsbrink formulerar i sin bok en rad anklagelser mot det neutrala Sverige som vägrat ta emot judiska flyktingar på 1930-talet och tillererat nazistiska organisationers verksamhet. Den livliga

debatten som böckerna väckte i Sverige har varit en annan anledning till att välja dem som föremål för min analys.

Avhandlingens uppbyggnad

Avhandlingen består av inledning, tre kapitel, avslutning och sammanfattning på polska. Det första kapitlet är en historisk genomgång av de viktigaste begreppen som formulerats inom minnesforskning. Syftet med det första kapitlet är att skapa en nödvändig bakgrund till forskningen om litteraturen som ett minnesmedium. Jag börjar med att titta närmare på begreppet minne, belysa dess etymologi och presentera möjliga tolkningar av termen. Jag utgår från en allmän reflektion över den tvärvetenskapliga karaktären hos minneskategorin och dess plats inom dagens humaniora. I den historiska översikt som följer skildrar jag minnesforsknings utveckling från antiken till nutiden, från tidiga koncept för minnet till dagens tvärvetenskapliga minnesstudier. Jag presenterar ingående några av minnesstudiernas nyckelgestalter och introducerar de begrepp som dessa forskare myntat och som jag anser vara relevanta för min analyskontext. De är ”det kollektiva minnet” (på franska *la mémoire collective*) av Maurice Halbwachs, ”minnesplatser” (på franska *les lieux de mémoire*) av Pierre Nora, ”det kulturella minnet” (på tyska: *kulturelles Gedächtnis*) och ”det kommunikativa minnet” (på tyska: *kommunikatives Gedächtnis*) av Aleida och Jan Assmann, samt ”resande minne” (eng. *travelling memory*) av Astrid Erll. Till slut förklarar jag begreppet *minneskultur* (på tyska: *Erinnerungskultur*) och hänvisar till den tyske historikern Christoph Cornelißens definition.

I det andra kapitlet introduceras det svenska sammanhanget när det gäller minnesforskning om det andra världskriget och Förintelsen. Jag börjar med en reflektion över de minnesstudier som ägnats åt Förintelsen. Sedan förklarar jag sådana viktiga termer som det globala, kosmopolitiska och transkulturella minnet. Ett annat viktigt begrepp är här också ”efterminne” (på engelska *postmemory*) introducerad av den amerikanska litteraturvetaren Marianne Hirsch. Med hjälp av denna term analyserar hon andra generationens överlevandes författarskap. De ämnen som dessa författare tar upp är t.ex. sökande efter sin egen identitet, och känsla av främlingskap eller skyldighet att bevara minnet av Förintelsen.

I nästa avsnitt belyses de historiska förhållanden som väsentligt påverkade utformningen av den svenska minneskulturen kring andra världskriget och Förintelsen,

nämligen den neutralitet som Sverige deklarerat och många avvikelser som gjorts från den. Under hela källkrigsperioden dominerade den så kallade småstatsrealistiska berättelsen. Det betonades att Sverige som ett litet land, svagt ur militär synvinkel, inte hade haft något annat val än att göra eftergifter till Tredje riket. Under 1990-talet blev den småstatsrealistiska berättelsen utmanad av den moraliska berättelsen. Jag hänvisar här till termen ”debatternas decennium” som introducerades av historikern Ulf Zander. Därefter introducerar jag Klas-Göran Karlsson typologi. Han specificerade sju typer av historiebruk: vetenskapligt, existentiellt, moraliskt, ideologiskt, icke-bruk, politiskt-pedagogiskt och kommersiellt.

I andra delen av det andra kapitlet presenterar jag mitt eget förslag till klassificering av svenska litterära verk som handlar om andra världskriget och Förintelsen. Jag ordnar dem med hjälp av tre kriterier: det kronologiska, det biografiska och det estetiska. Det kronologiska kriteriet hänvisar till böckernas uppkomsttid som oftast sammanfaller med publiceringstiden och har en stor betydelse för hur vissa ämnen tematiseras och problematiseras. Inom det här kriteriet presenterar jag böcker skrivna i Sverige som en reaktion på hotet om krig och själva kriget, böcker skrivna under perioden 1945–1991 samt böcker skrivna efter 1991. Det biografiska kriteriet hänvisar till de tre författargrupper som Anders Ohlsson urskiljer i sin monografi, dvs. (1) ögonvittnen till andra världskriget och Förintelsens offer som beskriver sina erfarenheter, (2) barn och barnbarn till de överlevande och (3) de författare som varken har någon judisk bakgrund eller någon personlig anknytning till andra världskriget och Förintelsen. Det estetiska kriteriet gäller valet av bokens form och genre.

I det tredje kapitlet beskriver jag Astrid Erlls teori som gäller retoriken av det kollektiva minnet och sammanställer den med Klas-Göran Karlssons typologi över historiebruk. Sedan presenterar jag min analysmodell och tillämpar den på de tre utvalda texterna. Den ordning i vilken böckerna förekommer i analysen korresponderar med det biografiska kriteriet. Först analyserar jag *Krigsdagböcker 1939–1945*. Sedan kommer *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* av Göran Rosenberg som är en representant för andra generationens överlevande. *Och i Wienerwald står träden kvar* av Elisabeth Åsbrink är den tredje boken som analyseras. Författaren tillhör är tredje generationens överlevande men hon kan också betraktas som exempel på författare som skriver om andra världskriget och Förintelsen och bygger på ett annat material än det biografiska. De slutsatser som framgår från analysen delar jag i tre grupper. Den första gruppen gäller likheter och skillnader mellan

böckerna som kan iakttas om man tar hänsyn till de fyra perspektiven i analysen. Den andra gruppen är slutsatser relaterade till Astrid Erlls koncept av modus för minnesretoriken och de utvidgas med hänvisning till Klas-Göran Karlssons typologi över historiebruk. I den tredje gruppen har samlats några reflexioner som gäller de tre böckernas betydelse för den svenska debatten om andra världskriget och Förintelsen och deras plats i det svenska och globala Förintelsearvet.

2. Kapitel 1

Minnesfenomenet – på väg mot vetenskaplig tolkning

Minnet och den reflektion som ägnats åt det är ett sociokulturellt, tvärvetenskapligt och internationellt fenomen idag.

I likhet med det sociokulturella fenomenet spelar minnet en viktig roll i olika typer av sociala bruk. Kalendern för nationella, religiösa och etniska helgdagar utvidgas ständigt. Att komma ihåg och glömma är huvudteman för samtida litteratur, konst och press.

Under de sista två decennierna av 1900-talet blev minnet ett nyckelbegrepp i akademiska diskurser inom många väletablerade områden och är därmed det tvärvetenskapliga fenomenet idag. Minnet är ju inte domänen för en enda disciplin. Minnet, som inget annat ämne, kombinerar ojämförliga element och har därför blivit föremål för forskning inom många vetenskapliga discipliner: sociologi, filosofi, historia, arkeologi, religionsvetenskap, litteratur, konsthistoria, medievetenskap, psykologi och neurobiologi.

Intresset för minne är inte begränsat till ett land utan är ett internationellt fenomen. Det inflytelserika begreppet *minnesplatser*² (*lieux de mémoire*) formulerades av den franske historikern och författaren Pierre Nora i Frankrike, men hittade snart anhängare i andra länder. Den sociala och vetenskapliga minnesboomen (*memory boom*)³ är synlig i USA, Israel, Nederländerna, Italien, Tyskland, Storbritannien och i många andra länder. Pierre Nora kallar de sista två decennierna av 1900-talet för *minnesåren*, och anser att det ökade intresset för historiska ämnen bör kallas för *minnestidens ankomst*.⁴ Dessa ord bör man förstå i samband med den tragiska historien på 1900-talet, med särskild tonvikt på två krig och brott begångna i ideologins namn. Forskning om minnet börjades dock inte i slutet av 1900-talet tillsammans med minnesbommen. Nuförtiden behandlas minnet inom olika typer av diskurser: offentliga, mediala och akademiska. Man kan märka minnesforskningsutveckling, dess bredare omfattning och användbarhet i olika sammanhang. Dagens utvidgning av detta ämne får oss att se tillbaka och leta efter verk av potentiellt banbrytande natur för minnesforskningsutveckling.

²Begreppet diskuterar jag mer detaljerat i avsnittet som ägnas åt Pierre Nora.

³Huyssen, Andreas. 1995. *Twilight Memories. Marking Time in a Culture of Amnesia*. London–New York: Psychology Press.

⁴Nora, Pierre. 2001. *Czas pamięci*, övers. Wiktor Dłuski. I: „Res Publica Nowa”, nr 7, s. 37–43.

Syftet med detta kapitel är att skapa en nödvändig bakgrund till min forskning om litteraturen som ett minnesmedium. Jag börjar med att titta närmare på begreppet minne, belysa dess etymologi och presentera möjliga tolkningar av termen. I den historiska översikt som följer skildrar jag minnesforskningens utveckling från antiken till nutiden, från tidiga koncept för minnet till dagens tvärvetenskapliga minnesstudier.

I den andra delen av kapitlet presenterar jag ingående några av minnesstudiernas nyckelgestalter och introducerar de begrepp som dessa forskare myntat och som jag anser vara relevanta för min analyskontext. Det är Maurice Halbwachs och begreppet *kollektivt minne*, Pierre Nora och *minnesplatser*, Aleida och Jan Assmann och *det kulturella och kommunikativa minnet* samt Astrid Erll och *resande minne*.

I allmänt språkbruk kan ordet ”minne” ha många olika betydelser eller innebörder. Det räcker att slå upp ordet i Svensk Ordbok (SO) utgiven av Svenska Akademien för att förstå dess spännvidd. Ordboken anger ordets tre grundläggande betydelser som jag presenterar nedan.

För det första kan ”minne” stå för den biologiskt nedärvda neurologiska färdigheten ”att minnas”, dvs. att återfå eller aktualisera en lagrad själslig föreställning om något. ”Att erinra” och ”att komma ihåg” är synonymer till verbet ”att minnas”.⁵ Det finns ändå en väsentlig betydelseskilnad mellan dessa två verb. ”Att erinra” betyder att på nytt göra någon uppmärksam på något.⁶ ”Att komma ihåg” betyder att lagra i minnet, att kunna återkalla något ur minnet eller att uppmärksamma.⁷

Det andra semantiska fältet av ordet ”minne” utgörs av återkallade själsliga föreställningar. Här är det möjligt att använda substantivets pluralform, alltså ”minnen”. Det finns icke-materiella och materiella minnen. Icke-materiella minnen, alltså minnesbilder kan gälla någons självbiografi (t.ex. Wigforss minnen)⁸, en given period i människans liv (t.ex. barndomsminnen) eller hågkomsten av en död person (man kan t.ex. hedra minnet av de döda soldaterna).⁹ Materiella minnen, alltså minnessaker, är materiella företeelser, föremål

⁵Förklaringen av ordet ”att minnas” kommer från Norstedts svenska ordbok, s. 616.

⁶Förklaringen av verbet ”att erinra” kommer från den digitala versionen av Svensk ordbok,

<https://svenska.se/tre/?sok=erinr&pz=1> [hämtad 2020-08-03]

⁷Förklaringen av verbet ”att komma ihåg” kommer från den digitala versionen av Svensk ordbok,

<https://svenska.se/tre/?sok=kommaih%C3%A5g&pz=2> [hämtad 2020-08-03]

⁸Förklaringen av substantivet ”ett minne” kommer från den digitala versionen av Svensk ordbok,

<https://svenska.se/tre/?sok=minne&pz=1>

⁹Förklaringen av substantivet ”en minnesbild” kommer från den digitala versionen av Svensk ordbok,

<https://svenska.se/so/?id=33298&ref=xnr245148>

som väcker hågkomst av något, det är t.ex. en souvenir eller ett monument. Ytterligare en annan betydelseaspekt är handlingar som kollektiva åminnelseakter och minnesceremonier, under vilka minnena offentliggörs.¹⁰

Det tredje semantiska fältet innehåller den tekniska innebörden av ordet ”minne”. Då är det en del av en dator som används för lagring av program och inmatade data (t.ex. en digitalkamera med ett inbyggt minne).¹¹ Här är det möjligt att bara använda substantivets singularform.

Vad minnet egentligen är, var det har sitt säte, varför det upptar en sådan central plats i vår förståelse av oss själva, har man undrat i olika epoker och sammanhang. Frågan om hur minnet fungerar har en lång historisk tradition inom såväl filosofin som läkarvetenskapen, teologin och konsten. De gamla grekerna dyrkade gudinnan Mnemosyne, som var en personifiering av minnet. Enligt grekisk mytologi var hon mor till alla nio musor och på det sättet grunden för all vetenskap och konst för grekerna. Hon var även uppfinnare av språket och orden.¹² ”Mnemo” är ett grekiskt ord för ”minne”, på latin heter det ”memoria”.¹³ De gamla grekerna skapade också begreppet minneskonst som överfördes till Rom, varifrån det i sin tur gick in i den europeiska traditionen. Minneskonsten var läran om lämpligaste sätt att utveckla minnet och genom avsiktligt bildade idéassociationer underlätta inlärandet och bevarandet av minneskunskaper.¹⁴

Den första kända historiska personen som var förknippad med minneskonsten – både i teori och i praktik var en av Greklands främsta lyriska skaldar Simonides från Keos (556–468 f.Kr.). Han lär ha ägt ett utomordentligt minne och gäller som uppfinnare av mnemoteknik.¹⁵ Han försökte sig med framgång på alla grenar av lyrisk diktning, men var mästare i den av honom utvecklade epigrammatiska stilen och i elegin. Simonides åtnjöt anseende även som vetenskapsman och tänkare.¹⁶ Det finns en berättelse om en fest som han

¹⁰Förklaringen av substantivet ”en minnessak” kommer från den digitala versionen av Svensk ordbok, <https://svenska.se/so/?id=49639&ref=lnr334551> [hämtad 2020-03-15]

¹¹Förklaringen av substantivet ”ett minne” kommer från den digitala versionen av Svensk ordbok, <https://svenska.se/tre/?sok=minne&pz=1> [hämtad 2020-08-04]

¹²Grimal, Pierre. 1987. *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, övers. Maria Bronarska. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo. S. 238.

¹³Andersen, Øivind. 2000. *I retorikkens hage*. Oslo: Universitetsforlaget AS. S. 111.

¹⁴West, William N. 2001. ”Memory”, *Encyclopedia of Rhetoric*, Tomas O. Sloane (red.). Oxford: Oxford University Press. S. 483 f.

¹⁵Yates, Frances A. 1977. *Sztuka pamięci*, övers. Witold Radwański. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. S. 13.

¹⁶Ibidem, s. 41.

deltog i. Värden Skopas och alla gäster omkom, eftersom taket i salen rasade in. Det var bara Simonides från Keos som överlevde och hjälpte offrens familjer att identifiera de massakrerade liken, eftersom han mindes i vilken ordning gästerna hade suttit vid bordet. Denna teknik kallas för loci-metoden (latin pluralis av *locus*: ort, plats, ställe, rum) och går ut på att informationen som ska memoreras kodas om till mentala bilder för att sedan placeras in på utvalda platser i en välkänd omgivning.¹⁷

Den romerska retorn, författaren och politikern Marcus Tullius Cicero (106–43 f.Kr.) tyckte att minnet är människans medfödda drag som hon inte har kontroll över. Enligt Cicero kan man bara ”utveckla vad naturen har gett oss”.¹⁸ Denna uppfattning ligger nära den antika uppdelningen i naturligt (medfött) och artificiellt (förvärvat) minne. Den första typen finns hos individen och möjliggör att man kommer ihåg saker och ting, men utan någon särskild ordning. Den andra typen kan man förvärva genom att tillämpa methodspecifika regler som bör förbättra den naturliga förmågan. Det är just den så kallade mnemotekniken (minneskonsten) som åsyftas.

Den grekiske filosofen, matematikern och författaren Platon (428–348 f.Kr.) kan betraktas som en föregångare till minnets psykologi. Som den förste studerade han minnesprocesser. I Platons dialog *Theaitetos*, som troligen skrevs omkring år 369 f.Kr., presenteras minnet som en gåva av Mnemosyne. Den grekiske filosofen Sokrates (469–399 f.Kr.) som i den ovannämnda dialogen talar med den grekiske matematikern Theaitetos (415–369 f.Kr.) föreställer sig att det i människans själ finns en vaxtavla, där tiden lämnar sina avtryck, våra minnen. De registreras på tavlan, men sedan bleknar de och försvinner med tiden.¹⁹

Den vetenskapsfilosofiska frågan om vad minnet är formuleras på ett paradigmatiskt sätt redan av Aristoteles (384–322 f.Kr.) i en liten studie *Peri mneme kai anamnesis* (*Om minne och hågkomst*).²⁰ Han uppmärksammar bland annat att minnet delar rum med fantasin och i grunden är lika dunkelt som människans kreativitet. Paradoxalt nog är minnet statistiskt

¹⁷Ibidem, s. 18.

¹⁸Cicero, *Œuvres complètes de Cicéron*, t. 3, Dialogues de l'orateur, C. L. F. Panckoucke, Paris 1839, s. 515. Efter citat i Dubois, Anna Karolina *Pamięć jako przedmiot refleksji naukowej XVI–XVII wieku we Francji*. *Folia Litteraria Romanica* 8, 2013, s. 140.

¹⁹Platon, *Theaitetos*, övers. till engelska Benjamin Jowett. Den elektroniska upplagan: <https://www.gutenberg.org/files/1726/1726-h/1726-h.htm> [hämtad 2020-03-17]

²⁰Mattern, Jens. 2005. *Anamnetische Selbstheit. Menschlichkeit und Gedächtnis bei Heidegger und Plato*. I: „Erinnerung, Gedächtnis, Wissen. Studien zur kulturwissenschaftlichen Gedächtnisforschung“, red. Günter Oesterle. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht & Co. KG. S. 69.

och dynamiskt på samma gång, det bevarar och skapar. Aristoteles håller isär *mneme* och *anamnesis*, minne och hågkomst. Minne är ett återupptäckt intryck från en händelse i det förflutna. Hågkomst är sedan själva återuppväckelsen – den undersökande eller mnemotekniska process som leder fram till ett minne som man inte har omedelbart tillgängligt. Ibland kommer man ihåg en händelse medan man först senare minns något annat som också hände då, vilket i sin tur leder till att man drar sig till minnes ännu en sak, och så vidare i en lång kedja.²¹ Denna särskiljning mellan minne och hågkomst återspeglas också i många språk som utvecklade separata ord för att beteckna minnet som egenskap och minnet som handling (tyskans *Gedächtnis* och *Erinnerung*, engelskans *memory* och *remembrance*, franskans *mémoire* och *souvenir*).

Aurelius Augustinus (354–430), en av minnets tidigaste filosofer, uppfattar det som ett landskap av ”vida fält” och ett rymligt palats där man lagrar oräkneliga bilder av alla möjliga erfarenheter, medförda av sinnen. Bilderna indelas i olika grupper vilket beror på att de har kommit in i minnet genom olika sinnen. Varje bild hålls separat. Man besöker sitt minne och kräver att det man behöver erinra sig, ska träda fram.²² Bilden av minnet, som om det vore ett visst utrymme där intryck och minnesbilder samlas in, återkommer genom historien. I slutet av 1600-talet beskrev den engelske filosofen och politiske tänkaren John Locke minnet som ”the storehouse of our ideas”. Enligt honom är minnet ett slags inre lager (*repository*) varifrån man hämtar det man erinrar sig.²³ Denna föreställning skiljer sig inte väsentligt från den moderna kognitiva teorin om intryck som samlas och läggs på hög. Det räcker bara att modernisera metaforiken i liknelsen med ett magasin. Det är inte på så sätt att minnen ”hämtas fram”, utan det är snarare tanken som leds mot något.

Det var förhållandevis sent som minnet blev ett ämne för den kognitiva psykologin och underkastades mer systematiska undersökningar. På de sista sidorna av *Phänomenologie des Geistes* (*Andens fenomenologi*) beskrev den berömde tyske filosofen Georg Wilhelm

²¹F. A. Yates, op. cit., s. 46.

²²Św. Augustyn. 2001. *Wyznania*, övers. Zygmunt Kubiak, Boken 10.8. Kraków: Wydawnictwo Znak. S. 262–263.

²³Locke, John. 1690. *An Essay Concerning Human Understanding*, kap. 10.2 (*On Retention*). Den elektroniska upplagan: <https://oll.libertyfund.org/titles/locke-the-works-vol-1-an-essay-concerning-human-understanding-part-1> [hämtad 2020-03-17] För den medeltida roten till idén om ”förvaringsminne” se Carruthers, Mary. 1990. *The Book Of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*. New York: Cambridge University Press och Illich, Ivan. 1993. *In the Vineyard of the Text: A Commentary to Hugh's Didascalion*. Chicago: University of Chicago Press.

Friedrich Hegel (1770–1831) minnet som en ”erinrande” aktivitet som gäller andens väsen.²⁴ Denna teori som skapades under den sena upplysningen skilde sig från den strikt naturalistiska teorin från slutet av 1800-talet.

På 1800-talet förändrades föreställningen om det fenomen som minnet var. Minnet uppfattades snarare som en sorts kunskap eller faktasamlade än ett immanent bildningsideal. I detta sammanhang borde man påminna om att många klassiska författare, som Aristoteles, försökte skriva om mänsklig kunskap under antiken. Olika typer av uppslagsverk kom ut på 1700-talet²⁵, men det var på 1800-talet, som det i stigande hastighet publicerades en stor mängd encyklopedier runt om i Europa. På de stora europeiska språken började stora uppslagsverk ges ut kontinuerligt, och de blev större och större. Den tyskspråkiga *Brockhaus Enzyklopädie* växte avsevärt i omfång samtidigt som den sjönk i pris, vilket gjorde att allt fler människor kunde ha råd att köpa den. De tidiga upplagorna av *Brockhaus* utnyttjades som förebild för uppslagsverk på flera andra språk. I Frankrike redigerade den franske bokförläggaren och lexikografen Pierre Larousse den enorma *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, vars första version utgavs mellan 1864–1890. I Sverige representerades denna tendens av *Nordisk Familjebok* som kom i tjugo volymer mellan 1876–1899 och snart därefter reviderades i en andra upplaga, som under 1909–1929 nästan fördubblat omfattningen i hela trettiåtta volymer.²⁶

Kännetecknande för slutet av 1880-talet var en expansion av populärvetenskapliga handböcker i minnesteknik och inlärningsmetodik. Den franska tidskriften *Revue mensuelle de mnémotechnique ancienne et moderne et de l'art d'apprendre* [Månatlig genomgång av antika och moderna minnesmärken och lärandekonsten, övers. SŁ]²⁷, som etablerades under 1880-talet, lockade prenumeranter med löften om nycklar till ”människans totala vetande

²⁴Hegel, Friedrich. 2010. *Andens fenomenologi*. Övers. Brian Manning Delaney och Sven-Olov Wallenstein. Stockholm: Bokförlaget Thales. S. 511. Efter citat i Redin, Johan och Ruin, Hans. (red.). 2016. *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Förord. Göteborg: Daidalos. S. 14.

²⁵Engelsmannen John Harris är oftast angiven som den förste som etablerade uppslagsverkens nutida format 1704 med sitt *Lexicon technicum*. Från 1768 till 1771 publicerades tre volymer av den berömda *Encyclopædia Britannica*, men redan några år senare kom en andrapplaga på hela tio volymer. Den kanske mest berömda av de tidiga encyklopedierna är den franska *Encyclopédie*, till stor del skriven av upplysningsfilosoferna, Jean Baptiste le Rond d'Alembert och Denis Diderot. Information hämtad från Encyclopædia Britannicas webbsida <https://www.britannica.com/topic/encyclopaedia/History-of-encyclopaedias#ref307662> [hämtad 2020-09-21]

²⁶Redin, Johan och Ruin, Hans. (red.). 2016. *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Förord. Göteborg: Daidalos. S. 15.

²⁷ Om det finns en svensk översättning av en viss bok, ges dess titel inom rundparentes. Om jag översätter titeln själv, ges den inom hakparentes.

och en klar och tydlig blick över varje ämne inom respektive områden”.²⁸ Det fanns alltså flera olika, parallella intressen för minnet som alla gjorde sig gällande inom det historiska skede som kan betraktas som minneskulturens moderna etablering.

Den minnestematik som runt sekelskiftet 1800–1900-talet aktiverades parallellt på flera teoretiska fronter, faller isär i flera separata forskningsinriktningar.

Den psykologisk-fysiologiska minnesforskningen står först. De tidigaste experimentella studierna av minnet publicerades mot slutet av 1800-talet av Ewald Hering och Hermann Ebbinghaus i Tyskland, Théodule Ribot i Frankrike och William James i Amerika.²⁹ De avspeglade tidens empiristiska vetenskapsideal och ingick i sekelskiftets naturalistiska strävan att förstå jaget och medvetandet som fysiologiska fenomen.³⁰ Den franske psykologen Théodule Ribot som specialiserade sig på minnesrubbingar och patologier hävdade att det man kallade minne eller hågkomst inte fanns i det som förknippades med ”själen”, utan var ”fäst vid sin alstringsort i en del av nervsystemet”.³¹

En annan forskningsriktning är den fenomenologisk-hermeneutiska. Den tyske filosofen Wilhelm Dilthey (1833–1911) placerade minnet i centrum för tankeliv och erfarenhet inom ramen för sin hermeneutik.³² Den viktigaste delen av Diltheys hermeneutiska livsfilosofi är ”upplevelsen” (*Erlebnis*) förstådd som medvetandets elementära enhet som samtidigt är sammanbunden med hågkomst, upprepning och erinering (*Erinnerung*). I egenskap av en individ, som erfar någonting hela tiden, knyts människan på så vis samman med sin socio-historiska form inom olika skikt av *tidsligheter*³³ som till sist

²⁸Efter citat i Matsuda, Matt K. 1996. *The Memory of the Modern*. Oxford: Oxford University Press. S. 65.

²⁹Hering, Ewald. 1876. *Über das Gedächtnis als allgemeine Funktion der organisierten Materie*: Vortrag gehalten in der feierlichen Sitzung der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien am XXX. Mai MDCCCLXX; Ebbinghaus, Hermann. 1885. *Über das Gedächtnis. Untersuchungen zur experimentellen Psychologie*. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot; Ribot, Théodule. 1881. *Le Maladies de la memoire*. Paris: Félix Alcan; James, William. 1890. *Principles of Psychology*. New York: Henry Holt and Company. Efter citat i Redin, Johan.& Ruin, Hans. (red.). 2016. *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella innets förvandlingar*. Förord. Göteborg: Daidalos.

³⁰Breidbach, Olaf. 1997. *Die Materialisierung des Ichs. Zur Geschichte der Hirnforschung im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

³¹Ribot, Théodule. 1890. *Minnets sjukdomar*, övers. Oscar Heinrich Dumrath, 13 (övers. reviderad). Efter citat i Redin, Johan.& Ruin, Hans. (red.). 2016. *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Förord. Göteborg: Daidalos. S. 14.

³²Dilthey, Wilhelm. 1976. ”Entwürfe zur Kritik der historischen Vernunft”, i *Seminar: Philosophische Hermeneutik*, Hans-Georg Gadamer och Gottfried Boehm (red.). Frankfurt am Main: Suhrkamp. S. 189–220.

³³Begreppet *tidslighet* förklarades först av den tyske filosofen Martin Heidegger (1889–1976) i boken *Sein und Zeit (Varat och tiden)*. 2013 (1926) Göteborg: Daidalos. Det är ett antropologiskt tidsbegrepp som inte har så mycket gemensamt med den astronomiska tiden eller klocktiden. Vad *Varat och tiden* syftar till är tvärtom att utarbeta ett tidsbegrepp som svarar mot den levda, mänskliga tiden i Bergsons och Husserls efterföljd. En utförlig kommentar om boken finns i: Ruin, Hans. 2005. ”Kommentar till Heideggers *Varat*

länkar samman hela hennes själsliv till ett historisk-kulturellt rum. Diltheys tankar hade en genomgripande betydelse för etablerandet av både fenomenologin och sociologin. Tanken utvecklades vidare i såväl den franske filosofen Henri Bergsons enormt framgångsrika *Materia och minne* (1896) som i Edmund Husserls epokgörande föreläsningar om *Det inre tidsmedvetandets fenomenologi* (från 1905 och framåt). Även inom litteraturen blev minnet, med sina hågkomster, associationer och förnekanden till ett ämne i sig, mest storslaget utfört i Marcel Prousts romanverk *På spaning efter den tid som flytt* (1913–1927).³⁴

Den tredje inriktningen utvecklades inom de runt sekelskiftet nyetablerade ämnena sociologi och antropologi. Den franske pedagogen, filosofen och en av sociologins grundare Émile Durkheims teorier kring gruppmentalitet blev vägledande för en ny skola som i en mer positivistisk anda försökte omdirigera forskarnas uppmärksamhet från historien till sociala fakta och representationer. Det var också inom denna skola som den första monografin över det ”kollektiva minnet” av Maurice Halbwachs publicerades 1925.³⁵

Maurice Halbwachs: kollektivt minne

Den franske sociologen, psykologen och statistikern Maurice Halbwachs (1877–1945) är mest känd som upphovsman till begreppet *kollektivt minne*. Han skrev tre verk där han utvecklade det här begreppet. I sin ungdom hade Halbwachs varit elev till Henri Bergson, vilket bidragit till att rikta hans intresse mot minnets olika former. Men i sin fortsatta analys följde han snarare i Durkheims fotspår genom att se minnet som socialt och rumsligt bestämt. 1925 publicerades hans första bok *Les cadres sociaux de la mémoire (Minnets sociala ramar)*. Det individuella minnet ser han inte som något självständigt, utan som något uppbyggt av minnen som delas med andra. Det kollektiva minnet betraktar Halbwachs rent av som själva förutsättningen för det individuella minnet. Alla människor omkring oss utgör minnets sociala ramar. Människan är en social varelse och i avsaknad av andra människor berövas individen inte bara så uppenbara egenskaper som språk eller seder, utan hon har inte heller någon tillgång till sitt eget minne. Han menade att allt personligt minne produceras socialt genom att individer återkallar och delger sina minnen i umgänge med andra. Minnet

och tiden” i Södertörn Philosophical Studies 2. Stockholm: Elanders Gotab. Den elektroniska upplagan: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:16071/FULLTEXT01.pdf> [hämtad 2020-09-5]

³⁴En kontextualisering av den beskrivna forskningsriktningen finns i:

Terdiman, Richard. 1993. *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca: Cornell University Press.

³⁵Redin, J., Ruin, H. *Mellan minne och glömska...* op. cit., s. 17–18.

måste därför ses som betydligt mer omfattande än den individuella, mentala förmågan till erinring, eftersom det alltid förhåller sig till andra människor.³⁶ På detta sätt avvisade Halbwachs de teorier om minnet som föreslagits av Henri Bergson, som betonade minnets individuella dimension. Halbwachs var emot att endast sätta minnet i ett psykologiskt sammanhang, vilket inte bara var en uppenbar kritik av Bergson utan också av den kända österrikiske psykiatern, neurologen och författaren Sigmund Freud (1856–1939) som grundade psykoanalysen.³⁷ Han ansåg att minnet inte bara är ett förråd med intryck som har satt sin prägel på det mänskliga sinnet, och inte heller en bur i vilken man kan bevara meddelanden som tidigare har assimilerats. I boken *Entwurf einer wissenschaftlichen Psychologie* (1950) beskriver Freud minnet inom psykoanalysen som ”erfarenhetens ständigt fungerande kraft”.³⁸

Maurice Halbwachs förutsatte att till och med de mest personliga minnena är en del av det kollektiva minnet. Sådana tankegångar utlöste protester till och med bland Halbwachs medarbetare från Strasbourgs universitet - Charles Blondel och Marc Bloch. Den sistnämnde förebrådde Halbwachs (och riktade sin kritik till hela Durkheims skola) att han på ett oacceptabelt sätt utsätter individuella psykologiska företeelser för kollektivisering.³⁹ Utan att låta sig nedslås började Halbwachs utveckla sin teori om det kollektiva minnet. 1941 publicerades texten *La Topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte* [Den legendariska topografin av uppenbarelsen i det Heliga Landet] som presenterade olika former och funktioner av minnesplatser. I över femton år arbetade han på sitt huvudarbete *La mémoire collective* (Kollektivt minne), som publicerades i en ofullständig version först 1950, efter Halbwachs död⁴⁰. I boken förklarar han utförligt varför man behöver andra människor för att minnas. Även om det är tal om händelser som bara man själv varit inblandad i och företeelser som bara man själv har sett, förblir ens minnen kollektiva. Det är för att man egentligen aldrig är ensam. För att förklara detta åberopar han sitt besök i London som exempel:

³⁶Ibidem, s. 18.

³⁷Se också Olick, Jeffrey K. och Robbins, Joyce. 1998. *Social Memory Studies: From “Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices*. I: “Annual Review of Sociology”, 24, s. 109.

³⁸Efter citat i Derrida, Jacques. 2004. *Pismo i różnica*, övers. Krzysztof Kłosiński. Warszawa: Wydawnictwo KR. S. 355. Min egen översättning till svenska.

³⁹Erl, Astrid. 2011. *Memory in Culture*. Övers. Sara B. Young. Hampshire: Palgrave Macmillan Memory Studies. S. 14. Astrid Erl hänvisar direkt till: Bloch, Marc. 1925. *Mémoire collective, tradition et coutume: a propos d'un livre récent*. I: „Revue de synthèse historique”, 40, s. 73–83.

⁴⁰Maurice Halbwachs dog 16 mars 1945 i Buchenwald.

Jag anländer för första gången till London och jag promenerar flera gånger runt i staden, ibland med en följeslagare, ibland med en annan. Ena gången är det en arkitekt som fäster min uppmärksamhet på byggnaderna, deras proportioner och placering. En annan gång är det en historiker: jag lär mig att den här gatan anlades under en viss epok, att det här huset såg en berömd man födas, att anmärkningsvärda tilldragelser ägt rum på den ena eller den andra platsen. [...] Anta att jag i stället promenerar ensam. Skulle man då säga att jag bara kan få individuella minnesbilder från promenaden som är mina egna? Emellertid var det bara skenbart som jag promenerade ensam där. När jag gick förbi Westminster tänkte jag på vad min vän historikern berättat om byggnaden (eller, vilket kommer på ett ut, vad jag läst om den i en historiebok). När jag gick över en bro lade jag märke till den perspektiviska effekt som min vän målaren hade framhållit (eller som slagit mig i en målning, i en gravyr).⁴¹

I alla dessa beskrivna situationer, var Halbwachs inte ensam, som han själv förklarar. Hans intryck konfronterades ständigt med det som någon annan person hade iakttagit eller konstaterat. Halbwachs minnen från promenaden hade inslag av andra människors ord och kommentarer, av det som han tidigare hade läst och sett. Andra människor hjälpte honom att skapa olika minnen.

För att minnas bättre vänder jag mig till dem och för stunden anammar jag deras synvinkel. Jag stiger in i deras grupp som jag fortfarande är en del av, eftersom jag alltså står under deras inflytande och inom mig återfinner idéer och tankar som jag inte på egen hand skulle ha nått fram till och genom vilka jag ännu står i förbindelse med dessa personer.⁴²

Det som Halbwachs konstaterar är dessutom att vittnen i ordets vanliga bemärkelse inte är nödvändiga, och inte behöver vara närvarande fysiskt för att bekräfta eller återkalla ett minne. Det räcker med att ta deras perspektiv för ett ögonblick.

De flesta historiker som forskar om det kollektiva minnet betraktar Halbwachs verk som en viktig teoretisk referenspunkt och man kan inte ifrågasätta vikten av hans forskning på detta område. Den tyske historikern Jan Assmann, vars forskningsresultat jag analyserar i kapitlets senare del, uppfattar sig själv som arvtagare till Halbwachs koncept. Assmann är särskilt nära tanken att minnet är ett socialt fenomen och att man inte kan tala om individuellt minne och på en gång utesluta det från det kollektiva sammanhanget. Halbwachs åberopas ofta i Assmanns texter, men bara två av hans böcker nämns. De är *Minnets sociala ramar*

⁴¹Halbwachs, Maurice. 2016. *Kollektivt minne och individuellt minne*, övers. Anna Petronella Foulter. I: Redin, Johan och Ruin, Hans. (red.). *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Göteborg: Daidalos. S. 42–43.

⁴²Ibidem, s. 44.

och *Kollektivt minne*. Det är dock tveksamt om dessa verk lästes och analyserades grundligt av Assmann, vilket konstateras av Noa Gedi och Yigal Elam.⁴³

Halbwachs synpunkter återoppar i nästan alla avhandlingar om minnet, men det finns också forskare som anser att Halbwachs insatser överskattas. De polska sociologerna Maria Hirszowicz och Elżbieta Neyman konstaterar att Halbwachs behandlade kollektivt minne som ett naturfenomen, kännetecknande för alla samhällen. Han beskrev inte nationen som en separat social ram för minnet och tog inte hänsyn till att det finns en möjlighet att någon manipulerar minnet eller använder det för politiska och ideologiska ändamål. Han tog inte heller upp problemet med media som kan vara minnets bärare. Halbwachs antog att det överfördes genom interpersonella, mestadels verbala, interaktioner. Det är förresten denna aspekt av minnesarbetet som är viktig för Jan Assmanns reflektioner, eftersom han som egyptolog studerade gamla minneskulturer och övergångsprocessen från muntliga till skriftliga källor.⁴⁴

Den tyske historikern Wulf Kansteiner hävdar att det finns många historiker som inte accepterar Halbwachs starka antiindividualism. De motsätter sig åsikten att det individuella minnet är socialt bestämt. Trots att Halbwachs ofta citeras, distanserar sig historiker och kulturhistoriker från honom och prioriterar individen, betonar Kansteiner.⁴⁵ Det råder dock inga tvivel om att Halbwachs tankar betraktas och erkänns som det intellektuella fundamentet för det nya fältet *kulturella minnesstudier*. Till begreppet *det kulturella minnet* återkommer jag i kapitlets senare del.

Pierre Nora: minnesplatser

Forskningen kring minnet som det kollektiva fenomenet, minnet som skapar och bevarar kulturen, började på nytt först på 1980-talet. En av de viktigaste idéerna när det gäller en ny tvärvetenskaplig forskning om kulturminnet föddes inom den franska kulturhistorien. Det var Pierre Nora (f. 1931) som i sin artikel *Mémoire collective* (1978) återupptäckte Halbwachs.⁴⁶ I artikeln postulerade han också behovet av forskning om *minnesplatser*, ett

⁴³Gedi, Noa och Elam, Yigal. 1996. "Collective memory – What is it?", *History and Memory*, 8 (1), s. 35.

⁴⁴Hirszowicz, Maria och Neyman, Elżbieta. 2001. *Spoleczne ramy niepamięci*. I: "Kultura i Społeczeństwo" 3–4, s. 24–31.

⁴⁵Kansteiner, Wulf. 2014 [2002]. *Szukanie znaczeń w pamięci: metodologiczna krytyka pamięcioznawstwa*. Tłum. LIDEX. I: Kończal, Kornelia (red.), *(Kon)teksty pamięci. Antologia*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury. S. 229.

⁴⁶Nora, Pierre. 1978. „Mémoire collective” i: *La Nouvelle Histoire*, (red.) Jacques Le Goff, Roger Chartier och Jacques Revel. Paris. S. 398–401.

begrepp som återkommer också i hans senare verk och som ska förklaras närmare nedan. Nora är mest känd för sitt framgångsrika bokprojekt om Frankrikes nationella minnen *Les lieux de mémoire* (1984–1992) som bidrog till att studiet av minnet definitivt lösgjordes från den historievetenskapliga diskursen och kom att anta en bredare kulturteoretisk gestalt.⁴⁷ Förordet till boken publicerades även i form av en tänkvärd artikel *Between Memory and history: Les lieux de mémoire* (1989) i tidskriften *Representations*.⁴⁸ Det bärande begreppet, *lieux de mémoire*, är lite svåröversatt: på engelska förekommer det ibland som *memory spaces*, ibland som *realms of memory* (som i titeln på den engelska översättningen av Noras verk), på tyska återges det *Erinnerungsorte* och på svenska vanligtvis *minnesplatser*.⁴⁹ Oavsett översättningsproblem etablerades termen snabbt och kom att fungera som det nyckelbegrepp som hittills saknats för att knyta samman en rad olika diskurser kring materialitet och historiemedvetande inom sociologi, museologi, kulturteori, filosofi, konst- och litteraturvetenskap.

Det omfattande verket *Les lieux de mémoire* bestod av artiklar skrivna huvudsakligen av franska historiker, om platser, bilder, böcker, monument, institutioner och nationella högtider som tillsammans bildar de bärande symbolerna för Frankrikes nationella medvetande. I Noras egen ofta citerade inledande essä *Entre memoire et histoire: La problématique des lieux* finns dock inget program eller någon plädering för ett nytt forskningsperspektiv.⁵⁰ Sin argumentation bygger Nora på en distinktion mellan två termer - minne och historia. Han betonar, såsom Halbwachs gjorde, att minne och historia är långtifrån synonymer: de är fundamentalt olika och står i opposition till varandra. Nora skiljer mellan den gamla ”primitiva” världen och den nya. I den gamla finns det minne, i den nya historia. I motsats till Maurice Halbwachs som utgick ifrån att det finns kollektiva minnen, sammanfattar Pierre Nora vår nuvarande era med orden: ”Om vi talar så mycket om minne så är det för att det inte längre finns något kvar.”⁵¹ Av det skälet fokuserar historikern

⁴⁷Redin, J., Ruin, H. *Mellan minne och glömska...* op. cit., s. 20.

⁴⁸Nora, Pierre. 1989. *Between Memory and history: Les lieux de mémoire*. I: *Representations*. No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory. Berkeley: University of California Press. S. 7–24. *Representations* är en tvärvetenskaplig tidskrift inom humaniora och publiceras kvartalsvis av University of California Press.

⁴⁹Redin, J., Ruin, H. *Mellan minne och glömska...* op. cit., s. 20.

⁵⁰Ibidem, essän är identisk med artikeln *Between Memory and history: Les lieux de mémoire*.

⁵¹Nora, Pierre. 2016. *Mellan minne och historia: Platsernas problem*, övers. Anna Petronella Foulter. I: Redin, Johan och Ruin, Hans. (red.). *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Göteborg: Daidalos. S. 77.

på minnesplatser som är enkla, naturliga och omedelbart tillgängliga för sinnlig erfarenhet, samtidigt som de är sammansatta och blir föremål för den mest abstrakta uttolkningen.

De är nämligen platser i ordets tre innebörder, materiell, symbolisk och funktionell: men på samma gång, endast i olika grad. Också en rent materiell tillhörighetsplats, som ett arkiv, är bara en minnesplats i det fall då fantasin förlämnar det en symbolisk aura. Också en rent funktionell plats, som en skolbok, ett testament, en förening för krigsveteraner, ingår bara i kategorin om den är föremål för en rit. Också en tyst minut, som verkar vara det yttersta exemplet på en symbolisk betydelse, är på samma gång ett utsnitt ur en tidslig enhet och fungerar periodvis som ett kondenserat återkallande av en minnesbild. De tre aspekterna existerar alltid.⁵²

I ljuset av antikens mnemoteknik kan man förstå minnesplatser som *loci* (i ordets bredaste betydelse) som återoppar *images*, alltså i det här fallet hos Nora bilder som Frankrikes minne består av. Av den anledningen kan minnesplatser vara olika geografiska plaster, byggnader, monument, och konstverk samt historiska personer, minnesdagar, filosofiska och vetenskapliga texter och symboliska aktiviteter. Paris, Versailles och Eiffeltornet är lika mycket minnesplatser som den franska flaggan, den fjortonde juli, Marseljäsen eller Jeanne d'Arc. Minnesplatser utgör dock inte kollektivt minne på ett sätt som skulle motsvara Halbwegs definition. Enligt Nora är det precis tvärtom: minnesplatser finns kvar, eftersom de verkliga platserna inte längre finns. De franska minnesplatserna kommer från 1800-talet och den period i Frankrikes historia som kallas Tredje republiken (1870–1940). På den tiden hade det nationella minnet fortfarande en förmåga att forma kollektiva identiteter, men det förlorade sin roll under 1900-talet. Enligt Pierre Nora befinner sig dagens samhälle i en övergångsfas, då man inte längre har kontakt med det levande förflutna som skulle vara karakteristiskt för en viss grupp eller nation och forma dess identitet. Minnesplatser fungerar därför som ett slags konstgjorda ekvivalenter till ett ursprungligt kollektivt minne, som inte längre finns. De uppstår ur en känsla av att det inte längre finns något spontant ”naturligt” minnande, och att man måste därför avsiktligt skapa arkiv, bygga monument, organisera firanden etc.⁵³

Noras resonemang bemöttes med stort intresse, men han fick också en del kritik. I sin uppmärksammade essä som är en recension av den engelska utgåvan av *Les lieux de*

⁵²Ibidem, s. 99.

⁵³Erl, Astrid. 2018. *Kultura pamięci. Wprowadzenie*. Övers. Agata Teperek, red. Magdalena Saryusz-Wolska. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. S. 45–46, e-bok version.

mémoire lade den vietnamesisk-amerikanska historikern Hue-Tam Ho Tai märke till Noras ensidigt eurocentriska perspektiv. I ett verk om Frankrikes historia som betraktas genom dess minnesplatser hade Pierre Nora lyckats operera bort landets långa koloniala historia ur det nationella minnet och därmed bekräftat en nationell och europeisk amnesi i förhållande till detta smärtsamma och skuldtyngda förflutna. Ho Tais recension pekar mot behovet av en fördjupning och utgivning av minnesstudier under kommande decennier, i en mer explicit politisk-etisk riktning, till förmån för de tystade, undertryckta och bortträngda.⁵⁴

Vid sidan av Nora var utgivningen av *Passagearbetet* av den tyske filosofen, litteraturvetaren och konstkritikern Walter Benjamin (1892–1940) en annan parallell källa till det fördjupade intresset för minnet som historieteoretisk kategori. *Passagearbetet* var Benjamins stora oavslutade bok om Paris. Boken skrevs under samma period som Halbwachs sista verk, mellan 1927–1940, men publicerades först 1982 i den kritiska utgåvan av Benjamins samlade skrifter.⁵⁵ Benjamin föreslår inte någon särskild teori eller metodologi för att bedriva minnesstudier. Man kan säga att det snarare är ett slags ”minnesarkeologi, som framträder ur bokens mosaik av excerpter, anteckningar, bilder och minnessäer. Stadens byggnader, minnen av ljus och ljud, gator och katakomber blir här allt mer eteriska i takt med att invånarnas tankar, drömmar och begär materialiseras”, som Johan Redin och Hans Ruin konstaterar.⁵⁶ De lägger också märke till att *Passagearbetet* som består av utkast och mikroanalyser kan ses på sätt och vis som en visionär men osystematisk föregångare till Pierre Noras *Les lieux de mémoire*, men med en tydligare udd mot traditionell historieskrivning.⁵⁷

Benjamins texter har haft en stor betydelse för kulturminnesstudier, trots att forskaren inte har formulerat någon teori om det kollektiva eller kulturella minnet. I detta sammanhang måste det påpekas att minnesbegreppet inom de humanistiska vetenskaperna är ett forskningsföremål för olika discipliner sådana som arkeologi, filosofi, litteratur- och konstvetenskap, kulturhistoria eller religionsvetenskap. Gemensamt för många av dem är att de riktat uppmärksamheten mot frågan hur minnet som en kollektiv politisk faktor förhåller

⁵⁴Ho Tai, Hue-Tam. 2016. *Minnenas rike: Pierre Nora och det franska nationalminnet*, övers. Jim Jakobsson. I: Redin, Johan och Ruin, Hans. (red.). *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Göteborg: Daidalos. S. 365–391.

⁵⁵Arbetet översattes till svenska 1990 och har tryckts i en ny utgåva i två volymer. Se Benjamin, Walter. 2016. *Paris 1800-talets huvudstad*, övers. Ulf Peter Hallberg. Stockholm: Bokförlaget Altantis AB.

⁵⁶Redin, J., Ruin, H. *Mellan minne och glömska...* op. cit., s. 23.

⁵⁷Ibidem.

sig till representationsformer. Det här är det perspektiv som delvis knyter samman Noras *Les lieux de mémoire* och Benjamins *Passagearbetet* med det som vid sidan av Halbwachs idér är det hittills mest ambitiösa projektet för att skapa en analytisk grund för minnets kollektiva roll, nämligen teorin om det kulturella minnet (*das kulturelle Gedächtnis*) som utarbetas av egyptologen Jan Assmann och litteraturvetaren Aleida Assmann.

Aleida och Jan Assmann: det kulturella minnet och det kommunikativa minnet

I slutet av 1970-talet startade Jan och Aleida Assmann en fristående seminarieverksamhet vid universitetet i Heidelberg som snart växte till en arbetskrets kring förhållandet mellan kultur, minne, institutionalisering och traditionsbildning. De flesta i arbetsgruppen representerade sådana områden som egyptologi, assyriologi, indologi, sinologi, arkeologi, litteraturvetenskap och semiotik. Forskarna diskuterade hur traditioner och kulturella maktordningar byggs och upprätthålls. De ställde fundamentala frågor om vårt aktuella förhållande till det förflutna och om den mänskliga civilisationens grundläggning och identitetsskapande byggstenar: skriften, lagen och minnet. Det som i början var ett interdisciplinärt forskningsforum växte under de följande åren till något mycket större genom forskningsanslag, internationella kollokvier och den betydelsefulla skriftserien *Archäologie der literarischen Kommunikation*.⁵⁸ Med ”den litterära kommunikationens arkeologi” avsågs inte bara litteraturhistoria i konventionell mening, utan studier av berättandets former och strukturer (myter, metaforer, figurer, motiv osv.) som en grund för det kollektiva minnets bevarande och spridning.

Jan Assmann gör en åtskillnad mellan minneskultur (*Erinnerungskultur*) i strikt mening och ett allmänt förhållande till det förflutna (*Vergangenheitsbezug*). Med minneskultur avser han de former där samhället säkrar sin kontinuitet genom mnemoteknisk bevaring och låter sin kunskap föras över från generation till generation, vilket gör det möjligt för senare generationer att både rekonstruera och reglera den kulturella identiteten i förhållande till institutionella urkunder.⁵⁹ Assmann introducerar två begrepp som avser två

⁵⁸Serien publicerades av förlaget Wilhelm Fink och har idag utkommit i elva volymer. Två viktiga antologier där Jan och Aleida Assmann står som redaktörer är *Schrift und Gedächtnis* (Paderborn 1983) och *Kanon und Zensur* (Paderborn 1987).

⁵⁹Assmann, Jan. 1997. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: C. H. Beck.

aspekter av minnet. Den första är *det kulturella minnet* som består av strukturerade bilder av det förflutna. Den andra är *det kommunikativa minnet*, som gäller de många minnen som produceras av individer och ingår i en förhållandevis ostrukturerad mängd föreställningar om det förflutna. Forskaren hävdar att minnen förändrar sig när det inte längre finns förstahandsvittnen till historien som kan återberätta den. Medan det kommunikativa minnet skapas av alla och envar så handlar det kulturella minnet om maktspel. Det arbetar mot individuella tolkningar av historien. Här är litteraturens roll ofta att kritisera och nyansera dogmatiska föreställningar om det förflutna.

Med kommunikativt minne menas dagliga minnen, representationer av det förflutna som uttrycks endast muntligt, alltså utan att lämna materiella spår. Det består av beteendemönster, sätt att tala och relationer till andra personer. Begreppet det kommunikativa minnet betecknar de typer av minnen som utvecklas inom mer privata sfärer, till exempel i familjen, mellan vänner, grannar och arbetskamrater. Dessa minnen är av central betydelse för den sociala sammanhållningen inom mindre samhällsgrupper. Det kommunikativa minnet är ofta kopplat till personliga ögonvittnesupplevelser. Minnen av denna typ är mer föränderliga och transformativa än minnen som ingår i det kulturella minnet. Normalt är de bara ”levande” i åttio till nittio år, framförallt på grund av att de i regel inte är kopplade till särskilda institutioner eller annan offentligt sanktionerad minnespraktik. Det kommunikativa minnet förefaller alltså i regel spänna över cirka tre generationer. Ett uttryck för detta är det att många människor har minnen av mor- och farföräldrar, medan levande minnen av ännu äldre släktingar är mer sällsynta. Denna tendens visar också på att muntlig minnesöverföring ofta klingar av efter tid.⁶⁰

I artikeln *Kollektivt minne och kulturell identitet* föreslår Jan Assmann följande definition av det kulturella minnet:

Det kulturella minnet har sina fixpunkter, dess horisont vandrar inte framåt i takt med den framåtskridande nutidspunkten. Fixpunkterna är kritiska händelser i det förflutna som hållits i minne genom olika kulturella former (texter, riter, monument) och institutionaliserad kommunikation (recitation, tillträde, betraktelse). Vi kallar detta för ”minnesfigurer”. [...] I vardagskommunikationens flöde bildar sådana fester, riter, berättelser, dikter, bilder och så vidare olika ”tidsöar”, öar av en helt annan temporalitet, oberoende av tiden. I det kulturella minnet utvidgas sådana tidsöar till minnesrum av ”retrospektiv betraktelse”. Detta uttryck kommer från Aby Warburg. Han tillskrev kulturens

⁶⁰Assmann, Jan. 2009. *Kultura pamięci*, övers. Anna Kryczyńska-Pham. I: Saryusz-Wolska, Magdalena (red.), „Pamięć zbiorowa i kulturowa: współczesna perspektywa niemiecka”. Kraków: Universitas. S. 82–88.

objektivationer – inte enbart stora konstverk, utan även plakat, frimärken, dräkter, seder och så vidare – ett slags ”mnemisk energi”. [...] Genom sitt brett upplagda Mnemosyne-projekt ville Warburg rekonstruera hela västerlandets bildminne. Det är förvisso inte det projekt vi har satt oss inför här; vår frågeställning är mer allmän. Men vi har Warburg att tacka för att han klart och tydligt riktat uppmärksamhet på kraften i kulturella objektivationers stabilisering av kulturella minnen, under sina enskilda omständigheterna, över årtusenden.⁶¹

Jan Assmann åberopar här den tyske konst- och kulturhistorikern Aby Warburg (1866–1929). Warburgs intresse fokuserade på konstminnet, en grafisk återadaptation av bilder och symboler från olika epoker och kulturer. Liksom Walter Benjamin arbetade Warburg under samma period som Maurice Halbwachs, men oberoende av dem, på en teori om ”socialt minne” (*soziales Gedächtnis*), fast han utgick från ett ikonologiskt och estetiskt perspektiv.⁶² Slutligen formulerade Warburg inte någon särskild teori när det gäller socialt minne. Han använde termen i sina skrifter där han behandlade konst som ett viktigt medium för minne och visade en lång historia av kulturella förändringar i konstnärliga framställningar. När Warburg dog 1929 lämnade han efter sig ett stort och oavslutat arbete som han kallat för sin *Mnemosyne-Atlas*. Atlasen kan beskrivas som en labyrinthisk tablå som består av drygt två tusen bilder, symboler och textutdrag av kultur- och religionshistorisk karaktär. Warburg visar intresse för hur kulturen blir bärare av minnen utan att de instruktivt eller avsiktligt upprätthålls. Han uppmärksammade återkomsten av vissa konstnärliga former – t.ex. motiv från forntida fresker i Sandro Botticellis och Domenico Ghirlandaios renässansmålningar och även på frimärken från 1920-talet. Enligt Warburg var detta emellertid inte nytolkningar, utan samma återanvända former som en del av den avsiktliga assimileringen av antikens värld av konstnärer från senare epoker. Det var de kulturella symbolernas kraft som väckte minnen.⁶³ Warburg fäste särskild vikt vid så kallade *patosformler* och undersökte hur minnen materialiseras. De renässanskonstnärer, som försökte förmedla passionerad spänning i gester och mimik, återvände till symboler kända för dem från antika modeller. Just i de modellerna återspeglades enligt Warburg det forntida patoset, till skillnad från intensiva hedniska känslor och därför kallade han dem patosformlerna. Han ansåg att det

⁶¹Assmann, Jan. 2016. *Kollektivt minne och kulturell identitet*, övers. Peter Handberg. I: Redin, Johan och Ruin, Hans. (red.). *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Göteborg: Daidalos. S. 115–116.

⁶²Welzer, Harald. (red.) 2001. *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*. Hamburg: Hamburger Edition, HIS Verlag. S. 9–24.

⁶³Erl, A. *Kultura pamięci...*, op. cit., s. 40.

kollektiva minnet i första hand borde uppfattas som ikoniskt (*Bildgedächtnis*) - hur föreställningar bevaras, repeteras, för att sedan få ett nytt liv.⁶⁴ Den polska litteraturvetaren Magdalena Saryusz-Wolska lägger märke till det att Jan Assmann betraktar Warburg som en föregångare till det kulturella minnesbegreppet, men han citerar honom sporadiskt. För Aleida Assmann verkar läsning av Walter Benjamins texter spela en mycket större roll i reflektion över minnets kulturella aspekter.⁶⁵

Aleida Assmann, professor i engelsk litteratur, skriver i boken *Erinnerungsräume* (*Minnesrum*) från 1999 om minnet, skriften, bilden och monumentet som en neddykning i de ständigt översatta och traderade former som bildar ett kulturellt meningsskapande förflutet.⁶⁶ Hennes forskning har en hermeneutisk orientering, med betoning på minnets (både det sociala och materiella) kommunikativa aspekter. I sin bok utvecklar hon teorin om det kulturella minnet och särskiljer minne som *ars* från minne som *vis*. Minnet som *ars*, alltså konst eller teknik, hänvisar till den antika mnemotekniken. Det här minnet är ett förråd av kunskap där information först kan deponeras och sedan återkallas i samma form. Minnet som *vis* symboliserar en antropologisk kraft och betonar tidens omvandlande inflytande på minnets innehåll. Den här typen av minne innebär alltid att man glömmet, för av det överflöd av saker som man kan komma ihåg väljer minnet bara ett fåtal element som motsvarar den nuvarande situationen.⁶⁷ Aleida Assmann tycker att de två ovanbeskrivna minneskoncepten utgör grunden för en typologi av kulturer. Hon pekar på perioden omkring 1800-talet som en vändpunkt, då den forntida mnemotekniken tappade sin prestige, John Locke utvecklade en identitetsfilosofi, en borgerlig personlighet föddes och den romantiska idén om identitet som formas av minnet framkom. Det hittills dominerande minnet som *ars* ersattes av minnet som *vis*.⁶⁸ För att beskriva hur det kulturella minnets innehåll aktiveras och inaktiveras,

⁶⁴Om Warburgs *Bildgedächtnis* se Johnson, Christopher. 2012. *Memory, Metaphor, and Aby Warburg's Atlas of Images*. New York: Cornell University Press and Cornell University Library Ithaca.

⁶⁵Saryusz-Wolska M., Traba R. (red.). 2014. *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe SCHOLAR. S. 19–20, e-bok version.

⁶⁶Assmann, Aleida. 1999. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C.H. Beck Kulturwissenschaft.

Boken tillkom också som en större habilitationsavhandling, där den första delen bestod av ett omfattande avsnitt om tid och minne, *Zeit und Tradition. Kulturelle Strategien der Dauer*. 1998. Wien: Böhlau Verlag, som också finns översatt till svenska som *Tid och tradition. Varaktighetens kulturella strategier*, övers. Peter Jackson. 2004. Nora: Bokförlaget Nya Doxa.

⁶⁷Assmann, Aleida. 2009. *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, övers. Piotr Przybyła. I: Saryusz-Wolska, Magdalena (red.), „Pamięć zbiorowa i kulturowa: współczesna perspektywa niemiecka”. Kraków: Universitas. S. 116-123.

⁶⁸Ibidem, s. 120.

åtskiljer Aleida Assmann *det funktionella minnet* och *lagringsminnet*. Det funktionella minnet består av specifika komponenter som kan konfigureras på olika sätt för att bilda en sammanhängande historia. Dessa är till exempel högtider eller offentliga ritualer för gemensamma minnesdagar. Lagringsminnet innehåller fakta och historisk kunskap som för närvarande inte är föremål för kollektiva åminnelseakter. När det gäller exempel på bärare av lagringsminnet nämner Aleida Assmann litteratur, konst, museer och vetenskap. Distinktionen mellan det funktionella minnet och lagringsminnet förklarar varför Jan och Aleida Assmanns teori om det kulturella minnet går utöver tidigare forskning om tradition. Traditionen fokuserar enbart på det aktuella kulturminnet. Jan och Aleida Assmanns idé möjliggör att beskriva kulturminnets dynamik och förändringar.⁶⁹

Jan och Aleida Assmanns teori om det kulturella minnet som formulerades mot slutet av 1980-talet har visat sig vara mest inflytelserik när det gäller den tyska minnesforskningen. Det är en bra strukturerad, begreppsmässigt exakt och väl motiverad beskrivning av förhållandet mellan kultur och minne. Den viktigaste delen i deras teori är det ömsesidiga beroendet mellan kulturminne, kollektiv identitet och politisk legitimitet, vilket underlättar forskningen om många fenomen som sedan 1980-talet har stått i centrum för humanioras och samhällsvetenskapens uppmärksamhet.⁷⁰

Astrid Erll: resande minne

Bland forskare som samlats kring Jan och Aleida Assmann finns den tyska litteraturvetaren Astrid Erll. Hon karakteriserar minnet som ett "fritt flytande" fenomen. Hon talar om "resande minne" (*travelling memory*), som inte låter sig låsas inom nationella kollektiva ramar utan rör sig mellan kulturer och över gränser. På följande sätt förklarar hon vad hon menar med begreppet:

När jag använder termen "resa" är det inte för att förtingliga minnet och tillskriva det en agentstatus som det inte har. Uttrycket "resande minne" är en metaforisk förkortning för det faktum att det kulturella minnet alstras genom människor, medier, minnesformer, innehåll och seder i ständig, oupphörlig rörelse. [...] Jag hävdar att *alla* kulturella minnen *måste* "resa", hållas i rörelse, för att "förbli levande", utöva inflytande på både individuella medvetanden och sociala grupper. Sådana resor består bara delvis i rörelser över och bortom territoriella och sociala gränser. På ett fundamentalt plan är det just fortlöpande utbytet av information mellan individer och rörelsen mellan medvetanden och medier som

⁶⁹Erll, A. *Kultura pamięci...*, op. cit., s. 66.

⁷⁰Ibidem, s. 52.

till att börja med genererar vad Halbwachs kallade kollektivt minne. ”Resa” är därför ett uttryck för minnets grundläggande logik: dess uppkomst och existens genom rörelse.⁷¹

Minnet har alltid haft en förmåga att röra sig över både tid och kulturer, vilket är en iakttagelse som Astrid Erll hämtar från den amerikanske historikern James Cliffords begrepp om ”traveling cultures”⁷² och går därmed lite längre i sin tolkning än Halbwachs lite mer statiska bild. Den sociologiska idén om minnesramar gäller fortfarande, men den bör också utvecklas, eftersom många människor idag ”tillhör flera parallella ramar och kulturella identitetsbildningar än vad som var vanligt i tidigare århundraden. Idag är många samtidigt delaktiga i flera parallella minnessystem än de som gäller det omedelbara nationella sammanhanget.”⁷³ För att beskriva det resande minnets dynamik, nämner Erll fem dimensioner hos rörelsen: bärare, medier, innehåll, seder och former.

Minnets bärare är de människor som deltar i kollektiva bilder av och berättelser om det förflutna. När människor reser, reser också deras minnen. ”Resor, migration och transmigration, flykt och förvisning liksom olika former av diaspora leder till spridning av minnets medier, innehåll, former och seder över jordklotet.”⁷⁴

Enligt Erll är medier i många avseenden en nyckeldimension i minnets ”resor”. Grundläggningssmyter, alltså berättelser om varifrån enskilda nationer kommer, och Gamla testamentets berättelser, som de flesta människor över hela världen känner till, färdas genom mediehistorien: från det muntliga via skriften till tryckt text, film och internet. De flesta av nutida medier är portabla. Det möjliggör att nedskrivna eller inspelade minnen reser tillsammans med människor. Erll nämner böcker, olika typer av manus och filmer.⁷⁵ Genom de cirkulerande medierna avterritorialiseras minnet och olika versioner av det förflutna kan spridas över hela världen. En speciell typ av sådana medier är digitala medier. Enligt Erll implicerar de ”en rörelse redan på den underliggande teknikens nivå, såtillvida att det som

⁷¹Erll, Astrid. 2016. *Resande minnen*, övers. Jim Jakobsson. I: Redin, Johan och Ruin, Hans (red.), ”Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar”. Göteborg: Daidalos. S. 178.

⁷²Clifford, James. 1992. *Traveling Cultures*. I: ”Cultural Studies” (red.) Lawrence Grossberg, Cary Nelson och Paul A. Treichler. New York: Routledge. S. 96–116.

⁷³Redin, J. och Ruin, H., *Mellan...*, op. cit., s. 34.

⁷⁴Erll, Astrid. *Resande minnen*, op. cit., s. 178.

⁷⁵ Intervjun med Astrid Erll tillgänglig på YouTube <https://www.youtube.com/watch?v=psV9D09Swho> [hämtad 2020-09-25]. Denna intervju är en del av en serie Nitbits: korta videoklipp avsedda för användning i klassrummet om nyckelbegrepp i minnesstudier av NITMES (Network in Transnational Memory Studies) medlemmar.

vi kallar datorns eller nätets ”minne” i själva verket är ett resultat av pågående algoritmiska processer.”⁷⁶

Gemensamma bilder och berättelser kodade i media utgör minnets innehåll. Astrid Erll nämner här Förintelsen och apartheid som två ”närliggande exempel på minnesinnehåll med praktiskt taget global utsträckning – och ett lika brett spektrum av lokaliserad tillägnelse.”⁷⁷

Det är också minnesseder som färdas. ”Minnets och hågkomstens språkbruk verkar färdas allt snabbare i vår nuvarande globaliserande tidsålder. Temaparker och upplevelsemuseer är uppenbara exempel på hur sättet att förmedla kunskap om det förflutna har globaliserats.”⁷⁸ En minnesritual som två tysta minuter började i England efter första världskriget för att hedra minnet av de döda soldaterna. Numera följer man ritualen på olika platser för att minnas offer för olika olyckor, katastrofer och terroristattacker.⁷⁹

Minnets former är sådana *minnesfigurer* som symboler, ikoner eller scheman. De är ofta kraftfulla meningsbärare i sig. Begreppet minnesfigurer använder Erll efter Jan Assmann. Enligt honom bestäms minnesfigurer av tre karakteristiska drag: en specifik hänvisning till rum och tid, en hänvisning till en specifik grupp och möjlighet att rekonstruera minnesfigurerna. De är vissa historiska punkter som är viktiga ur gruppens perspektiv.⁸⁰ Erll nämner sådana exempel på minnesfigurer som ”Exodus”, ”slaget vid Somme” och ”Berlinmurens fall”.⁸¹

⁷⁶ Erll, Astrid. *Resande minnen*, op. cit., s. 179.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Ibidem, s. 180.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Assmann, Jan. *Kultura pamięci*, op. cit., s. 69.

⁸¹ Erll, Astrid. *Resande minnen*, op. cit., s. 181.

Det latinska ordet *Exodus* betyder uttåget ur Egypten och är en berättelse i Andra Moseboken kapitel 1-18 i den hebreiska skriften Tanakh, om hur israeliterna befrias ur sin fångenskap i Egypten. Exodusberättelsen anses vara den grundande myten om Israels nation, när israeliterna återförenades med Gud.

Slaget vid Somme utspelades under första världskriget mellan 1 juli och 18 november 1916 i det franska distriktet Somme, på båda sidorna av floden med samma namn. Slaget bestod av en offensiv ledd av brittiska och franska armén mot den tyska armén som invaderat Frankrike i augusti 1914 och ockuperat stora delar av landet. Slaget vid Somme var ett av de största slagen under första världskriget. Vid tiden då striderna hade ebbat ut under senhösten 1916 hade mer än 1 miljon soldater skadats eller dött ur de deltagande styrkorna, vilket gör det till ett av de blodigaste slagen någonsin.

Berlinmurens fall syftar på när den 28 år gamla Berlinmuren mellan Öst- och Västberlin plötsligt öppnades den 9 november 1989 och började rivas. Det följde på en tids snabbt eskalerande protester och ökad flykt från Östtyskland, och har kommit att symbolisera en viktig del av järnridåns fall och det kalla krigets slut. Det blev en snabbstart av processen som ledde till Östtysklands upplösning och Tysklands återförening den 3 oktober 1990.

Astrid Erll drar följande slutsats efter att ha presenterat minnets mångdimensionella rörelser:

[...] ”minnet i kulturen” implicerar mycket mer än ”hågkomst”, för att inte tala om nationella hågkomster. Det inbegriper kunskaper, grupper av berättelser och manus, implicit minne, kroppsliga aspekter som habitus och – vid sidan av hågkomsten – även andra grundoperation: glömskan. Under minnets transkulturella resor kan element gå förlorade, undertryckas, tystas och censureras, och förbli ouppfyllda. Det är en konsekvens av existensen av gränser och deras skiftande genomtränglighet. Gränsöverskridande rörelser hänger alltid på specifika möjligheter och restriktioner, som kan vara av medial, social, politisk eller semantisk natur.⁸²

Vi kan konstatera att den första fasen av forskning om det kulturella minnet ägde rum i början av 1900-talet med Maurice Halbwachs, Aby Warburg och Walter Benjamin som nyckelgestalter. Den andra fasen inleddes med Pierre Noras utgivning av *Les lieux de mémoire*. Forskare i den tredje fasen av minnesforskning bör, enligt Erll, rikta sin uppmärksamhet mot DET TRANSKULTURELLA MINNET. Det är minnet som innebär rörelse, alltså ”utbyte mellan individuella och kollektiva minnesnivåer, cirkulation mellan sociala, mediala och semantiska dimensioner.”⁸³ Forskarna borde lägga märke till den minnesdynamik som utvecklas över och bortom gränser och ”röra sig bort från en platsbunden, nationsbunden och i naiv mening *kulturbunden* forskning. Transkulturella minnesstudier skulle då innebära en specifik nyfikenhet – ett uppmärksammande av minnets och glömskans gränsöverskridande dimensioner.”⁸⁴

Litteratur och minne – analyskontext

De flesta böcker om minnesstudiernas utveckling anger att ett ökat intresse för minne uppträdde på 1980- och 1990-talet. Det gällde dock inte sociologi och historia i lika hög grad. Det tog också ganska lång tid innan verk av Pierre Nora eller Jan Assmann började läsas allmänt. Det var först vid 2000-talets början som detta ämne blev populärt inom litteratur-, kultur- och *medievetenskap*.

Den litteraturvetenskapliga reflektionen över minnet och dess förhållande till litteraturen har utvecklats i tre riktningar. I boken *Gedächtniskonzepte der Literaturwissenschaft* (2005) (Minneskoncept i litteraturvetenskap) skiljer redaktörerna Astrid Erll och Ansgar Nünning mellan tre grundläggande typer av relationer mellan

⁸²Ibidem, s. 182.

⁸³Ibidem, s. 184.

⁸⁴Ibidem.

litteratur och minne, med utgångspunkt från begreppet det kulturella minnet i den mening som ges av Aleida och Jan Assmann. De är *litteraturminne, minne i litteratur* och *litteratur som ett minnesmedium*.⁸⁵ För att förklara det första begreppet hänvisar Erll och Nünning till den tyska litteraturvetaren Renate Lachmann som först använde begreppet litteraturminne.⁸⁶ Litteraturminnet blir tydligt i studier som fokuserar på hur tidigare verk återkommer i de verk som skapas senare. Detta kallas för intertextualitet och intermedialitet. Minne i litteratur syftar på själva formen till hur minnet presenteras i litterära verk: dess metaforer, symboler, beskrivningar.⁸⁷ Den tyska litteraturvetaren Birgit Neumann skriver att en speciell plats bland de litterära representationer av minnet upptas av texter som berättas i första person. De handlar vanligtvis om sådana kategorier som minne eller hågkomst, eftersom en förstapersonsberättelse kräver det ständiga arbetet med minnet.⁸⁸ Det tredje begreppet presenterar litteraturen som om det vore ett minnesmedium, i ordets bokstavliga mening. Den förmedlar en innehåll som blir en del av de enskilda nationernas kollektiva minne.⁸⁹ Att studera litteratur som ett minnesmedium är en relativt ny praxis inom litteraturvetenskap och därför mindre utbrett än de två ovannämnda.⁹⁰ Problemet med litteratur som ett minnesmedium tas vidare upp av Astrid Erll själv.

Litteratur som ett medium för det kollektiva minnet

Litterära texter som är medier för det kollektiva minnet finns överallt. Lyriska dikter, populära och historiska romaner, fantasyböcker eller kärlekshistorier – texter, som representerar olika genrer och både populär och hög litteratur, har alltid fungerat som minnesmedier. De fyller så komplexa minneskulturella funktioner som en formning av föreställningar om förvärvade livserfarenheter, en spridning av historiska bilder, förhandlingar mellan konkurrerande minnen, samt reflektion över problem och processer

⁸⁵ Erll, Astrid, Nünning Ansgar. 2005. „Literaturwissenschaftliche Konzepte von Gedächtnis: Ein einführender Überblick“. I: *Gedächtniskonzepte der Literaturwissenschaft. Theoretische Grundlegung und Anwendungsperspektiven*, red. Astrid Erll, Ansgar Nünning. Berlin, New York: de Gruyter. S. 1–11.

⁸⁶ Lachmann, Renate. 1990. *Gedächtnis und Literatur: Intertextualität in der Russischen Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. S. 11.

⁸⁷ Saryusz-Wolska, Magdalena. 2009. *Literatura i pamięć. Uwagi wstępne*. I: Saryusz-Wolska, Magdalena (red.), „Pamięć zbiorowa i kulturowa: współczesna perspektywa niemiecka”. Kraków: Universitas. S. 182.

⁸⁸ Neumann, Birgit. 2009. *Literatura, pamięć, tożsamość*, övers. Artur Pełka. I: Saryusz-Wolska, Magdalena (red.), „Pamięć zbiorowa i kulturowa: współczesna perspektywa niemiecka”. Kraków: Universitas. S. 249–284.

⁸⁹ Saryusz-Wolska, M. *Literatura i pamięć*, op.cit., s. 183.

⁹⁰ Erll, A. *Kultura pamięci...*, op. cit., s. 115–116, 224.

som äger rum inom det kollektiva minnet.⁹¹ För att kunna förklara vad som karakteristiskt för minne som är ett minnesmedium, på vilket sätt en litterär text blir ett medium av det kollektiva minnet och vilka funktioner fyller den litterära texten inom en minneskultur, uppmärksammar Astrid Erll skillnaden mellan *collected* och *collective memory*. Begreppet *det kollektiva minnet* enligt Maurice Halbwachs har innehållit sådana olika element som myter, tradition, kommunikation i familjekretsar och livserfarenhet. Två metoder för sammankoppling av kultur och minne bör emellertid särskiljas.⁹² Astrid Erll hänvisar till den amerikanske sociologen Jeffrey Olick som skriver om två olika koncept för det kollektiva minnet.⁹³ *Collected memory* är ett socialt och kulturellt format individuellt minne. Det fungerar i enlighet med gemensamt delade normer och värderingar. Olick använder sig av ett slags metafor att man samlar och assimilerar andra samhällsmedlemmars upplevelser som sina egna erfarenheter. Det andra konceptet *collective memory* är ett mönster av allmänt tillgängliga symboler som objektiveras i samhället.⁹⁴ Kulturstudier om *collected memory* är ofta förknippade med socialpsykologi. *Collective memory* består emellertid av fakta som existerar objektivt i kulturen, såsom institutioner och sociala bruk i förhållande till det förflutna, som definieras metaforiskt som "minne". Det är viktigt att skilja mellan de två formerna av det kollektiva minnet, men det bör betonas att deras fulla inverkan finns på grund av deras samexistens och samspelet mellan den kollektiva och individuella dimensionen. Det finns inte det kollektiva minnet som är fristående från individen och bara rotat i media och institutioner. Man kan konstatera att en minneskultur uppstår som ett resultat av spelet av det mentala och sociala minnet. Litteratur är ett medium av det kollektiva minnet på båda nivåerna.⁹⁵

Begreppet *minneskultur* (på tyska: *Erinnerungskultur*) har två betydelser: den bredare och den smalare. Den bredare definitionen föreslås av den tyske historikern Christoph Cornelißen:

⁹¹Erll, Astrid. 2009. *Literatura jako medium pamięci zbiorowej*, övers. Magdalena Saryusz-Wolska. I: Saryusz-Wolska, Magdalena (red.), „Pamięć zbiorowa i kulturowa: współczesna perspektywa niemiecka”. Kraków: Universitas. S. 211.

⁹²Ibidem, s. 212.

⁹³Olick, Jeffrey K. *Collective Memory: The Two Cultures*. I: “Sociological Theory” Vol. 17, No. 3 (1999), s. 333–348.

⁹⁴Forskarens uttalande under den sista diskussionen vid konferensen „Genealogies of Memory: Collective vs. Collected Memories. 1989–91 from an oral history perspective” organiserad av European Network Remembrance and Solidarity (ENRS), 6–9 november 2014 i Warszawa.
<https://enrs.eu/video/final-discussion-collective-vs-collected-memories> [hämtad 2020-12-20]

⁹⁵Erll, A. *Literatura jako medium pamięci zbiorowej*, op. cit., s. 213.

det övergripande konceptet för alla möjliga former av medvetet minne av historiska händelser, personligheter och processer, oavsett om de är av estetisk, politisk eller kognitiv karaktär. Det inkluderar, förutom formerna av ahistoriskt eller till och med antihistoriskt kollektivt minne, alla andra sätt att representera historien, inklusive vetenskaplig och historisk diskurs och "privata" minnen, så länge de har lämnat spår i det offentliga rummet. Ämnen för denna kultur är individer, sociala grupper eller till och med nationer och stater. [...] Härav följer att alla typer av texter, bilder och foton, monument, byggnader, helgdagar, ritualer och symboliska och mytiska uttrycksformer, men också mentala fenomen [...] bidrar till bildandet av kulturella idéer om sig själva.⁹⁶

Man kan konstatera att minneskulturen är de olika sätt som grupper och individer hanterat det förflutna och historien. Minneskulturen kännetecknas och stimuleras av subjektivism, brist på distans och uppfattningen av det förflutna ur ett samtida perspektiv.

Den smalare betydelsen hänför sig till slutet av 1900-talet och början av 2000-talet och den växande populariteten för termen "minne". Då hänvisade olika kollektiva åminnelseakter och minnesceremonier först och främst till det andra världskriget och Förintelsen. Just på det här sättet förstår Aleida Assmann begreppet minneskultur:

Sedan 1990-talet har termen "minneskultur" dykt upp allt oftare i vetenskapliga diskurser, politikernas tal, media och i vardagsspråket. Samtidigt förlorade vi känslan av att det var en helt ny språklig skapelse. Det handlar inte bara om lexemet i sig - det är också själva forskningsområdet som är nytt. Varför svaret på århundradets brott, Förintelsen, kom så sent? Varför efter andra världskriget fanns ingen "minneskultur"? Varför föredrogs tystnad i årtionden, inte bara i Tyskland och Europa utan även i Israel?⁹⁷

Båda betydelser är ouplösligt kopplade till varandra. Det breda konceptet som Cornelißen representerade skulle inte ha vunnit popularitet om man inte började tala om de problem som Aleida Assmann nämnde och som berodde på behovet av att arbeta igenom traumat från tjugonde århundradets diktaturer och krig. Tesen att minnet av Förintelsen bidrog till det vetenskapliga intresset för minnet har många anhängare idag.⁹⁸ Det stöds av det faktum att intensiv forskning om Förintelsen och minnesstudiernas utveckling sammanföll i tid.

⁹⁶Cornelißen, Christoph. 2003. *Co to znaczy kultura pamięci? Pojęcie – metody – perspektywy*, övers. E. Bałajewska-Miglus (manuskript; med hänvisning till: Cornelißen Ch. [2003], „Was heißt Erinnerungskultur?

Begriff – Methoden – Perspektiven”, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 54, s. 548–563). Efter citat i Saryusz-Wolska M., Traba R. (red.). 2014. *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe SCHOLAR. S. 15, e-bok version, min egen översättning av citatet.

⁹⁷Assmann, Aleida. 2013. „Wprowadzenie: o krytyce, popularności i adekwatności terminu «pamięć»”, övers. Agata Teperek. I: A. Assmann, *Między historią a pamięcią*, red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 9. Efter citat i Saryusz-Wolska M., Traba R. (red.). 2014. *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe SCHOLAR. S. 16, e-bok version, min egen översättning av citatet.

⁹⁸Olick J. K., Vinitzky-Seroussi V., Levi D. (red.). 2011. *The Collective Memory Reader*. Oxford, New York: Oxford University Press. S. 29–36.

Argumentet att slutet av 1900-talet var en speciell tid, eftersom den var förknippad med en generationsväxling och döden av överlevande och vittnen från Förintelsen, var då en av de grundläggande anledningarna till att ta sig an detta ämne.⁹⁹

När man tittar på minnesforskningens historia under 1900-talet kan man urskilja två faser: den första på 1920- och 1930-talet och sådana forskare som Maurice Halbwachs, Aby Warburg och Walter Benjamin och den andra fasen börjar runt mitten av 1980-talet när verket *Les lieux de mémoire* av Pierre Noras publicerades. Den första fasen kännetecknades av banbrytande forskning som breddade spektrumet av akademiska discipliner. Den andra fasen öppnade många möjligheter inom minnesforskning, men fokuserade dock på det nationella minnet och traumatiska händelser. Astrid Erll undrar om det kommer att finnas en tredje fas av minnesforskning. Eller kanske detta fält snarare kommer att konsolideras och fortsätta i den form det fick i mitten av 1980-talet? Det finns sådana forskare som tycker att efter mer än två decennier av intensivt arbete med Förintelsen och olika historiska orättvisor i denna värld borde vi analysera nutiden och det som kan komma i framtiden.¹⁰⁰ Erll hävdar att det är tvärtom. Vi måste förstå hur människor hanterar tidens gång. Detta gäller inte bara deras arbete med det förflutna, utan också deras förståelse av nutiden och framtidsvisioner. Om vi vill förstå orsakerna till global uppvärmning, samtida konflikter som t.ex. krig i Afghanistan och Irak samt den växande betydelsen av Kina eller Indien, och särskilt hur människor uppfattar dem och hanterar (eller inte) dem, måste vi erkänna att många fakta som vi stöter på i ekonomi, politik och miljöskydd beror delvis på sådana mjuka faktorer som kulturella processer inbäddade i det kulturella minnet.¹⁰¹ Minnesforskning får inte reduceras till forskning om åminnelseakter och minnesceremonier, det nationella minnet, Förintelsen eller trauma. Endast en bred definition av minnesforskning möjliggör dess vidareutveckling och skyddar mot upprepande slutsatser. Genom att bredda minnesforskningens horisonter lägger man grunden för framtida forskning som kommer att ta itu med de sociala, mediala och mentala dimensionerna av situationer där människor hanterar eller påverkas av det förflutna, vilket är en uppmuntran för dem att hantera nutiden eller framtiden.¹⁰²

⁹⁹Saryusz-Wolska M. *Modi memorandi...*, op.cit., s. 16.

¹⁰⁰Rosenfeld, Gavriel D. 2009. *A Looming Crash or a Soft Landing? Forecasting the Future of the Memory Industry*, I: „Journal of Modern History”, nr 1 (81), s. 147.

¹⁰¹Erll, A. *Kultura pamięci...*, op. cit., s. 265.

¹⁰²Ibidem, s. 266.

3. Kapitel 2

Sverige och andra världskriget mot bakgrund av minnesforskning och litterära studier

Andra världskriget och Förintelsen är ständigt närvarande inom olika kulturområden såsom litteratur, film, konst, arkitektur, och behovet av minnesforskning om dessa ämnen förblir aktuellt trots tidens gång. Som en historisk händelse påverkade Förintelsen flera nationella och etniska grupper och idag hedrar man minnet av Förintelsens offer på många ställen runt om i världen. Man gör det på olika sätt beroende på de varierande krigserfarenheter som länderna har. Sveriges situation under andra världskriget skilde sig från situationen i de flesta andra europeiska länder och det är svårt att tydligt definiera Sveriges roll i kriget, till skillnad från Tyskland, som i kollektivt medvetande fungerar som förövare och bödel, och Polen som tydligt framstår som ett offer. Dessa svårigheter beror på ett antal faktorer, som t.ex. Sveriges neutralitet under andra världskriget, avståndstagande från historien som var ett inslag i Socialdemokraternas vision om en framtids- och framstegsinriktad stat, den småstadsrealistiska berättelsen om kriget som avvek från den patriotiska berättelsen i de krigsdrabbade länderna samt kollektiv glömska kring känsliga frågor som bl. a. svenska eftergifter till Tyskland.¹⁰³ Allt detta innebar också att de historiska och historisk-litterära berättelserna om kriget och Förintelsen, liksom litterära verk om detta ämne, utvecklades annorlunda i Sverige, jämfört med i andra länder.

Syftet med detta kapitel är att introducera det svenska sammanhanget när det gäller minnesforskning om det andra världskriget och Förintelsen. Jag börjar med en reflektion över de minnesstudier som ägnats åt Förintelsen med hänvisning till det globala, kosmopolitiska och transkulturella minnet för att sedan kunna presentera de relevanta kontexterna för motsvarande svenska studier om kriget. Sedan presenterar jag den forskning om det andra världskriget och Förintelsen, som hittills har bedrivits i historiskt och litteraturvetenskapligt perspektiv i Sverige. I kapitlets sista del klassificerar jag svenska verk som ägnats åt andra världskriget och Förintelsen enligt de tre föreslagna kriterierna: det kronologiska kriteriet, det biografiska kriteriet och det estetiska kriteriet.

¹⁰³Dessa frågor kommer att diskuteras i detalj senare i detta kapitel.

Minnesstudier kring Förintelsen

Begreppet ”globalisering” definieras ur olika synvinklar och på en mängd olika sätt. Det visar sig att termen inte bara gäller politik, ekonomi och kultur utan också minnet av Förintelsen. Den brittiska statsvetaren Mary Kaldor beskriver tre sätt att definiera globalisering.¹⁰⁴ Oftast hänvisar begreppet till en spridningsprocess av den globala kapitalismen och en rad politiska beslut som gör denna process möjlig: liberalisering, avreglering och privatisering. Detta skapar ett globalt samhälle och minskar nationalstatens roll. Definitionen kommer från samhällsvetenskapen. Här uppmärksammar man det ökade antalet relationer mellan olika livsområden, som t.ex. politik, ekonomi och kultur i olika delar av världen. Människors liv är alltmer beroende av de händelser som äger rum på avlägsna platser. Detta har orsakats av sådana tekniska förändringar som t.ex. television eller flygtrafik. Det finns fler och fler internationella organisationer, kongresser och fördrag som förändrar nationalstatens traditionella karaktär. Den tredje definitionen av globalisering gäller processen att skapa den globala medvetenheten. Det är medvetenheten om förekomsten av sociala relationer i hela mänsklighetens sammanhang som ökar. Idag identifierar sig en stor del av dagens människor hellre med det globala samhället än med nationen.

Mot bakgrund av den sista definitionen kan man undra hur globala konflikter har bidragit till framväxten av den globala medvetenheten. Det råder inget tvekan om att båda världskrigen har varit av stor betydelse. Å ena sidan har de avslöjat att det finns djupa splittringar inom mänskligheten, å andra sidan har de visat att ett samarbete mellan människor över hela världen är möjligt.¹⁰⁵ Kaldor citerar sociologen Roland Robertson som tycker att Förintelsen och atombomberna över Hiroshima och Nagasaki var globala upplevelser och erfarenheter.¹⁰⁶ Martin Shaw, en annan sociolog som Kaldor åberopar, hävdar att den nya typen av trauman som skapats av dessa erfarenheter än idag påverkar sättet att stifta lagar och forma människors moral på global nivå.¹⁰⁷ 1900-talet är därför inte

¹⁰⁴Kaldor, Mary. 2005. *Globalizacja, państwo i wojna*. Övers. K. Gilarek. I: Kucia, Marek, Sztompka, Piotr (red.). *Socjologia, lektury*. Kraków: Wydawnictwo Znak. S. 715. (715–726)
Artikelns engelska titel är *Globalization, the State and War*. Den är ett fragment av Kaldors bok *Global Civil Society*, 2003, Cambridge: Polity Press.

¹⁰⁵Ibidem, s. 717.

¹⁰⁶Se Robertson, Roland. 1992. *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London: SAGE Publications Ltd.

¹⁰⁷Shaw, Martin. 2000. *Theory of the Global State*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 122.

bara ett sekel av krig utan också en period då man kan iaktta en blomstring av idéer och en framväxt av institutioner som strävar efter att försvara mänskliga rättigheter (t.ex. Förenta Nationerna). Denna version av globalisering innebär en möjlighet till en ”global stat” eller åtminstone till införandet av rättsstatsprincipen på global nivå (eng. *global rule of law*).¹⁰⁸

Med tanke på ovanstående kan vi dra slutsatsen att minnet av andra världskriget och Förintelsen också kan uppfattas som globalt. Forskningen om DET GLOBALA MINNET tog sin början i sociologin, i boken *Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust* [Minne i den globala tidsåldern: Förintelsen] av Daniel Levy och Natan Sznaider som kom ut vid millennieskiftet.¹⁰⁹ Det är knappast förvånande att boken handlar om minnet av Förintelsen. Jag har redan nämnt att Förintelsen har en speciell plats i flera nationers och etniska gruppers kollektiva minne och Förintelsens offer hedras på många ställen i världen. Bokens författare påpekar att Förintelsen till och med har blivit en global minnesplats, ett exempel på det delokaliserade, globaliserande minnet (författarna använder ordet *entortete, globalisierende Erinnerung*).¹¹⁰ Med det globala minnet menas alltså att minnet inte längre är knutet till en nation, ett land eller en kultur utan blir något som delas av alla människor.

Det globala behovet av att minnas Förintelsen är också relaterat till känslan av global rättvisa. I detta sammanhang har minnet av dessa tragiska händelser bidragit till skapandet av begreppet DET KOSMOPOLITISKA MINNET.¹¹¹ Det innebär att minnet sprids världen runt och anpassas till olika behov, samt framträder i nya inkarnationer. Att man minns nazisternas utrotning av judar över hela världen har lett till att upprätta en uppsättning normativa principer för demokrati, tolerans och humanism, varav den viktigaste är *Den allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna* som antogs 1948 av FN:s generalförsamling i Palais de Chaillot, Paris. Förintelsen fungerar som en internationell symbol för kränkning av de mänskliga rättigheterna. Därför åberopas Förintelsen av offer för andra brott mot mänskligheten, av alla de som drabbats av massterror och massmord och söker upprättelse. Det skapas analogier och pekas på likheter mellan förövarna och nazisterna. På det sättet myntades termerna: ”Förintelsen av Indianerna”, ”den afrikanska

¹⁰⁸Ibidem.

¹⁰⁹Levy, Daniel; Sznaider, Natan. 2001. *Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

¹¹⁰Ibidem, s. 14.

¹¹¹Ibidem.

Förintelsen”, ”den röda Förintelsen” (dvs. stalinistiska brott).¹¹² Förintelsen har blivit föremål för en global berättelse, vilket också har sina nackdelar. Levy och Sznajder drar slutsatsen att globaliseringen av minnet av Förintelsen också kan leda till dess dekontextualisering och relativisering.¹¹³

Astrid Erll påpekar att forskning kring det globala minnet kan delas in i tre områden. Det första är forskning om minne i globaliseringens tidsålder. Den representeras av studier som diskuterar aktuella minnesformer och ställer frågor om vad som kommer att hända med minnet efter att det har konfronterats med effekterna av den samtida ekonomiska och kulturella globaliseringen. Det andra området gäller det transkulturella minnet, ett begrepp som jag redan har nämnt i det första kapitlet. Erll förstår det transkulturella minnet som den translokala, transnationella och globala cirkulationen av minnesinnehåll, media och sociala bruk. Forskning av detta slag flyttar uppmärksamheten från statiska platser till dynamiska minnesrörelser över tid och rum. Inom det tredje området förespråkas en utvidgning av forskningsfältet och ett omfattande samarbete och idéutbyte mellan de nationella akademiska miljöerna. Det skulle hjälpa att omvandla minnesforskning till ett internationellt forskningsfält och en internationell forskningsangelägenhet.¹¹⁴ Dessa tre forskningslinjer är kopplade till postulatet att bekämpa den så kallade metodologiska nationalismen, dvs. en tendens att bara forska kring minnet av en given nation, en given grupp, som hittills har dominerat i minnesforskningen. Detta postulat gäller både förståelsen av forskningsämnet

¹¹²Ibidem, s. 230.

¹¹³Ibidem, s. 150; Levys och Sznajders tankegångar har fått en del kritik. **Stef Craps**, professorn i engelsk litteratur vid Ghent University, tycker att forskarna är naivt optimistiska när det gäller konsekvenserna av den globala spridningen av minnet av Förintelsen. Craps åberopar bl.a. texterna av Aleida Assmann och Anthony Dirk Moses, den australiske historikern. Levy och Sznajder ignorerar det faktum att Förintelsen ofta används på det sätt som inte leder till en större transkulturell förståelse och upprättandet av en universell kultur av mänskliga rättigheter. Moses tycker att Förintelsen vanligtvis inte åberopas med den kosmopolitiska effekt utan för att uttrycka rädslan för en kollektiv förstörelse – folkmordet. Det är politikerna som ofta åberopar Förintelsen och hävdar att för att kunna förhindra en attack måste man försvara sig själv i förväg. (Moses, 2011, s. 91). Exempel på detta är sionisternas yttranden om ”andra Förintelsen” av Israel och George W. Bushs upprepade jämförelser med nazistiska brott för att få stöd för kriget i Irak. Se: Craps, Stef. 2014. *Holocaust Literature: Comparative Perspectives*. I: Adams, Jenni (red.), *The Bloomsbury Companion to Holocaust Literature*. London: Bloomsbury Publishing, s. 199–218.

https://warwick.ac.uk/fac/cross_fac/ehrc/events/memory/craps_-_alexie.pdf [hämtad 2021-08-17]; Assmann, Aleida. 2010. *The Holocaust – a global memory? extensions and limits of a new memory community*. I: Assmann, Aleida och Conrad, Sebastian (red.), *Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories*. Houndmills: Palgrave Macmillan, s. 97–117.

Moses, Anthony D. 2011. *Genocide and the terror of history*. I: Crownshaw, Richard (red.), *Transcultural Memory*. Special issue of Parallax, 17 (4), s. 90–108.

¹¹⁴Erll, Astrid. 2011. *Memory in Culture*. Övers. Sara B. Young. Hampshire: Palgrave Macmillan Memory Studies. S. 61–62.

och forskningsmetoder. Erll tycker att man borde kunna avstå från det begränsande nationella perspektivet och erkänna att alla nationer deltar i det gemensamma arvet. Detta skulle möjliggöra nya forskningsmetoder som tar hänsyn till olika synpunkter och låta de aspekter av att minnas och att glömma, som är lokaliserade mellan eller bortom vad vi anser vara en given kultur, hamna i fokus.¹¹⁵ Minnet är nämligen ett dynamiskt fenomen. Det förändras och vandrar i tid, rum och mellan media och finns därför i globala och lokala kontexter. För att hedra minnet av olika händelser använder man sig av samma mönster och motiv på olika platser. Man kan hitta gemensamma mönster för att hedra offren för kolonialism, terrorattacker eller Förintelsen.

Forskningen om förintelselitteratur är det mest framträdande området för litterära minnestudier och antalet kritiska texter är så omfattande att det knappast skulle vara möjligt att nämna dem alla. För att kunna få ett brett kritiskt perspektiv på konstnärliga och skönlitterära framställningar av Förintelsen är det nödvändigt att läsa några verk av den amerikanske litteraturvetaren och förintelseforskaren James E. Young. Hans bok *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and Consequences of Interpretation* (1988) handlar först och främst om olika typer av litterära texter, men också om filmvittnesmål om Förintelsen. Forskaren begränsar sig inte till att bara diskutera sättet att tolka ögonvittnenas dagböcker och memoarer på utan betonar också en viktig roll av förintelselitteratur skriven av andra författare och dramatiker, dvs. sådana som inte bygger på egna erfarenheter. Young avvisar den åsikt som ibland framträder i debatten, nämligen att konstnärliga representationer av Förintelsen är oetiska. Oavsett om det är ett ögonvittne som skriver ner sina upplevelser i form av en dagbok eller en författare som förenar fakta och fiktion, fortsätter vittnesbörden att fungera som den främsta retoriska tropen som ligger bakom själva möjligheten till en dokumentär berättelse.

In this context, we will examine the rhetorical trope of eyewitness in Holocaust fiction and some of the narrative methods by which it is generated. For even as many novelists would claim on ethical grounds that they have had no "right" to imagine such suffering and must therefore rely on actual witnesses' voices, I find that these claims may in themselves also be part of their novelistic discourse. Whether a writer is attempting to retain an eyewitness authority in his diary or memoir or to fabricate it altogether in his documentary novel, testimony continues to function as the preeminent rhetorical trope underlying the very possibility of a "documentary narrative".¹¹⁶

¹¹⁵Ibidem, s. 111.

¹¹⁶Young, James E. 1988. *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and Consequences of Interpretation*. Bloomington: Indiana University Press. S. 53.

Se också Youngs andra böcker som handlar om Förintelsen inom konsten och arkitekturen:

En tematiskt ordnad sammanställning av olika texter om Förintelsen är boken *Holocaust Literature: A Handbook of Critical, Historical, and Literary Writings* (1993)¹¹⁷ sammanställd av den amerikanske historikern Saul S. Friedman. Monografen består av över trettio artiklar skrivna av både välkända (som Robert H. Whealey, Charles W. Sydnor eller Asher Cohen) och mindre etablerade historiker från Israel, Kanada och USA. Artiklarna innehåller omfattande referenslistor och är indelade i tre kategorier. Den första kategorin hänvisar till ett begreppsmässigt förhållningssätt till Förintelsen. Här kan man hitta texter som handlar om nationalsocialismens framväxt, Hitlers biografier och deras mottagande, koncentrationsläger eller utvecklingslinjer i judisk filosofi efter Förintelsen. Den andra delen behandlar aspekter av Förintelsen i Polen, Ungern, Tjeckoslovakien, Ukraina, Balkan, Frankrike, Nederländerna, Italien och Spanien samt Förintelsnes konsekvenser och reaktioner på den i Schweiz och Storbritannien. Inom den tredje delen, som förefaller mest intressant med tanke på litteraturvetenskaplig forskning placeras de texter som handlar om Förintelsen i sådana sammanhang som utbildning, skönlitteratur och konst, inklusive dagböcker och memoarer, fiktion, poesi, litteratur för barn, musik och filmer. Boken avslutas med en granskning av stora institutioner och resurser för förintelsestudier.

Exempel på de monografier som uteslutande handlar om förintelselitteratur är *Literature of the Holocaust* (2013) av den amerikanske experten på judisk litteratur och kultur Alan Rosen¹¹⁸ och en annan monografi under samma titel (2004) författad av den amerikanske litteraturkritikern Harold Bloom.¹¹⁹ Den första boken består av tre delar: (1) litteratur skriven av ögonvittnen i Östeuropa (t.ex. i koncentrationsläger och ghetton) och Västeuropa (i gömställen, läger och på de platser där judar väntade på deportation), (2) förintelselitteratur skriven efter kriget i sådana länder som Italien, Tyskland, Ryssland,

Young, James E. 1993. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Heaven: Yale University Press. Boken handlar om minnesplatser. Forskaren undersöker minnesmärken och förintelsemuseer i Europa, Israel och Amerika och analyserar hur olika nationer minns Förintelsen mot bakgrund av sina egna traditioner och erfarenheter. Bland de andra frågor som Young diskuterar är skillnaderna mellan de monument som skapades av offren och de som skapades av gärningsmännen eller det politiska bruket av Förintelsen.

Young, James E. 2000. *At Memory's Edge. After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Heaven: Yale University Press. James Young utforskar Tysklands hårda ansträngningar att minnas Förintelsen och frågar hur sent 1900-talets artister kan minnas en händelse som de aldrig erfarit direkt, men som formas genom filmer, fotografier och museer.

¹¹⁷Friedman, Saul. S. (red.) 1993. *Holocaust Literature: A Handbook of Critical, Historical, and Literary Writings*. Westport: Greenwood.

¹¹⁸Rosen, Alan. (red.) 2013. *Literature of the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press.

¹¹⁹Bloom, Harold. (red.) 2004. *Literature of the Holocaust*. Philadelphia: Chelsea House Publishers.

Polen, Ungern, Frankrike, samt förintelselitteratur skriven på engelska, hebreiska och jiddisch, (3) andra framställningar som t.ex. sånger eller muntliga berättelser om Förintelsen. Monografien av Harold Bloom består av femton artiklar som handlar om specifika litterära genrer karakteristiska för förintelselitteratur ("Förintelsen och självbiografi") eller analyserar verk av givna författare ("Förintelsen i Elie Wiesels författarskap").¹²⁰

Den dominerande genren inom förintelselitteraturen är vittneslitteraturen. De överlevande berättar om sina upplevelser och vill därmed hantera smärtsamma känslor och tankar kring de tragiska händelser *de har varit med om, vilka orsakade deras trauma*. Traumatiska händelser påverkar inte bara dem som har varit utsatta för övergrepp utan också deras närmaste. Den amerikanska litteraturvetaren Marianne Hirsch har sysslat ingående med böcker skrivna av efterkommande till dem som bär minnen av chockartade erfarenheter, särskilt den judiska Förintelsen. Forskaren tycker att vissa minnen kan vara så starka att efterföljande generationer (i fortsättningen ska jag använda termen "andra generationens överlevande") också påverkas djupt av händelser som de inte har erfarit, men som mer eller mindre direkt har präglat deras uppväxt. De växte upp i en värld dominerad av en berättelse som hänvisade till tiden innan de föddes. Därför beskrivs deras upplevelser som *postmemory* eller *efterminne* på svenska. Termen introducerades av Hirsch för att kunna analysera andra generationens överlevandes författarskap och beskriva en särskild form av litteratur som har utvecklats.¹²¹ De ämnen som författarna tar upp är t.ex. sökande efter sin egen identitet, och känsla av främlingskap eller skyldighet att bevara minnet av Förintelsen. Den här typen av litteratur har en dubbelkaraktär. Å ena sidan vill författarna strukturera det de minns så att en process att arbeta igenom traumat kan börja. Å andra sidan tar de över rollen efter sina föräldrar och försöker fullgöra deras uppgift att bära vittnesbörd om det som hänt. Minnet får i det här fallet också en dubbelroll. Det måste bevaras av respekt för den orätt som gjorts, men det är också en källa till trauma som är svårt att övervinna. Denna komplicerade

¹²⁰De allra flesta böcker som tillhör förintelselitteraturen, dess recensioner och analyser, litteraturkritik, samt antologier publiceras i USA. För en tematiskt ordnad bibliografi över förintelselitteratur skriven på engelska se United States Holocaust Memorial Museums webbsida:

<https://www.ushmm.org/collections/bibliography/holocaust-fiction> [hämtad 2021-08-16]

¹²¹Hirsch, Marianne. 2008. *The Generation of Postmemory*. I: "Poetics Today" 29: 1. S. 103–128.

situation gör att nya sätt för ett konstnärligt uttryck samt nya sätt att bygga upp berättelser utifrån en inre spänning i berättarsituationen utvecklas.¹²²

Sverige och Förintelsen

Sverige under andra världskriget

Syftet med denna del av kapitlet är inte att diskutera Sveriges ”deltagande” i andra världskriget, utan snarare att skapa en historisk bakgrund som behövs för att redogöra för debatten i detta ämne och framför allt för att kunna analysera de utvalda texterna. Sveriges politik under andra världskriget var att hålla landet utanför kriget. Sverige var inte ensamt om detta ställningstagande – tjugo andra länder deklarerade samma sak, endast sju av dem lyckades uppnå detta mål. Förutom Sverige var det Portugal, Vatikanstaten, Schweiz, Liechtenstein, Andorra och Irland. Att Sverige lyckades undgå att dras in i kriget kan bero på landets geografiska läge och att svenskarna sedan lång tid tillbaka i historien¹²³ hållit sig borta från konflikter runt om i Europa. Samma dag som Tyskland invaderade Polen, den 1 september 1939, förklarade den svenska regeringen att landet skulle förhålla sig neutralt, sammankallade riksdagen och inkallade både värnpliktiga och landstormsmän.¹²⁴ Sverige var inte med i andra världskriget som en krigförande nation. Hela landet försattes dock på krigsfot och de svenska militära styrkorna var redo att försvara svenska medborgare. Därför

¹²²*Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* av Göran Rosenberg som jag ska analysera i detalj är ett av de främsta exemplen på den här typen av litteraturen i Sverige. Några andra exempel på böcker skrivna på svenska av andra generationens överlevande presenterar jag i min klassificering av svensk förintelselitteratur och krigslitteratur. Hirsch tankegångar utvecklas i många texter inom kritisk litteratur som gäller andra och tredje generationens överlevandes författarskap. Se t.ex. McGlothlin, Erin. 2006. *Second-Generation Holocaust Literature: Legacies of Survival and Perpetration*. Rochester: Camden House och Grimwood, Marita. 2007. *Holocaust Literature of the Second Generation*. London: Palgrave Macmillan.

¹²³Fram till början av 1800-talet bedrev Sverige en tydligt expansiv utrikespolitik. Finland koloniserades från 1100-talet till 1300-talet. På 1400-talet koloniserades de norra delarna av dagens Sverige. På 1600-talet införlivades sådana landskap som Skåne, Halland och Blekinge, samt öarna Gotland och Ölad. Det finska kriget, som utkämpades mellan Sverige och Ryssland vid 1800-talets början resulterade dock i slutliga territoriella förluster. Fredsavtalet undertecknades i Fredrikshamn den 17 september 1809 innebar att Sverige förlorade östra riksdelen Finland till Ryssland. Motiveringen för att överge expansionspolitiken var alltså den ryska aggressionen. Efter Rysslands erövring av Finland och Preussens tillväxt som regional stormakt ville Sverige hålla en vidare maktbalans i sitt närområde. Detta förstod Sveriges kung Karl XIV Johan som 1834 deklarerade Sveriges neutralitet. Se: Bring, Ove. 1995. *Sverige och neutralitetsrätten – från Hugo Grotius till Carl Bildt*. I: *Svensk Juristtidning*, häfte 5–6, s. 425–438. <https://svjt.se/svjt/1995/425> [hämtad 2021-08-18]

¹²⁴Landstormen var de soldater som på grund av sin avancerad ålder inte längre tjänstgjorde i en värnpliktsarmé.

De kunde ändå ingå i folkuppbåd eller i territorialförsvaret vid mobilisering. Landstormen avskaffades i Sverige med försvarsbeslutet 1942.

Se: Nationalencyklopedin, uppslagsord: landstorm.

<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/landstorm> [hämtad 2021-08-18]

kallas andra världskrigets tid i Sverige för *beredskapstiden*. Den 1 september 1939 gick Sveriges statsminister Per Albin Hansson ut i radion och talade till folket:

Medborgare! Det förfärliga som vi i det sista hoppats att världen skulle förskonas ifrån har inträffat. Ett nytt stort krig har brutit ut. Vi ha att konstatera detta ohyggliga faktum och det tjänar bra litet till att försöka giva uttryck åt den sorg och fasa vi känna vid tanken på vad detta kan föra med sig av vånda och ve för en redan förut sargad och pinad mänsklighet. För oss svenskar gäller det nu att med lugn och beslutsamhet endräkteligen samlas kring den stora uppgiften att hålla vårt land utanför kriget, att vårda och värna våra omistliga nationella värden och att på bästa sätt bemästra den onda tidens påfrestningar.¹²⁵

De ovanstående orden bekräftar att det främsta målet med svensk utrikespolitik var att hålla Sverige utanför kriget.¹²⁶ När Sovjetunionen attackerade Finland den 30 november 1939 och vinterkriget började, skedde ett undantag från Sveriges sida. Regeringen deklarerade i december 1939 att landet skulle vara icke-krigförande part i denna konflikt. Av definitionen framgår att denna position ”*skiljer sig från neutralitet genom att den icke-krigförande staten inte betraktar sig som bunden av neutralitetsrättens och Haagkonventionernas krav på opartiskhet gentemot de krigförande.*”¹²⁷ Detta betyder att den icke-krigförande staten har ”handlingsfrihet att stödja den ena sidan i ett krig mellan andra stater – men till priset att inte vara skyddad av neutralitetsreglerna och ständigt vara utsatt för risken att utsättas för kränkningar.”¹²⁸

¹²⁵Hansson, Per Albin, Tal i radio vid andra världskrigets utbrott. Talet kan läsas i helhet på webbplatsen Svenska tal, <https://www.svenskatal.se/19390901-per-albin-hansson-tal-i-radio-vid-andra-varldskrigets-utbrott/> [hämtad 2021-03-08]

¹²⁶Sverige deltog inte direkt i kriget, men trots detta hade landet några förluster. Minst 2282 svenskar miste livet medan de bevakade och försvarade Sveriges gränser, höll igång utrikeshandeln och arbetade i försvarsindustrin. Drygt 1500 av de omkomna var civila sjömän och 782 var svenska krigsmän. Se Gyllenhaal, Lars, Westberg, Lennart. 2008. *Svenskar i krig 1914-1945*. Lund: Historiska Media. S. 12. Författarna hänvisar till Fredh, Terje. 2000. *Svenska sjömän som dog i andra världskriget*. Lysekil: Terje W. Fredh och Rundberg, Arvid. 1985. *Frisco-Per*. Stockholm: Fram bokförlag. Se även Maciej Zarembas essä *Vad är vi skyldiga de döda?* i Dagens Nyheter 2003-09-07. <https://www.dn.se/arkiv/kultur/vad-ar-vi-skyldiga-de-doda-tvatusen-svenska-sjoman-dog-under-kriget-deras-hemland-var-mest/> [hämtad 2021-04-10]. En annan fråga som gäller Sveriges deltagande i kriget är svenskar som blev lockade av nazismen och gick med frivilligt i Waffen-SS. De handlar om några hundra soldater, de flesta av dem tjänstgjorde i särskilt upprättade divisioner som i praktiken mestadels bestod av olika etniska minoriteter från Europa (Bruchfeld, Stéphane, Levine, Paul A. 2015. *...Om detta må ni berätta..., En bok om Förintelsen och Europa 1933-1945*. Stockholm: Forum för levande historia. S. 64). https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/material_file/om-detta-ma-ni-beratta-svenska_0.pdf [hämtad 2021-04-10]

¹²⁷Nationalencyklopedin, uppslagsord: icke-krigförande.

<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/1%C3%A5ng/icke-krig%C3%B6rande> [hämtad 2021-08-18]

¹²⁸Kiesow, Ingolf. 2015. *Farligt vilseleda Sveriges folk om neutraliteten*. Kungliga krigsvetenskapsakademien (KkrVA) <https://kkrva.se/farligt-vilseleda-sverige-folk-om-neutraliteten/> [hämtad 2021-08-18]; KkrVA är en oberoende institution som sprider kunskap om landets säkerhet och utvecklingen inom Sveriges försvar.

I regeringen Hansson III, också kallad samlingsregeringen, som tillträdde den 13 december 1939 och styrde Sverige fram till den 31 juli 1945, fanns alla riksdagspartierna, förutom kommunisterna, representerade. Under krigets första år var regeringen tvungen att föra en eftergiftspolitik gentemot Hitler för att undvika en tysk invasion av Sverige, på det sättet förklarades makthavarnas beslut som dock i dagens perspektiv ofta framstår som kontroversiella. Den svenske historikern Klas Åmark skriver t.ex. i boken *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* att ”perioden från april 1940 till våren 1943 var de svåra åren för Sverige. Det var då samlingsregeringen gång på gång ställdes inför nazityska krav på smärtsamma eftergifter.”¹²⁹ Tyskland invaderade Norge den 9 april 1940. Under striderna i Norge våren 1940 förkastade den svenska regeringen tyska krav på att få sända krigsmateriel genom Sverige till Narvik, men den gav tillstånd till viss transitering av sjukvårdspersonal och sjukvårdsmateriel till Narviksområdet. Efter stridernas slut den 9 juni 1940 tilläts transitering av permittenter och krigsmateriel på svenska järnvägar till och från Norge, vilket kallades permittenttrafiken. Permittenttågen gick på sträckan Kornsjø–Trelleborg (tidvis Helsingborg) i båda riktningarna och på sträckan Narvik–Trelleborg också i båda riktningarna. Vidare transporterades soldater mellan norra och mellersta Norge på sträckan Riksgränsen–Storlien (hästskotrafiken) och efter Hitlers angrepp på Sovjetunionen i juni 1941 även mellan Riksgränsen och Haparanda. Enligt de bestämmelser som formulerades av den svenska sidan måste soldaterna vara obeväpnade och trafiken fick inte användas till att förstärka de tyska trupperna i Norge.¹³⁰

Den svenska regeringen ställdes inför sin största utmaning i samband med Hitlers attack mot Sovjetunionen i juni 1941. Tyskarna begärde då att få transportera en fullt utrustad division på ca femton tusen män (Engelbrechtdivisionen), från Norge genom Sverige, till den finsk-sovjetiska gränsen i norr. Händelsen ägde rum runt midsommar 1941 och benämns ofta i historieskrivningen som ”midsommarkrisen”.¹³¹ Samlingsregeringen var inte enig. Sveriges partilöse och utpräglat protyske utrikesminister Christian Günther ville att Sverige skulle bevilja de tyska kraven. Till utrikesnämnden sa han: ”Det skulle vara

¹²⁹Åmark, Klas. 2011. *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag. S. 107 (e-bok).

¹³⁰Nationalencyklopedin, uppslagsord: permittenttrafiken.

<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/permittenttrafiken> [hämtad 2021-08-18]

¹³¹Johansson, Alf W. 1984. *Per Albin och kriget*. Stockholm: Tidens Förlag. S. 258–263.

absurt att i detta läge säga nej till denna begäran och därför kanske komma in i kriget på Rysslands sida mot Tyskland och Finland.”¹³² De ledande socialdemokratiska företrädarna i utrikesnämnden Rickard Sandler och Östen Undén gjorde klart att de inte ville att Sverige skulle gå med på nya eftergifter.¹³³ Sandler, som förlorade sin befattning som utrikesminister efter att han entusiastiskt ville hjälpa Finland under vinterkriget, konstaterade att den här gången skulle samtycket ha tolkats av Sovjetunionen som en attack från Sveriges sida. Ledarna för de tre borgerliga partierna Gustaf Andersson (Folkpartiets ledare och kommunikationsministern), Axel Pehrsson-Bramstorp (Bondeförbundet ledare) och Gösta Bagge (högerledaren) uttryckte dock sitt stöd för de tyska kraven. Statsminister Per Albin Hansson begränsade sitt uttalande till att meddela att regeringen ännu inte hade fattat ett enhälligt beslut och att de väntade på riksdagens beslut. Kung Gustav V var också närvarande under överläggningarna och sa att både han och tronföljaren delade utrikesministerns åsikt. Riksdagen gick med på kraven. Utan att vänta på regeringens officiella godkännande fattade Christian Günther beslutet att ge nya instruktioner till Statens Järnvägar.¹³⁴ Transiteringsavtalen var starkt kontroversiella och har debatterats mycket även efter kriget. De innebar avsteg från neutralitetspolitiken, men betraktades av de ansvariga som nödvändiga och uthärdliga eftergifter i ett pressat läge.

I mitten av augusti 1943 upphörde permittenttrafiken och transiteringen av krigsmateriel på svensk begäran. Samtidigt skärptes beredskapen. Kring år 1943 tog Tyskland fram en detaljerad anfallsplan mot Sverige, men forskare är oeniga om landet verkligen var allvarligt hotat eller om det rörde sig om skrivbordsplaner.¹³⁵ Hitler hade ingen anledning att anfalla så länge Sverige exporterade kullager, järnmalm, verkstadsprodukter, trämassa och andra trävaror till Tyskland. Handeln med nazisterna, som pågick fram till hösten 1944 samt de lån som Sverige beviljade Tredje riket kan betraktas som en annan avvikelse från neutralitetspolitiken. Å ena sidan anses Sveriges utrikeshandel ha förstärkt Tysklands ekonomi och krigspotential, samt bidragit till att kriget och Förintelsen

¹³²Perssons i Falla dagbok 24.6.1941, Bagges dagbok 23–24.6.1941, utrikesnämndens protokoll 23.6.1941 (cit. RA). Citat efter K. Åmark, op. cit., s. 117.

¹³³K. Åmark, op. cit., s. 113.

¹³⁴Arnstad, Henrik. 2006. *Spelaren Christian Günther: Sverige under andra världskriget*. Stockholm: Wahlström & Widstrand. S. 203–204.

¹³⁵Lapidus, Arne. 2012. Intervjun med professor Klas Åmark med flera. Expressen 2012-04-05 <https://www.expressen.se/nyheter/inloggad/tyska-anfallsplanen-blixtkrig-mot-sverige/> [hämtad 2021-03-08]

förlängdes.¹³⁶ Å andra sidan kan exporten förklaras som nödvändig med tanke på landets ekonomiska situation. Efter april 1940, när Sveriges affärsrelationer med Norge och de allierade begränsades, fanns det i princip bara Tredje riket att handla med. Att vägra handel med nazisterna skulle därför ha varit en oklok åtgärd. Under de första krigsåren bedömdes dessutom risken för en tysk ockupation som stor. Den svenska regeringen intog ställningen att varje stat hade rätt att utforma sin handelspolitik så att landets intresse av självständighet och folkförsörjning tillfredsställdes.¹³⁷ I detta sammanhang måste man påminna om att Sveriges ekonomiska relationer med Tyskland utvecklades och pågick långt före kriget, och några år före krigets utbrott utgjorde handeln med Tyskland omkring tjugo procent av Sveriges totala omsättning. Varorna som importerades var t.ex. järn-, stål- och verkstadsprodukter samt textilier och kemikalier. Efter anfallet mot Sovjetunionen under sommaren och hösten 1941 fick Tyskland allt större problem med att leverera de varor som hade avtalats till Sverige. Enligt handelsavtalen skulle den tyska exporten betala importen. De uteblivna leveranserna medförde alltså ett tyskt underskott. Det fanns tre möjliga lösningar på problemet. Tyskland kunde minska sin import av järn och öka sin export till Sverige av sådana varor som kol och koks. Att betala direkt med guld var den andra möjligheten. Att Tyskland skulle importera på kredit var den tredje lösningen.¹³⁸ 1941 beviljade svenskarna Tredje riket flera lån till ett belopp av drygt tre hundra miljoner kronor. Under hösten 1942 och våren 1943 avvisade den svenska regeringen ytterligare lån som tyskarna hade bett om.¹³⁹ Tyskarna led ytterligare militära nederlag och risken att de skulle avbryta handelskontakterna med Sverige bedömdes som allt mindre. Tredje riket blev i större utsträckning beroende av den svenska ekonomin. Ett av alternativen för att betala av skulden som övervägdes i början blev aktuellt. Tyskarna betalade direkt med guld när de inte kunde uppfylla kreditavtalets leveranser. Svenska myndigheter fick veta att tyska Riksbanken hade kunnat använda guld som konfiskerats olagligt från ockuperade länder och från judar. Detta kunde innebära förluster för Sverige i framtiden om guld det skulle återfordras efter

¹³⁶Karlsson, Ingela. 2006. *Sig själv närmast*. I: Fritz, Martin, Karlsson, Birgit, Karlsson, Ingela, Nordlund, Sven. *En(o)moralisk handel? Sveriges ekonomiska relationer med Nazityskland*. Stockholm: Forum för levande historia. S. 7. https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/material_file/skriftserie-2-en-omoralisk-handel.pdf [hämtad 2021-08-19] För en detaljerad analys av Sveriges krigshandelspolitik se en av de första publikationerna som berör detta ämne: Häggelöf, Gunnar. 1958. *Svensk krigshandelspolitik under andra världskriget*. Norstedts: Stockholm.

¹³⁷I. Karlsson, op. cit., s. 187.

¹³⁸K. Åmark, op. cit., s. 200.

¹³⁹I. Karlsson, op. cit., s. 31.

krigsslutet. Slutligen transferades guld värt drygt ett hundra miljoner kronor. Enligt inofficiella försäkringar från tyska Riksbanken användes inget guld från ockuperade länder.¹⁴⁰ Hela situationen blev föremål för diskussioner och de allierade protesterade mot det svensk-tyska kreditavtalet. Den svenska regeringen förklarade att kreditgivningen inte var avsedd som ett ekonomiskt stöd gynnande den tyska krigsekonomin utan att målet var att försörja och försvara svenska medborgare.¹⁴¹

Trots att Sverige inte var direkt involverat i krigshandlingarna, påverkade kriget svenskarnas vardag. Naturligtvis kunde deras relativt goda situation inte jämföras med situationen för medborgarna i de ockuperade länderna, men det fanns ändå en del olägenheter. Sveriges alla grannländer drabbades av kriget i olika grad. Handeln med dem och med andra länder kunde inte fortsätta som tidigare. Detta har resulterat i stor varubrist på marknaden. Många livsmedel kunde endast förvärfas mot ransoneringskort. I början infördes ransoneringskort för sådana importvaror som te och kaffe. Senare följde ransoning av tvål, kakao och fläsk samt sådana grundläggande livsmedelsprodukter som bröd, mjöl och gryn. Mjök och potatis ransonerades inte och användes allt oftare i matlagningen. Fisk ransonerades inte heller, men färsk fisk såldes bara två gånger i veckan.¹⁴² Svenskarnas inställning till mat påverkades på olika sätt. Många blev vegetarianer och andra odlade potatis i trädgården om de hade en sådan möjlighet. Kaninkött blev vanligt och man åt till och med kråka och grävling.¹⁴³ Man brukade äta upp allt, eftersom det var otänkbart att slänga mat. För vissa varor introducerades så kallade surrogat, alltså ersättningsmedel av sämre kvalitet. Det var kaffe som svenskarna var mest kreativa med att ta fram surrogat för. Ungefär ett hundra femtiofem olika typer av kaffesurrogat såldes under krigstiden.¹⁴⁴ En annan bristvara var bensin. Genomsnittssvenskarnas fordon fick köras på gengas, eftersom de små mängder bensin som importerades, användes av brandkåren, försvaret och polisen.

¹⁴⁰Hedberg, Peter. 2003. *Handeln och betalningarna mellan Sverige och Tyskland 1934–1945: Den svensk-tyska clearingepoken ur ett kontraktsekoniskt perspektiv*. Uppsala. s. 203, 230–231.

<http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:163232/FULLTEXT01.pdf> [hämtad 2021-08-19]

¹⁴¹I. Karlsson, op. cit., s. 31.

¹⁴²Dahlberg, Hans. 1983. *I Sverige under 2:a världskriget*. Stockholm: BonnierFakta Bokförlag AB. S. 50.

¹⁴³Ibidem, s. 57.

¹⁴⁴DigitaltMuseums webbsida <https://digitaltmuseum.se/011024375994/kaffesurrogat>[hämtad 2021-08-20]

Målet med DigitaltMuseum är att de svenska och norska museernas samlingar ska göras tillgängliga för alla intresserade, oavsett tid eller plats.

När det gäller sociala stämningar var de tyskvänliga. Vissa svenskar kände beundran för Hitler. De hade också en känsla av en kulturell närhet till Tyskland, vilket var historiskt betingat.¹⁴⁵ Tyskland sågs snarare som en allierad än en fiende. Som arvsfiende betraktades däremot Ryssland. På detta ställe måste man också ta upp den svenska motviljan mot judar som ofta resulterade i antisemitiska uttalanden. Folkets fördomar delades av en del politiker, vilket resulterade i att Sverige var ovilligt att hjälpa de judar som flydde från nazisternas förföljelse efter Hitlers maktövertagande. Från början av 1930-talet fram till krigsutbrottet 1939 tog Sverige emot ca tre tusen judar från bl.a. Tyskland. Att det var ett relativt litet antal berodde på en restriktiv flyktingpolitik.¹⁴⁶ Den allmänna opinionen i Sverige var starkt negativ till att ta emot flyktingar, särskilt judiska. Orsakerna till det var bl.a. den höga arbetslösheten och rädslan att förlora jobben.¹⁴⁷ Perioden 1933–1945 kan kallas för den mest tragiska perioden i svensk-judisk historia. På andra världskrigets första dag stängdes gränserna. Viseringstvång för alla utlänningar infördes, utom för de nordiska grannfolken.¹⁴⁸ Naturligtvis var inte alla svenskar antisemiter. De flesta levde i konstant osäkerhet och rädsla, oroad över sina grannars och andra ockuperade länders situation.

Från år 1933 till krigets slut skrev den svenska pressen ofta om Nazitysklands aktioner mot judarna. De svenska historikerna Stéphane Bruchfeld och Paul A. Levine tycker att ”den svenska allmänheten hade hela tiden goda möjligheter att få en adekvat bild av händelserna.”¹⁴⁹ Det fanns dock sådana tidningar som länge uttryckte stor förståelse och sympati för Nazityskland och var kritiska mot de allierade och de svenskar som tog ställning för dem (t.ex. *Aftonbladet*, *Helsingborgs Dagblad*, *Norrbottens-Kuriren* och *Östgöta*

¹⁴⁵En viktig representant för den tyskvänliga opinionen i Sverige under 1930-talet var Fredrik Böök (1883–1961), professor i litteraturhistoria i Lund. År 1922 invaldes han i Svenska Akademien. Ett år senare blev han kulturchef på den högersinnade *Svenska Dagbladet* och spelade där en central roll som litteraturkritiker och bedömare av skönlitteratur. Han var också en framstående reseskildrare och gjorde ett antal reportageresor i Sverige och Europa. Bööks researtiklar publicerades i *Svenska Dagbladet*. Se K. Åmark, op. cit., s. 329.

¹⁴⁶Bruchfeld, Stéphane, Levine, Paul A. 2015. ...*Om detta må ni berätta...*, *En bok om Förintelsen och Europa 1933-1945*. Stockholm: Forum för levande historia. S. 56.
https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/material_file/om-detta-ma-ni-beratta-svenska_0.pdf
[hämtad 2021-08-21]

¹⁴⁷Svanberg, Ingvar, Tydén, Mattias. 1997. *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945*. Stockholm: Bokförlaget Arena. S. 157.

¹⁴⁸K. Åmark, op. cit., s. 549.

¹⁴⁹S. Bruchfeld, P. Levine, op. cit., s. 23.

Se även litteraturhistorikern Andrzej Nils Ugglas studie *Polen i svensk press under andra världskriget: en bibliografi* (1986), där han har undersökt press och skrifter under andra världskriget. Här finns åtskilligt att hämta om svenskarnas kännedom om det ockuperade Polen.

Correspondenten).¹⁵⁰ De svenska tidningar, som öppet kritiserade nazisterna, censurerades under kriget. Trots detta fortsatte många journalister, som chefredaktören för *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning (GHT)* Torgny Segerstedt eller Ture Nerman (*Trots allt!*) att skriva kritiska artiklar. Torgny Segerstedt har gått till historien som den främste bekämparen av Hitler och nazismen i Sverige under andra världskriget. Redan 1933 avslutade han en av sina artiklar med orden ”Att tvinga all världens politik att sysselsätta sig med den figuren, det är oförlåtligt. Herr Hitler är en förolämpning.”¹⁵¹ Segerstedt skrev ca fem tusen antinazistiska och prodemokratiska artiklar i *GHT* fram till 1945. Det hände det många gånger att det fanns vita fält i tidningen sedan den statliga censuren hade tagit bort den kritik som Segerstedt riktade mot nazismen.¹⁵² I oktober 1942 publicerades artikeln ”Utrotningskriget mot judarna” i *GHT* av den svenske historikern Hugo Valentin. Han sammanfattade tillgängliga fakta och förmedlade uppgiften att sju hundra tusen judar hade mördats i Polen. Detta var en av de tidigaste analyserna av nazisternas förintelsepolitik som gjordes i svensk press. Artikeln citerades i tidningar runtom i landet.¹⁵³ Frågan om hur mycket svenskarna visste om situationen i andra ockuperade länder har också diskuterats i den samtida debatten som jag återkommer till senare i detta kapitel.

Sveriges neutralitet och relativt goda relationer med Tyskland hade också sina ”ljusa” sidor i den meningen att de möjliggjorde humanitärt bistånd i olika former. Som jag redan har nämnt deklarerade den svenska regeringen i december 1939 att landet skulle vara icke-krigförande part i vinterkriget. Detta öppnade för att ge finländarna omfattande hjälp med såväl pengar och förnödenheter som vapen och ammunition. Dessutom valde många föräldrar i Finland att skicka sina barn till tryggheten i Sverige. Det var Maja Sandler, den svenska aktivisten för humanitära insatser och fru till utrikesminister Rickard Sandler, som direkt efter krigsutbrottet tog initiativ till barnförflyttningarna och grundade organisationen Centrala Finlandshjälpen – en privat hjälpporganisation som förvaltade all humanitär hjälp till Finland under vinterkriget. Mellan åren 1939-1944 kom ca åttio tusen barn från Finland till Sverige. En del var krigsföräldralösa. Drygt sju tusen av dem återvände inte utan

¹⁵⁰S. Bruchfeld, P. Levine, op. cit., s. 54.

¹⁵¹K. Åmark, op. cit., s. 223.

¹⁵²H. Dahlberg, op. cit., s. 325.

¹⁵³Svanberg, Tydén, op. cit., s. 243.

adopterades av svenska fosterfamiljer.¹⁵⁴ Den svenska regeringen skickade också militär till gränsen mot Finland för att skydda Sverige från eventuellt intrång från ryssarna.¹⁵⁵

Hjälp från Sveriges sida fick också norrmän och danskar av judiskt ursprung. Under hösten 1942 intensifierades förtrycket i Norge. Den norska motståndsrörelsen Hjemmefront och det svenska utrikesdepartementet försökte hjälpa judarna att ta sig över gränsen till Sverige. Olika metoder och argument användes. Provisoriska pass utfärdades och man betonade norska judars relationer till svenska judar eller judiska flyktingar i Sverige, som t.ex. ett släktskap eller en bekantskap. Trots dessa ansträngningar hann nazisterna transportera de flesta av de arresterade judarna till Auschwitz, där de mördades. Till Sverige flydde ca fyra hundra norska judar, vilket är ett ganska litet antal, med tanke på att norrmännen var den största gruppen flyktingar som kom till Sverige under kriget.¹⁵⁶ De försökte bedriva motståndskamp från Sverige, vilket inte var någon lätt uppgift. Visserligen blev Sverige en central knutpunkt för förbindelserna mellan den norska regeringen i London och motståndsrörelsen hemma i Norge, men å andra sidan fanns det många hinder från den svenska regeringens och de svenska myndigheternas sida, och flyktingarnas rättigheter var begränsade.¹⁵⁷

Deportationen av de norska judarna var en varningsignal för Danmark, där protester mot ockupationen ökade under juli och augusti 1943. Innan hårdare förföljelser av landets judar inleddes, var Sveriges utrikesdepartement förberett på att ta emot danska flyktingar. I slutet av september förvarnade den tyske marinattachén Georg Ferdinand Duckwitz både danska och svenska politiker om att nazisterna hade för avsikt att arresteras alla judar i Danmark mellan den 1 och 2 oktober.¹⁵⁸ Rabbinen i Köpenhamn förmedlade nyheten till sina församlingsmedlemmar. Den svenska sidan tvekade inte för att vidta lämpliga åtgärder.

¹⁵⁴Kavén, Pertti. 2013. *De finska krigsbarnen*. I: *Populär Historia* 11/2013.

<https://populärhistoria.se/krig/andra-varldskriget/de-finska-krigsbarnen> [hämtad 2021-08-21]

Se även:

Kavén, Pertti. 1994. *70,000 små öden: Finlands krigsbarn*. Otalampi: Sahlgrens förlag.

Ericsson, Kjersti. 2005. *Krigsbarn i fredstid*. Oslo: Universitetsforlaget.

¹⁵⁵H. Dahlberg, op. cit., s. 15–17.

¹⁵⁶K. Åmark, op. cit., s. 559.

¹⁵⁷Ibidem, s. 597.

¹⁵⁸George Ferdinand Duckwitz var visserligen en nazist, men när Hitlers våldsamma avsikter avslöjades blev han besviken på partiet. När nazisterna invaderade Danmark sympatiserade han med det danska folket.

Se *A Rescuer in Copenhagen: Georg Duckwitz*, <https://www.facinghistory.org/rescuers/georg-duckwitz> [hämtad 2021-08-31]

Den spektakulära räddningsaktionen beskrivs av de svenska historikerna Ingvar Svanberg och Mattias Tydén på följande sätt:

Den svenska regeringen å sin sida beslöt att öppet erbjuda Danmarks judar en fristad. Klockan sex på kvällen den 2 oktober meddelade man i svenska radiosändningar att de danska judarna var välkomna i Sverige. Någon internering var det inte längre tal om. För de som låg gömda på vindar och i källare på den danska sidan gällde det nu att ta sig över Öresund. I allt från segelfartyg till roddbåtar räddades under några höstveckor 7.200 judar och anhöriga till friheten i Sverige. [...] Räddningen av de danska judarna till Sverige i oktober 1943 har gått till historien som ett humanitärt undantag från andra världskrigets terror, folkhat och medlöperier. I mångt och mycket rörde det sig också om ett ljus i krigets nattsvarta mörker.¹⁵⁹

Andra svenska hjälpinsatser som måste nämnas är det berömda humanitära projektet ”Vita bussarna”, alltså en evakuering av koncentrationslägerfångar organiserad av Svenska Röda Korset, som leddes av greven Folke Bernadotte under våren 1945, samt den svenske diplomaten Raoul Wallenbergs verksamhet i Budapest. Mellan juli och december 1944 räddade Wallenberg tiotusentals judar från att skickas från Ungern till nazistiska koncentrationsläger. Till en diskussion kring de två sistnämnda hjälpinsatserna återkommer jag i kapitlets senare del.

Efterkrigstidens historieglömska: svenska berättelser om andra världskriget

Den svenska strävan efter neutralitet till varje pris kan i dagens perspektiv te sig kontroversiell. För att besvara frågan hur Sveriges agerande under andra världskriget uppfattades och bedömdes under större delen av efterkrigstiden måste man titta närmare på de historiska berättelser som utvecklades direkt efter krigsslutet och var representativa för det specifika svenska synsättet. Först är det nödvändigt att förklara beteckningen ”historiska berättelser”. Under andra hälften av 1900-talet hade vi att göra med två stora förändringar i sättet att tänka på och skriva om historia. En initiativtagare till den första förändringen var den tysk-amerikanske filosofen Carl G. Hempel. I sin artikel *The Function of General Laws in History* (1942) kritiserade han uppfattningen av historia som en idiografisk disciplin. Han tyckte att historien är en vetenskapsgren, och därför styrs av samma lagar som naturvetenskap.¹⁶⁰ Den historiska förklaringen av en given händelse måste följa

¹⁵⁹Svanberg, Tydén, op. cit., s. 313.

¹⁶⁰Se Hempel, Carl G. 1942. *The Function of General Laws in History*. I: *Journal of Philosophy*, 39 (2). S. 35-48. Ett omtryck av artikeln finns i Hempels senare bok *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*. The Free Press: New York 1965. S. 331–496.

den deduktiv-nomologiska förklaringsmodellen, alltså hänvisa till det tänkesätt som tillämpas för att förklara vetenskapliga fenomen.¹⁶¹ Den andra förändringen kom tack vare den amerikanske historikern Hayden White och hans kända bok *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe* (1973). White föreslår att man betraktar ett historiografiskt verk som ett litterärt verk. Han hävdar att allt tänkande om världen har en berättande karaktär. Verkligheten är en ström av händelser som människor själva organiserar och förklarar. Historien är endast tillgänglig tack vare språket.¹⁶² Medan Hempel ville göra historien till en renodlad vetenskap, ville White estetisera den.¹⁶³ Historisk berättelse eller rättare sagt historiska berättelser är alltså ett relativt nytt, postmodernistiskt begrepp som syftar på att olika, ibland skilda tolkningar av ett historiskt skeende är möjliga, beroende på vem som formulerar dem och vilka medel som de använder. Det är just språket, diskursen och berättelsen som den postmoderna filosofin fokuserar på. Den narrativa synen på historien kan vi identifiera i Astrid Erlls (modus för minnesretoriken) och Klas-Göran Karlssons forskning (historiebruk), vilken jag återkommer till i senare delar av avhandlingen.

Efter andra världskriget har olika nationella krigsberättelser utvecklats beroende på ländernas aktiva eller passiva roll i kriget, den sida de tog i världskonflikten, omfattningen av krigsskador o.d. Den svenska varianten som dominerade under hela kallkrigsperioden var *den småstatsrealistiska berättelsen*. Den här beteckningen användes för första gången av den svenske historikern Alf W. Johansson år 1997. I den fjärde reviderade utgåvan av sin bok *Den nazistiska utmaningen: aspekter på andra världskriget* placerade han ett nytt kapitel ”Neutralitet och modernitet. Andra världskriget och Sveriges nationella identitet” i vilket han problematiserade det hittills dominerande perspektivet och beskrev det som just ”småstatsrealistiskt”.¹⁶⁴ Johanssons bok är ett bevis på att den officiella svenska krigsberättelsen från och med 1990-talet började utmanas av motberättelser som var kritiska

¹⁶¹För en detaljerad förklaring av hur historia uppfattades under positivismen se Brzechczyn, Krzysztof. 2006. *Między nauką a literaturą, czyli debata nad statusem historii. Próba parafrazy*. I: „Historyka. Studia metodologiczne”, t. 36, s. 38.

https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/585/1/Brzechczyn_Historyka_36_06-3.pdf [hämtad 2021-08-21]

¹⁶²Se White, Hayden. 1975. *Metahistory. The Historical Imagination In Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, London: Johns Hopkins University.

¹⁶³Domańska, Ewa. 1994. *Biała Tropologia. Hayden White i teoria pisarstwa historycznego*. I: *Teksty Drugie*, 1994, 2. S. 160.

¹⁶⁴Se Johansson, Alf W. 1997. *Den nazistiska utmaningen: aspekter på andra världskriget*. Stockholm: Prisma.

mot den traditionella tolkningen av Sveriges agerande under andra världskriget och fokuserade på de aspekter som hittills hade undanträngts. Innan jag diskuterar dem tycks det nödvändigt att stanna en liten stund vid den småstatsrealistiska berättelsen.

Den småstatsrealistiska berättelsen skapades av de politiker som styrde landet under och efter andra världskriget. Den svenske historikern Johan Östling förklarar vad som var karakteristiskt för ett sådant sätt att berätta. Det betonades att Sverige som ett litet land, svagt ur militär synvinkel, inte hade haft något annat val än att göra eftergifter till Tredje riket. Eftergifterna var nödvändiga, men de var begränsade och oskadliga. De hjälpte att hålla landet utanför den europeiska stormaktskonflikten samt rädda svenskarna undan brutal tysk ockupation.¹⁶⁵ Sverige gjorde kanske små avsteg från neutraliteten, men den svenska politiken hade varit en motståndspolitik och en insats för freden. ”Vi har gjort vårt, vi har fört kampen på vårt sätt”, sa Per Albin Hansson i sitt tal på krigets allra sista dag.¹⁶⁶ Den tidigare nämnde Alf W. Johansson hävdar att ett sådant sätt att berätta om historien gav det svenska samhället moralisk absolution.¹⁶⁷

Den småstatsrealistiska berättelsen rättfärdigade alltså regeringens beslut och de avvikelser från neutraliteten som var deras konsekvens. Obehagliga fakta förbigicks med tystnad, men de svenska hjältarnas förtjänster, svensk välgörenhet och aktiviteter som syftade till att hjälpa judar ställdes i förgrunden. Man betonade gärna den svenske diplomaten Raoul Wallenbergs roll. Han kom till Budapest i juli 1944 och blev sekreterare för den svenska ambassaden. Han var en av arkitekterna bakom den omfattande räddningsaktionen som gick ut på att dela ut svenska skyddspass till judar som var hotade av deportation. Mellan juli och december 1944 räddade Wallenberg tiotusentals ungerska judar från att skickas till nazistiska koncentrationsläger.¹⁶⁸ Diplomaten arresterades av ryssarna i

¹⁶⁵Östling, Johan. 2006. *Småstatsrealismens sensmoral*. I: ”Historieforskning på nya vägar”. Karlsson, Klas-Göran, Ulvros, Eva Helen, Zander Ulf (red.). Lund: Nordic Academic Press. S. 168.

¹⁶⁶Citerat ur J. Östling som hänvisar till Johansson, Alf W. 1995. S. 169.

¹⁶⁷Johansson, Alf W. 1995. *Neutralitet och modernitet: andra världskriget och Sveriges nationella identitet*. I: Bo Hultdt, Bo, Böhme Klaus-Richard (red.), ”Horisonten klarnar. 1945 – krigsslut”. Stockholm: Probus. S. 203–225. En ny studie från Forum för levande historia (om denna myndighet skriver jag i kapitlets nästa del) visar att de flesta av dagens svenskar ser positivt på samlingsregeringens agerande under andra världskriget. Företaget Kantar Sifo intervjuade 3101 personer våren 2020. 63 procent av de intervjuade ansåg att Sverige var ett litet land med en svag försvarsmakt och att den svenska regeringen därför inte hade något annat val än att försöka hålla landet utanför kriget till varje pris. <https://www.levandehistoria.se/press/release/2020/ny-rapport-sveriges-agerande-under-andra-varldskriget> [hämtad 2021-04-12]

¹⁶⁸Se den nutida publikationen: Levine, Paul A. 2010. *Raoul Wallenberg in Budapest – Myth, History and Holocaust*. London: Valentine Mitchell.

januari 1945 och vad som hände med honom senare är oklart.¹⁶⁹ Förutom Wallenbergs insatser betonade man också vikten av det berömda humanitära projektet ”Vita bussarna”.¹⁷⁰ Expeditionen påbörjades den 8 mars 1945 och avslutades den 1 maj 1945.¹⁷¹ Aktionens syfte var att rädda danskar, norrmän och svenskar som fanns i tyska koncentrationsläger. Skandinaviska krigsfångar hade högsta prioritet, men också svenska kvinnor och barn som bodde i Tyskland skulle hämtas. Om möjlighet fanns kunde man dessutom ta med andra fångar.aktionen blev en stor succé och räddade livet på ca tjugo tusen koncentrationslägerfångar.¹⁷² De svenska humanitära aktionerna och hjältarna Folke Bernadotte och Raoul Wallenberg var för flera svenskar den enda associationen med kriget och judeutrotningen under en lång tid. ”Småstatsrealismen hade bemäktigat sig det kollektiva svenska minnet av andra världskriget”, påpekar Johan Östling.¹⁷³

Efter 1945 var visserligen historia föremål för historikernas forskning samt tema för litteratur och film, men de böcker som skrevs och de filmer som spelades in hänvisade till den småstatsrealistiska berättelsen. Sveriges förbindelser med andra länder, särskilt med stormakterna under kriget, väckte historikernas intresse redan på 1960-talet. Mellan åren 1966 och 1978 uppstod många vetenskapliga publikationer, varav tjugo doktorsavhandlingar inom ramen för ett speciellt forskningsprojekt ”Sverige under andra världskriget” (SUAV), med den svenske historikern Stig Ekman från Stockholms universitet som ledare. Man fokuserade dock på den militära och politiska aspekten av regeringens handlande och projektet har senare bedömts som ofullbordat och kringskuret.¹⁷⁴ Mellan åren 1973-1974 visades på svensk TV *Någonstans i Sverige*, en filmserie i sju delar. Manusets byggde på Jan Olof Olssons berättelse med samma titel. Serien handlade om en grupp värnpliktiga soldater

¹⁶⁹Koblik, Steven. 1987. ”Om vi teg skulle stenarna ropa”. *Sverige och det judeproblemet 1933-1945*. Stockholm:

Norstedt. S. 77. Den 17 januari 1945 arresterades Wallenberg av ryska trupper. Sedan dess har han varit försvunnen. Troligen dog han i sovjetiskt fängelse 1947.

¹⁷⁰Se också den nutida publikationen: Persson, Sune. 2002. *Vi åker till Sverige. De vita bussarna 1945*. Rimbo: Fischer & Co.

¹⁷¹Information hämtad från Svenska Röda Korsets webbsida <https://www.rodakorset.se/om-oss/vita-bussarna/> [hämtad 2021-05-07]

¹⁷²K. Åmark, op. cit., s. 569.

Det måste också påpekas att över 9000 människor kom till Sverige ombord på de ”Vita båtarna”. De var de svenska fartyg som chartrades av Röda Korset för att hämta frisläppta koncentrationslägerfångar från Tyskland 1945. Båtarna gick i trafik från Lübeck till hamnar i södra Sverige. Se Bindefeld, Micael. 2021. *De ”Vita båtarna” har fallit i glömska*. <https://www.expressen.se/kultur/de-vita-batarna-har-fallit-i-glomska/> [hämtad 2021-08-31]

¹⁷³J. Östling, op. cit., s. 173.

¹⁷⁴Ibidem, s. 169–170.

i Sverige och skildrade beredskapsstiden. Man kunde få intrycket att seriens mål var att bekräfta myten om de modiga svenskarna som bevakade gränserna.

Den fransk-tyske historikern Etienne François har ägnat sig åt att jämföra krigsupplevelserna i olika europeiska länder och sättet att berätta om dem. Forskaren karakteriserar de nationella berättelserna om andra världskriget under de första årtiondena efter 1945 som patriotiska, vilket i detta fall betyder att ”de nationella trädningarna under denna fas formade sig till försvarstal för den egna saken, det egna folket, det egna handlandet under kriget.”¹⁷⁵ I Sveriges fall var det just den småstatsrealistiska berättelsen och försöket att försvara Sveriges agerande under kriget. Den här typen av patriotisk berättelse skilde sig väsentligt från t.ex. de norska och danska patriotiska berättelserna. Sverige var inte ockuperat. Svenskarna upplevde ingen terror. De hade ingen motståndsrörelse vilken de skulle kunna vara stolta över. De hade inte heller några quislingar¹⁷⁶ som skulle behöva få sina gärningars lön. De svenska judarna deporterades inte till koncentrationsläger och de behövde inte fly från landet. För de danska nationella myterna och berättelserna om kriget har soldatdöd länge varit grundläggande.¹⁷⁷ I de norska traditionella berättelserna om kriget hittar vi andra trådar:

Hörnstenarna är nationella värderingar; föreställningar om det norska, om den goda norrmannen och om nationell enighet i svåra tider. Ännu omhuldas bilden av det fredliga lilla landet som föll offer för kriget, kämpade för sin frihet och gick stärkt ur kampen. Det är en på många sätt förenklad berättelse om ”vi” och ”dem”, om demokrati som övervinner diktatur. Motståndskamp och sabotage glorifieras i denna mytbildning som kallats en patriotisk minneskultur.¹⁷⁸

De första försöken att ifrågasätta den småstatsrealistiska berättelsen ägde rum i Sverige redan under kriget. Här menar jag Torgny Segerstedts och Ture Nermans kritiska

¹⁷⁵Citerat ur J. Östling, s. 165. Med hänvisning till: François, Etienne. 2004. *Meistererzählungen und Dammbürche: Die Erinnerung an den Zweiten Weltkrieg zwischen Nationalisierung und Universalisierung*. I: Flacke, Monika (Hrsg.). *Mythen der Nationen. 1945–Arena der Erinnerungen*, I-II. Berlin: Deutsches Historisches Museum. S. 14–18.

¹⁷⁶Ordet kommer från efternamnet på Vidkun Quisling, som bildade en ”nationell regering” i Norge efter det tyska anfallet i april 1940. Ursprungligen var ordet en benämning på Quislings norska anhängare, sedan andra världskriget även en internationell benämning på landsförrädare, särskilt person som samarbetar med ockupationsmakt i det egna landet. Se *Nationalencyklopedin*, uppslagsord: quisling. <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/quisling> [hämtad 2021-08-31]

¹⁷⁷Marklund, Andreas. 2013. *Dö för Danmark. Berättelsen om den patriotiska offerdöden i dansk offentlig debatt och populärkultur, 1940-2012*. I: *Tidskrift för Historie*, nr 7. S. 139.

¹⁷⁸*Hågkomstresor till Norge. I spåren av den norska Förintelsen*. Kompendiet är sammanställt av Anna Florén. Forum för levande historia samt Voksenåsen 2019. S. 26. <https://voksenaasen.no/wp-content/uploads/2019/11/Ha%CC%8Aagkomstresor-till-Norge-webb.pdf> [hämtad 2021-08-28]

artiklar, vilka jag redan har nämnt. En del röster mot småstatsrealismen kunde man också urskilja på 1960- och 1970-talet. 1968 publicerades dokumentärromanen *Legionärerna: en roman om baltutlämningen* av Per Olov Enquist. Boken handlar om de baltiska soldaterna som stridit på Nazitysklands sida och sedan flytt till Sverige och den omdebatterade utlämningen av dem till Sovjetunionen den 25 januari 1946.¹⁷⁹ Romanen uppskattades både när det gällde faktaredovisningen och analysen av beslutsprocessen. Boken filmatiserades 1970 med titeln *Baltutlämningen*. Vi kan jämföra Enquist bok med Elisabeth Åsbrinks *Och i Wienerwald står träden kvar*, eftersom båda texter är en slags undersökning som avslöjar okända fakta.¹⁸⁰ Våren 1979 visades i Sverige den amerikanska tv-serien *Förintelsen (Holocaust)* med Meryl Streep i en av huvudrollerna. Den handlade inte om Sverige, men med tanke på den moraliska aspekt som togs upp markerar filmen den första vändpunkten i det svenska intresset för Förintelsen. Samma år som *Förintelsen* visades kom det ut en artikelserie ”Sverige och Förintelsens skugga” av Göran Rosenberg i *Aftonbladet*. Författaren uppmärksammade den restriktiva flyktningspolitiken gentemot förföljda judar och antisemitismens spridning i det svenska samhället. Rosenberg anklagade de svenska politikerna under andra världskriget för att de tigit om Förintelsen trots att de haft kunskap om den. Några av artikeltitlarna ”Vi sände dem rakt in i döden”, ”Fascismen lever kvar – även i Sverige” eller ”Kända svenskar ledde kampanj mot judarna” låter mycket kraftfullt med tanke på att de texterna publicerades i slutet av 1970 -talet.¹⁸¹

I motsats till historikernas forskning, litteratur och film, var referenserna till det förflutna i politiken och debatterna om historien i medierna fåtaliga efter 1945.¹⁸² Efterkrigstiden var den svenska välfärdsstatens och *folkhemmets* blomstringstid.¹⁸³

¹⁷⁹Majlard, Jan. 2016. ”En baltisk tragedi och ett svenskt trauma”. I: *Svenska Dagbladet*.

<https://www.svd.se/enquist-baltisk-tragedi--och-svenskt-trauma> [hämtad 2021-08-28]

¹⁸⁰Åsbrinks litterära reportage analyserar jag i nästa kapitel.

¹⁸¹J. Östling, op. cit., s. 171-172

Se Rosenbergs artiklar här:

<https://static1.squarespace.com/static/56e59e9bcf80a14323cd2977/t/57932d9f579fb36d1f72c952/1469263333154/Aftonbladet+Forintelseserie+mars+1979.pdf> [hämtad 2021-08-28]

¹⁸²Zander, Ulf. 2001. *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*. Lund: Nordic Academic Press. S. 319.

¹⁸³*Folkhemmet* är ”en politisk term som vann spridning sedan den använts av den socialdemokratiska ledaren Per Albin Hansson i en riksdagsdebatt i januari 1928 för att beskriva det av socialdemokratin eftersträvade samhället.” Målet var att skapa ett samhälle, i vilket det inte finns några sociala eller ekonomiska skrankor och alla medborgare har en känsla av säkerhet. Definitionen hämtad från *Nationalencyklopedin*, uppslagsord: *folkhemmet*. <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/folkhemmet> [hämtad 2021-08-29] För en detaljerad periodisering av *folkhemmet* i Sverige se Żmuda-Trzebiatowska, Magdalena. 2017. *Folkhemmet – czyli wspominy, dobry dom – w szwedzkich narracjach o dzieciństwie*. Poznań: Wydawnictwo

Historikern Ulf Zander betonar att efterkrigstidens Sverige var ett land som tittade framåt. Svenskarna var inte intresserade av det förflutna.¹⁸⁴ Detta berodde på den politik som Socialdemokraterna förde. Man kan beskriva den som framtidsorienterad. Historielösheten, dvs. oviljan att befatta sig med det förflutna som resulterade i bristande kunskap, gällde både andra världskriget och ett så kallat Fattig-Sverige¹⁸⁵, som aldrig skulle återkomma.

Historiebruk. Klas-Göran Karlssons typologi

Från slutet av 1980-talet, under 1990-talet och framåt kan vi bevittna historiens återkomst i Sverige. Detta gäller akademiska sammahang, men också medier och man kan hävda att intresset för historia betydligt ökat i samhället. Det andra världskriget var ett av de viktiga ämnena som togs upp både av forskare och i den offentliga debatten när man i samband med välfärdsstatens kris började granska politikernas handlingar och dess konsekvenser för allmänheten. Dessa frågor blir föremål för mina överväganden i kapitlets nästa del. Innan jag går över till en diskussion om det nyväckta svenska intresset för kriget och Förintelsen tycks det nödvändigt att hänvisa till ett koncept som formulerades av lundahistorikern Klas-Göran Karlsson, nämligen hans typologi över HISTORIEBRUK.¹⁸⁶ Begreppet historiebruk syftar på hur vi använder (brukar) historia i samhället för olika syften. Historiebruk är dessutom personers och institutioners användande av historisk kunskap i ömsesidig kommunikation. Människor använder historien på olika sätt och i olika syften. Ofta ligger en tydlig avsikt bakom det: man vill exempelvis få fram någon information eller övertala andra personer att agera på ett bestämt sätt.

Karlssons viktiga inspirationskälla har varit Fredrich Nietzsches essä *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* (1874) (*Om historiens nytta och skada: en otidsenlig*

Naukowe UAM. S. 40–41. Magdalena Żmuda-Trzebiatowska hänvisar till historikern Lars-Arne Norborg och hans bok *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen*. Stockholm 1993: Almqvist & Wiksell.

¹⁸⁴U. Zander, op. cit., s. 318.

¹⁸⁵Ibidem, s. 325. Ulf Zander hänvisar till Gunnar Myrdal som i förordet till Vilhelm Mobergs *A History of the Swedish People* motsatte ”den socialdemokratiska framgångssagan” och ”ett schablonmässigt tecknat, statiskt och stelnat Fattig-Sverige”, dvs. landet före det socialdemokratiska maktövertagandet 1932 som var allt annat än modernt och utvecklat.

¹⁸⁶Se Karlsson, Klas-Göran. 1999. *Historia som vapen. Historiebruk och Sovjetunionens upplösning 1985–1995*. Stockholm: Natur och Kultur. Karlsson har analyserat hur olika grupper i samhället brukar historia och hur deras historiska berättelser har bidragit till att förändra historiska föreställningar i Centraleuropa och Sovjetunionen/Ryssland. Hans typologi är universell och kan användas även i andra sammanhang, inklusive det svenska sammanhanget. Karlsson utvecklade och beskrev sin typologi också i andra böcker som t.ex. Karlsson, Klas-Göran. 2004. *Historiedidaktik: begrepp, teori och analys*. I: Karlsson, Klas-Göran, Zander, Ulf (red.) *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*. Lund: Studentlitteratur AB. S. 13–66.

betraktelse, 1998). Även Astrid Erll har tagit intryck av samma text när hon har urskiljt fem olika modus för minnesretoriken, vilket jag återkommer till i nästa kapitel. Den tyske filosofen analyserade individers och samhällets sätt att förhålla sig till historien och det förflutna. Nietzsche ansåg att människan i själ och hjärta är en historisk varelse och samtidigt en del av traditionen och historien.¹⁸⁷ Människor skiljer sig dock från varandra i hur de uppfattar verkligheten och det förflutna och de kan ha olika förhållningssätt till historien. Nietzsche urskiljde tre typer av historia (*drei Arten der Historie*) i betydelsen ”sätt att hantera historia”, ”sätt att utöva historia” som ligger mycket nära Karlssons historiebruk: den monumentala, den antikvariska och den kritiska. Den monumentala historien fokuserar på storslagna dåd och starka personligheter. Den kan fungera som inspiration för nutidsmänniskor genom att visa på mänsklighetens obegränsade potential. Problemet är dock att denna typ av historia inte tar hänsyn till orsaker utan endast fokuserar på effekter. På det sättet idealiseras det förflutna. Den antikvariska historien uppmuntrar oss att uppskatta vårt kulturarv och bidrar till att skapa samhörighetskänslor mellan individer. ”Bakåtsträvandet bevarar inte livet utan mumifierar det”, varnade dock Nietzsche.¹⁸⁸ Den kritiska historien hänvisar till människors behov av att ifrågasätta, verifiera och omvärdera det förflutna. Man måste dock komma ihåg att vi påverkas av konsekvenserna av de orättvisor och misstag som begåtts förr i tiden. Det är viktigt att dra slutsatser av historien och ersätta de gamla sederna med de nya. Nietzsche ansåg att alla tre typer av historia kan vara användbara och att ingen av dem bör bli dominerande.¹⁸⁹ Han påpekade också att den monumentala och den antikvariska historien är varandras motsatser och att den kritiska historien kan vara till hjälp för att upprätthålla balansen mellan de båda.

Klas-Göran Karlsson specificerade sju typer av historiebruk: vetenskapligt, existentiellt, moraliskt, ideologiskt, icke-bruk, politiskt-pedagogiskt och kommersiellt. De borde betraktas som idealtyper (enligt Max Webers terminologi) vilket innebär att de också kan överlappa varandra, förekomma i olika kombinationer och ibland är det svårt att separera dem från varandra.¹⁹⁰

¹⁸⁷Nietzsche, Friedrich. 1998. *Om historiens nytta och skada. En otidsenlig betraktelse*. Stockholm: Rabén Prisma. S. 30–41.

¹⁸⁸Ibidem, s. 57.

¹⁸⁹Ibidem, s. 55–59.

¹⁹⁰U. Zander, op. cit., s. 57.

Vetenskapligt historiebruk går ut på att utforska vad som faktiskt hände i det förflutna. Historiker som är verksamma i akademiska sammanhang försöker rekonstruera och tolka historiska fakta med hänvisning till olika typer av källor som måste utvärderas. Forskare måste också vara villiga att ändra sin uppfattning av det förflutna om de upptäcker någonting nytt som gör äldre föreställningar inaktuella. Det vetenskapliga historiebrukets funktion är alltså inte bara att forska utan också granska och ifrågasätta etablerade fakta. Förutom professionella historiker är det populärhistoriker och historielärare som brukar historia på ett vetenskapligt sätt.

Existentiellt historiebruk visar att historia kan användas för att förstärka en identitet, i synnerhet gruppidentitet som t.ex. nationstillhörighet eller etnicitet. Det här bruket gäller alla människor. Vi kan använda historia på det sättet när vi vill minnas eller glömma någonting som har hänt i det förflutna. Det existentiella historiebruket är ofta förknippat med någon kris, men det aktualiseras när det befintliga värdesystemet knakar i fogarna, både när det gäller en individ och en nationell gemenskap. Ett tydligt exempel på existentiellt historiebruk är att många judar uppfattar Förintelsen som en central faktor som formar deras nationella identitet.

Moraliskt historiebruk handlar om att tala öppet om obekväma fakta, lyfta fram utsatta grupper och kritisera begångna orättvisor. Det är forskares och journalisters uppgift att ifrågasätta vissa versioner av det förflutna och belysa andra. Syften är att ge upprättelse åt dem som har drabbats av orättvisor och att tillrättavisa dem som är ansvariga för det. Ett exempel på detta historiebruk är debatter om tvångssteriliseringar av tusentals psykiskt handikappade som genomfördes i Sverige från mellankrigstiden till 1970-talet.¹⁹¹

Ideologiskt historiebruk går ut på att intellektuella och politiska grupper lyfter fram sådana historiska fakta som stärker eller legitimerar deras ideologi och samtidigt kritiserar och ifrågasätter andras ideologier. Det här historiebruket förekommer väldigt ofta i diktaturer eller i sådana länder där ett parti eller ett litet antal partier styr. Karlsson pekar här på sådana stora ideologier som socialism, kommunism och nationalism. Ett exempel på ideologiskt historiebruk är att skriva historia ur t.ex. arbetarklassens perspektiv samtidigt

¹⁹¹Det var journalisten Maciej Zaremba som i slutet av 1990-talet lyfte fram den svenska statens steriliseringspolitik under perioden 1934-1975. Han kritiserade Sverige för att ha genomfört dessa inhumana ingrepp och för att ha tystat ned informationen om dem. Hans artiklar inledde en debatt som bl.a. resulterade i att de som utsatts för steriliseringar fick skadestånd av svenska staten. Se t.ex. Zaremba, Maciej. 1999. *De rena och de andra: om tvångssteriliseringar, rashygien och arvsynd*. Stockholm: Bokförlaget DN.

som andra grupper betydelse i samhället förringas. Inom ramen för detta bruk kan alltså några grupper och idéer avvisas. I detta avseende är ideologiskt historiebruk raka motsatsen till moraliskt historiebruk. Ett aktuellt svenskt exempel är Sverigedemokraternas försök att skriva om historien ur sitt eget perspektiv och anpassa den till sina behov. De betraktar folkhemmet som sitt arv och presenterar sig som en politisk kraft som kan återställa den äldre ordningen. De använder historia för att påpeka varför de är ett bättre val än partier med längre tradition, i synnerhet Socialdemokraterna.

Samma brukare och likadana funktioner som ideologiskt historiebruk har icke-bruk av historia som betyder att man inte använder historia, även om det är motiverat. Man förnekar eller ignorerar historien. Icke-bruk av historia handlar också om att förtiga och dölja obekväma fakta. I detta sammanhang sammanfaller det med ideologiskt bruk.

Politiskt-pedagogiskt historiebruk handlar om att jämföra historiska händelser med nutiden. Man lägger dock inte märke till skillnaderna utan överbetonar likheterna mellan historia och nutid. Det politiskt-pedagogiska historiebruket är alltså en ganska farlig form av manipulation med fakta. Som ett exempel på detta historiebruk kan vi igen nämna Sverigedemokraterna som väljer en viss tolkning av folkhemmet för att visa hur mycket deras program har gemensamt med Per Albin Hanssons vision.

Kommersiellt historiebruk går ut på att använda historia för att sälja produkter som associeras med det förflutna, t.ex. olika typer av turistsouvenirer med historisk anknytning. Även bruk av historia i film, litteratur, reklam och datorspel kan klassificeras som kommersiellt. Säljare vill tjäna pengar på det sättet och kunder vill utnyttja denna möjlighet att komma närmare det förflutna till viss del.¹⁹²

Som jag redan har nämnt, kan olika historiebruk samexistera i ett samhälle och samma symboler kan användas på olika sätt. Vissa typer av historiebruk framstår som entydigt negativa, medan för andra kan vi ge både positiva och negativa exempel. Ovannämnda turistsouvenirer representerar det ofarliga kommersiella historiebruket. Samma sak gäller grupper som sysslar med historiskt återskapande och t.ex. använder vikingasymboler, vilket kan betraktas som det harmlösa existentiella historiebruket eller till och med det vetenskapliga historiebruket om de förmedlar kunskap till besökare i vikingabyar eller på vikingafestivaler. När samma symboler används av nynazister för att

¹⁹²Karlsson, Klas-Göran, *Historiedidaktik...*, op.cit. s. 64.

demonstrera den vita rasens överlägsenhet får det existentiella bruket en helt annan, farlig dimension och en tydlig ideologisk färgning.

Mot bakgrund av Klas-Göran Karlssons typologi kan vi konstatera att Förintelsen också kan brukas på olika sätt och av olika samhällsgrupper i Sverige. De historiker och andra forskare som t.ex. studerar litteratur om Förintelsen brukar historia på det vetenskapliga sättet. Man kan observera att det vetenskapliga bruket av Förintelsen har intensifierats sedan 1990-talet och att det ibland utvecklas parallellt med det existentiella bruket. Vi har att göra med det existentiella historiebruket, när ögonvittnen delar med sig av sina erfarenheter och strävar efter att bevara minnet av Förintelsen och öka kunskapen om den. Åhörare, åskådare eller läsare tvingas till reflektion och blir medvetna om Förintelsens betydelse. Icke-bruk av historia var, som jag redan har påpekat, kännetecknande för efterkrigsperioden och kan betrakas som en del av den svenska historielösheten då man föredrog att befatta sig med framtiden och förbigå med tystnad de pinsamma och obekväma fakta i det förflutna. Denna version av historien som man presenterade inom ramen för de småstadsrealistiska berättelserna är ett exempel på både ideologiskt och politiskt-pedagogiskt historiebruk. Situationen förändrades på 1990-talet. De forskare, journalister eller författare som skrev om Sverige med hänvisning till andra världskriget och Förintelsen rekonstruerade och omvärderade det förflutna samt kritiserade dem som var ansvariga för Sveriges agerande. Detta är ett exempel på det moraliska historiebruket. Svenskarnas behov av att minnas och identifiera Sveriges plats i Förintelsens globala arv står i samband med olika historiebruk, som t.ex. det existentiella, moraliska eller politiskt-pedagogiska historiebruket. Ett exempel på det kommersiella historiebruket kan vara souvenirer, museer, romaner och filmer relaterade till Förintelsen och andra världskriget. Å ena sidan bidrar de till att sprida kunskap om historiska händelser, å andra sidan trivialiserar de dessa.¹⁹³

Nyväckt intresse för andra världskriget

1990-talet var en tid då andra världskriget och Förintelsen diskuterades livligt i många europeiska länder. Förintelsen har blivit en del av en gemensam historia och ett exempel på

¹⁹³Se t.ex.

Cole, Tim. 1999. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler; How History is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge.

Kingsepp, Eva, Schult, Tanja (red.). 2012. *Hitler för alle. Populärkulturella perspektiv på Nazityskland, andra världskriget och Förintelsen*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

det transkulturella minnet. Åtskilliga studier publicerades där olika nationella berättelser om andra världskriget analyserades och ibland ifrågasattes. Den gemensamma nämnaren var i dessa böcker intresset för andra världskriget som konstituerande beståndsdel i de europeiska nationernas självbild och historiemedvetande under efterkrigstiden.¹⁹⁴ Debatten utvecklades både i de ockuperade och de neutrala länderna. I Polen diskuterades man sådana ämnen som polsk-judiska relationer, antisemitism och polackers deltagande i Förintelsen.¹⁹⁵ I Schweiz och Sverige var det eftergifter, flyktningspolitik och det judiska guldet.¹⁹⁶ I Danmark och Norge diskuterades medborgarnas andra ansikte, dvs. protyska sympatier och kollaboration under den period då länderna ockuperades.¹⁹⁷ Vid sidan av dem som bjöd aktivt motstånd mot ockupaten fanns det ju också förrädare som Vidkun Quisling. I detta sammanhang kan också den norske Nobelpristagaren i litteratur, Knut Hamsun, nämnas. Författaren var inte bara en stor vän av Tyskland och tysk kultur utan visade även öppet sin fascination för

¹⁹⁴Se t.ex.

Lagrou, Pieter. 2000. *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cornelißen, Christoph, Klinkhammer, Lutz, Schwentker, Wolfgang (Hrsg.). 2002. *Erinnerungskulturen: Deutschland, Italien und Japan seit 1945*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.

Flacke, Monika (Hrsg.). 2004. *Mythen der Nationen: 1945 – Arena der Erinnerungen, I-II*. Berlin: Deutsches Historisches Museum.

Bryld, Claus, Warring, Anette. 1999. *Besættelsetiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning*

af krig og besættelse. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.

Eriksen, Anne. 1995. *Det var noe annet under krigen: 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax.

¹⁹⁵En särskilt livlig diskussion bröt ut efter publiceringen av Jan Tomasz Gross bok *Sąsiedzi* (2000) [Grannarna]. Den handlar om massakern som var ett massmord på judarna i den polska byn Jedwabne under andra världskriget i juli 1941. Längre ansågs det att pogromen hade utförts av tyska *Einsatzgruppen*, men det är numera belagt att de ansvariga för massakern i huvudsak utgjordes av polacker som bodde i intilliggande områden. Den här historiska frågan blev snabbt ett politiskt problem. Se också Saryusz-Wolska, Magdalena (red.). 2009. *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS. S. 16.

¹⁹⁶Se även Arne Ruths artikel *Mythen der Neutralität* (2010) på Bundeszentrale für politische Bildung webbsida (BpB). BpB är Förbundsrepublikens central för politisk upplysning, vars uppgift är att främja medborgarnas förståelse av politiska förhållanden, stärka det demokratiska medvetandet och öka beredskapen för politiskt deltagande.

I artikeln diskuteras myten om Schweiz och Sveriges neutralitet. Arne Ruth är den svenske journalisten som föddes 1943 i Tyskland. Han kom till Sverige med "Vita bussarna". Under perioden 1982–1998 var han chefredaktören på Dagens Nyheter, Sveriges största morgontidning.

<https://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/geschichte-und-erinnerung/39796/mythen-der-neutralitaet?p=all> [hämtad 2021-09-03]

¹⁹⁷För berättelser om andra världskriget i de nordiska länderna se Stenius, Henrik, Österberg, Mirja, Östling, Johan (red.). 2011. *Nordic Narratives of the Second World War: National Historiographies Revisited*. Lund: Nordic Academic Press.

nazismen. Att separera sådana frågor som Hamsuns politiska sympatier och hans enorma litterära förtjänster var inte lätt för norrmännen.¹⁹⁸

Under 1990-talet stod Sverige inför flera utmaningar, både utrikes- och inrikespolitiska. De snabba förändringarna i Östeuropa, först och främst i Ryssland och de baltiska staterna som ägde rum i början av 1990-talet, följdes med oro i Sverige. Tysklands återförening 1990 välkomnades däremot med optimism. I den baltisk-skandinaviska regionen uppstod en ny geopolitisk situation som svenskarna var tvungna att ta hänsyn till. Sveriges neutralitet kunde inte alltjämt förstås dogmatiskt som en oföränderlig och universell formel, utan den borde vara aktiv och öppen för händelseförloppet.¹⁹⁹ När det gäller landets inrikespolitik behöll Socialdemokraterna sin starka position, men de konservativa gruppernas roll växte avsevärt. Under åren 1990–1993 hamnade landet i en socioekonomisk kris, vilket indirekt vittnade om välfärdsstatens kollaps.²⁰⁰ Svenskarnas intresse för västeuropeisk integration växte snabbt. Åsikterna om statens medlemskap i Europeiska unionen var mycket delade. Den 13 november 1994 genomfördes en rådgivande folkomröstning om denna fråga. Drygt 50 procent av dem som deltog röstade för att landet skulle gå med i EU.²⁰¹ Den 1 januari 1995 blev Sverige, tillsammans med Finland och Österrike, medlem i Europeiska unionen.²⁰² I mitten av 1990-talet var Sverige, med en befolkning på mindre än 8 miljoner människor, hem för över en halv miljon personer som inte hade fötts i detta land. De flesta var invandrare, som anlände redan på 1960-, 1970- och 1980-talen. De letade efter bättre levnadsvillkor, sökte skydd mot ras- och religionsförföljelse eller flydde från krigshärjade länder.²⁰³ Svenskarna stod inför det allvarliga och komplexa problemet att bygga ett multinationellt och mångkulturellt samhälle.

¹⁹⁸Se t.ex.

Dvergsdal, Alvhild. 2020. *Hvorfor feires ikke Hamsun mer i Norge? Svaret er Hamsuns politiske rolle og standpunkt*. I: *Aftenposten*. Debatt. Litteratur.

<https://www.aftenposten.no/meninger/debatt/i/AdowJq/hvorfor-feires-ikke-hamsun-mer-i-norge-svaret-er-hamsuns-politiske-ro> [hämtad 2021-09-01]

Schauffler, David. 2005. *Sluszność moralna a dzieło sztuki. Przypadek Knuta Hamsuna*. Övers. Mydla, Jacek. ER(R)GO. Teoria–Literatura–Kultura nr 2 (11). S. 85–93.

¹⁹⁹Piotrowski, Bernard. 2015. *Skandynawia współczesna w poszukiwaniu nowych dróg rozwoju 1975-2014*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM. S. 124.

²⁰⁰Ibidem, s. 115.

²⁰¹Den svenska regeringens webbsida: *Sveriges väg till EU-medlemskap*.

<https://www.regeringen.se/sa-styrs-sverige/regeringens-arbete-pa-eu-niva/sveriges-vag-till-eu-medlemskap/> [hämtad 2021-09-01]

²⁰²B. Piotrowski, op. cit., s. 122.

²⁰³Ibidem, s. 131.

Ovanstående fakta kan tjäna som en nödvändig bakgrund för att kunna förstå den tidigare nämnda vändningen i frågan om svenskarnas förhållande till sin egen historia, bland annat det nyväckta intresset för Sveriges roll i andra världskriget och Förintelsen. I början av 1990-talet kompletterades den existerande kunskapen med de senaste rönen från forskarteamet från Militärhistoriska avdelningen vid Militärhögskolan i Stockholm, under ledning av översten Bo Hugemark. Resultatet av samarbetet med historiker från olika vetenskapliga centra i Sverige och andra länder var en publikation på sju volymer. Varje volym behandlade ett specifikt krigsår (serien publicerades 1989–1995 och trycktes om 2002).²⁰⁴ Den samhälleliga atmosfären som rådde i Sverige under 1990-talet gynnade avslöjanden och försök att ändra människors uppfattning om de nationella myterna, vilket resulterade i att inte bara den historiska forskningen om andra världskriget utan också undersökande journalistik blomstrade och att allmänheten därmed fick allt mer tillgång till fakta som hittills förtigits eller bara varit kända inom en snäv krets.²⁰⁵

1900-talets sista decennium kom att kallas för *debatternas decennium*.²⁰⁶ Begreppet har myntats av historikern Ulf Zander för att beskriva svenskarnas engagemang i att ta itu med historielöshet och kollektiv glömska. Debatterna, som ofta fördes i moralistisk ton, gällde 1930-talets flyktingpolitik, regeringens likgiltighet och passivitet trots kunskap om Förintelsen, landets förbindelser och sympatier med Nazityskland, folkhemmets baksidor, samt tvångsstiliseringar.²⁰⁷ Man ifrågasatte de idealiserade berättelserna om svenska hjältar och humanitära insatser under kriget. Den svenska regeringen anklagades direkt för samarbete med Tredje riket. Som ett resultat av dessa debatter uppstod ett behov att definiera Sveriges plats i Förintelsens globala arv. Detta behov kan å ena sidan kopplas till frågor om

²⁰⁴Jaworski, Paweł. 2016. *Szwedzkiej historiografii rozrachunki z okresem drugiej wojny światowej*. I: *Dzieje Najnowsze*, Rocznik XLVIII. S. 210.

Hugemark, Bo (red.). 1989. *Stormvarning: Sverige inför andra världskriget*. Stockholm: Probus.

Hugemark, Bo (red.). 1990. *Urladdning: 1940 – blixtkrigens år*. Stockholm: Probus.

Hugemark, Bo (red.). 1992. *I orkanens öga. 1941 – osäker neutralitet*. Stockholm: Probus.

Hugemark, Bo (red.). 1992. *Vindkantring: 1942 – politisk kursändring*. Stockholm: Probus.

Hugemark, Bo (red.). 1994. *Nya fronter? 1943 – spänd väntan*. Stockholm: Probus.

Hugemark, Bo (red.). 1995. *Vårstormar: 1944 – Krigsslutet skönjes*. Stockholm: Probus.

Hugemark, Bo (red.). 1995. *Horisonten klarnar: 1945 – Krigsslutet*. Stockholm: Probus.

²⁰⁵Journalisterna tog fram en del nya fakta som var svårtillgängliga för forskare och helt okända för vanliga svenskar. Syftet med deras i flera avssenden kontroversiella böcker var att utvidga diskussionen till det offentliga rummet och stimulera folkets reflektion.

Nationalencyklopedin, uppslagsord: undersökande journalistik.

<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/undersokande-journalistik> [hämtad 2021-09-01]

²⁰⁶U. Zander, op. cit., s. 402

²⁰⁷Ibidem, s. 405, 455.

Sveriges ansvar och eventuella skuld, men å andra sidan borde det ses som resultatet av alla förändringar som Sverige varit med om och som ett uttryck för viljan att bryta den tidigare, frivilliga isoleringen och bli en del av en europeisk och global gemenskap.

Den småstadsrealistiska berättelsen blev utmanad av den moraliska berättelsen. Om vi skulle peka på någon startpunkt för uppgörelsen med småstadsrealismen då skulle det utan tvekan vara boken *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget* år 1991²⁰⁸ av den svenska författaren och journalisten Maria-Pia Boëthius. I förordet skrev hon:

Detta är en historiebok för efterkrigsfödda; en anklagelseakt, ett syndaregister och en debattbok. Efterkrigsgenerationerna i Sverige vet synerligen lite om Sverige och andra världskriget. Det kan vara en del av vår allmänna historielöshet, det kan vara en tystnadens konspiration. Sveriges roll under andra världskriget var inte ärofull.²⁰⁹

Författaren formulerade många direkta anklagelser som först och främst riktades mot makthavare. Hon ansåg att uppfattningen att kommunistiska Sovjetunionen var ett större hot än Nazityskland var felaktig. Boëthius betonade att svenskarna inte informerades om politikens beslut eller fick ofullständig information: även om de visste att det förekom s.k. transiteringstrafik var de inte medvetna om dess omfattning. Författaren anklagade regeringen för odemokratisk begränsning av medborgerliga rättigheter, inklusive yttrandefrihet. Hon påminde också om flera kända svenskars ungdomsfascination över nazistisk ideologi, och tog som exempel Ingmar Bergman.²¹⁰ Boken väckte en del kontroverser samt blev föremål för en livlig debatt när den kom ut. Professionella historiker förebrådde henne för att ha överfört det samtida moraliska paradigmet till det förflutna och ignorerat dåtidens politiska omständigheter. Ulf Zander skriver att ”den äldre generationen bedömde boken som ”en yttlig pamflett”²¹¹, medan yngre recensenter var mer välvilligt inställda.”²¹² Det råder dock ingen tvekan om att boken banade väg för en moralisk utvärdering av det förflutna.

²⁰⁸Bokens aktualiserade version försedd med bilder kom ut 1999.

²⁰⁹Boëthius, Maria-Pia. 1991. *Heder och samvete*. Stockholm: Norstedts. S. 9. Citerat ur Östling, Johan. 2006. *Småstadsrealismens sensmoral*. S. 174.

²¹⁰Detta var inget avslöjande faktum, eftersom fallet var känt tidigare.

²¹¹Zander hänvisar här till historikern Stig Ekmans åsikt. Se Ekman, Stig, Åmark, Klas. 2003. *Sweden's relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust: a survey of research*. Stockholm: Almqvist & Wiksell. S. 23.

²¹²U. Zander, op. cit., s. 453.

På den moraliska aspekten fokuserade också en yngre generation historiker, de flesta födda på 1960-talet.²¹³ Här kan vi nämna t.ex. Lars M. Andersson, Ingrid Lomfors, Heléne Lööv, Ulf Zander och Mattias Tydén. Med hänvisning till Karlssons typologi kan vi säga att de började bruka historia både på ett vetenskapligt och moraliskt sätt. Deras böcker som kom ut i slutet av 1990-talet och i början av 2000-talet handlade om antisemitismen, rasbiologi, Sveriges förbindelser med Nazityskland, men också om Sveriges inställning till judarna och Förintelsen, vilket därtills hade varit föremål för ett litet antal texter.

Sverige, judarna och Förintelsen

I de böcker som handlar om Sverige och Förintelsen kan vi urskilja några huvudtrådar, som t.ex antisemitiska stämningar bland svenskar och Sveriges restriktiva flyktingpolitik före kriget eller kunskapsläget om förföljelsen av judarna och reaktioner på tillgänglig information under kriget. Det är också forskning som bygger på nya fakta och kontroverser kring Wallenbergs och Bernadottes humanitära verksamhet och innebär en kritisk granskning av den. Alla dessa ämnen diskuteras oftast tillsammans, eftersom de är relaterade till varandra.

Förintelsen och de nazityska förföljelserna av judarna introducerades i svensk historieforskning av den amerikanske historikern Steven Kobliks bok *”Om vi teg, skulle stenarna ropa”*: *Sverige och judeproblemet 1933-1945* (1987). Den svenska upplagan innehöll varken noter eller källförteckning, men den amerikanska utgåvan *The stones cry out. Sweden’s response to the persecution of the Jews* (1988) var försedd med en värdefull dokumentsamling. Koblik visar att svensk media präglades av likgiltighet och tystnad inför Förintelsen. Om de svenska myndigheternas argumentation för den restriktiva invandringspolitiken före och i början av andra världskriget skrev den svensk-amerikanske historikern Paul A. Levine. Hans bok *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938–1944* (1996) [Från likgiltighet till aktivism. Svensk diplomati och Förintelsen, 1938–1944] handlar om den svenska regeringens passivitet inför förföljelsen av judarna, som sedan omvandlades i ett försök att rädda dem. Levine diskuterar dessutom både regeringens och vissa svenska tidningars ytterst försiktiga reaktion på nyheterna om

²¹³Östling, Johan. 2011. *The Rise and Fall of Small-State Realism. Sweden and the Second World War*. I: Stenius, Henrik, Österberg, Mirja, Östling, Johan (red.), “Nordic Narratives of the Second World War: National Historiographies Revisited”. Lund: Nordic Academic Press. S. 138.

Förintelsen. En väldigt viktig bok skriven av de svenska historikerna Ingvar Svanberg och Mattias Tydén är *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945* (1997). Boken är en väldokumenterad översikt över de svenska attityderna till Förintelsen, den första svenskspråkiga i sitt slag. Författarna återger utdrag ur tidningar, böcker, riksdagsprotokoll och annat officiellt material. Syftet var att presentera vad som skrevs och sades öppet i flyktningsfrågan, vad som var tillgänglig information om judeförföljelserna i Tyskland och om judeutrotningen. Tio år senare redigerade Mattias Tydén och Lars M. Andersson en antologi med arton artiklar skrivna av de forskare och journalister som hade engagerat sig i den historiska och offentliga debatten på 1990-och 2000-talen. *Sverige och Nazityskland: skuldfrågor och moraldebatt* (2007) gav exempel på frågeställningar i dagens historiografi om Sverige under andra världskriget och presenterade olika tolkningar av den svenska neutralitetspolitiken under kriget.

Folke Bernadottes och Raoul Wallenbergs insatser granskades bland annat av Ingrid Lomfors som främst har forskat om judisk historia samt svensk flyktingpolitik och av Ulf Zander som i sin forskning undersökt det svenska historiebruket. År 2005 skrev Lomfors boken *Blind fläck: minne och glömska kring svenska Röda korsets hjälpsats i Nazityskland 1945* och år 2012 kom Zander med *Förintelsens röda nejlika – Raoul Wallenberg som historiekulturell symbol*. Dessa publikationer har bidragit till en omvärdering av de båda hjältarna. Lomfors forskning kring vita bussar-expeditionen har lett till avslöjaden om att den på många sätt påminde om en pragmatisk byteshandel. Röda korsets bussar som skulle ta hem de nordiska fångarna användes också för att utrymma lägret Neuengamme där de som skulle räddas hade samlats. De övriga fångarna, ofta svårt sjuka och döende, transporterades till andra koncentrationsläger. Ulf Zander tar upp Sveriges problematiska relation till Wallenberg och regeringens bristande intresse för honom efter försvinnandet som berodde på landets spända kontakter med Sovjetunionen. Zander redogör också för amerikanisering²¹⁴ av den svenske hjälten och undersöker hans betydelse för samhället ur en historiekulturell synpunkt.

²¹⁴Det dröjde ganska länge innan Wallenberg fick ett officiellt erkännande i Sverige som nationalhjälte, eftersom han ansågs vara för ”problematisk” med tanke på hans kontakter med högt uppsatta nazister och det mystiska försvinnandet under Röda arméns intåg i Budapest. Under efterkrigstiden gjorde den svenska regeringen inte så mycket för att få klarhet i vad som verkligen hänt Wallenberg. Det var först och främst amerikanerna som hedrade minnet av honom, eftersom flera judar som räddades av den svenske diplomaten bosatte sig i USA. År 1981 gjorde USA:s kongress Wallenberg till amerikansk hedersmedborgare. Det var

Samtidigt som antalet akademiska publikationer om Förintelsen ökade, var kunskapsnivån i samhället relativt låg, särskilt bland de unga. År 1997 utfördes en undersökning om svenska skolelevers förhållande till rasism och demokrati på initiativ av Centrum för invandrarforskning vid Stockholms universitet (CEIFO) och Brottsförebyggande rådet (BRÅ). Rapporten visade att endast 66 procent av ungdomarna var säkra på att Förintelsen hade ägt rum.²¹⁵ Undersökningsresultaten väckte oro hos statsminister Göran Persson som omedelbart föreslog de åtgärder som borde vidtas. Ett par dagar efter att undersökningen presenterats lade han fram en handlingsplan för kommande informationsinsatser under riksdagsårets avslutande partiledardebatt. Syftet var att sprida kunskap om och främja arbete med demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter med utgångspunkt i Förintelsen. På detta sätt initierades informationsinsatsen Levande historia. Målet var att å ena sidan bevara minnet av Förintelsen och å andra sidan ge skoleleverna ökad kunskap i ämnet och främja deras kritiska tänkande. Satsningen blev enorm och genomfördes i form av böcker, seminarier, hemsida för information om Förintelsen eller olika videopaket.²¹⁶ En del av projektet är också boken *...om detta må ni berätta...* (1998) av Stephane Bruchfeldt och Paul A. Levine. Man delade ut boken kostnadsfritt till skolor och hushåll i Sverige och på det sättet ville man sprida kunskap om Förintelsen i samhället. Kännetecknande för boken var en stor mängd bilder, dikter som anknöt till Förintelsen och olika citat, t. ex. av politiker från den tiden. I boken förklarades vilka idéer som stod bakom rasismen och antisemitismen samt nazisternas förföljelser av judarna. Tio år senare uppdaterades boken med ett nytt kapitel om Sverige och Förintelsen. Publikationens innehåll aktualiseras med några års mellanrum. På webbplatsen Forum för levande historia hittar vi numera bokens sjätte upplaga från 2015. Författarna betonar att det

också den amerikanska film- och tv-industrin som visat sitt intresse för Wallenbergs gestalt från det sena 1970-talet och framåt. Detta gjorde honom till en världskänd person.

Se Zander, Ulf. 2012. *Förintelsens röda nejlika – Raoul Wallenberg som historiekulturell symbol*. Forum för levande historia: Skrift nr 12. S. 122–123.

I modern forskning har man också återkommande diskuterat en amerikanisering av Förintelsen, som kan relateras till kommersiellt historiebruk. Se också Karlsson, Klas-Göran. 2010. *Europeiska möten med historien. Historiekulturella perspektiv på andra världskriget, förintelsen och den kommunistiska terrorn*. Stockholm: Bokförlaget Atlantis. S. 315–316.

²¹⁵Lange, Anders, Löow, Hélène, Bruchfeld, Stéphane, Hedlund, Ebba. 1997. *Utsatthet för etniskt och politiskt relaterat hot m.m., spridning av rasistisk och antirasistisk propaganda samt attityder till demokrati m.m. bland skolelever*. Stockholm: Centrum för invandringforskning. S. 59.

²¹⁶Dapo, Amira, Lajqi, Jehona. 2008. *Skolelever och Förintelsen. En kvantitativ studie om gymnasieelevers attityder gentemot Förintelsen*. Växjö universitet. Institutionen för humaniora. C-uppsats. S. 5. <http://www.diva-portal.se/smash/get/diva2:206223/FULLTEXT01.pdf> [hämtad 2021-03-10]

fortfarande finns många trådar att utforska, men vi vet redan ganska mycket om Sveriges inställning till judarna och Förintelsen:

Även om många frågor återstår att besvara finns idag en tydligare bild än tidigare av Sveriges och svenskarnas förhållande till först förföljelsen av judarna i Tredje riket och därefter deporteringen och mördandet av dem under åren 1941–1945. Det går t.ex. inte att tala om ett enhetligt »Sverige«. I stället visade landet och dess medborgare upp många olika ansikten och reaktioner.²¹⁷

Göran Perssons engagemang slutade inte med att starta en informationskampanj. År 2000 organiserade den svenska regeringen den första konferensen inom ramen för Stockholms Internationella Forum. Sådana frågor som minnesvård och forskning om Förintelsen diskuterades. De deltagande 45 länderna antog en avslutande förklaring, där de åtog sig att sprida kunskapen om och minnet av Förintelsen i skolor, på universitet och inom statliga institutioner.²¹⁸ När det gäller Sverige inrättades år 2003 en ny myndighet Forum för levande historia som tagit över den verksamhet som startades inom ramen för projektet Levande historia. Myndigheten främjar arbete med demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter, och Förintelsen utgör diskussionens utgångspunkt. Den spelar också en viktig roll för att bevara Förintelsen i svenskarnas kollektiva minne. Nya områden inkluderas succesivt och den information som idag förmedlas av Forum för levande historia gäller också kommunismens brott och andra brott mot mänskligheten.²¹⁹ En av organisationens nyaste uppgifter är dessutom att samla in minnen i form av vittnesmål, föremål, brev, dagböcker, fotografier och annat som har koppling till Förintelsen och Sverige. Den 27 januari 2021, alltså på Förintelsens minnesdag publicerades en artikel i *Dagens Nyheter*, där statsminister Stefan Löfven, utbildningsminister Anna Ekström och kulturminister Amanda Lind meddelar att regeringen föreslår att Sveriges museum om Förintelsen inrättas i Stockholm. Målsättningen är att museet ska öppnas den 1 juli 2022. Regeringsmedlemmarna betonar: »Förintelsen är också en del av Sveriges historia.»²²⁰ Detta initiativ visar hur angelägna

²¹⁷Bruchfeld, Stéphane, Levine, Paul A. 2015. ...*Om detta må ni berätta...*, *En bok om Förintelsen och Europa 1933-1945*. Stockholm: Forum för levande historia.

https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/material_file/om-detta-ma-ni-beratta-svenska_0.pdf [hämtad 2021-09-02]

²¹⁸På den svenska regeringens webbsida finns en broschyr som handlar om de fyra konferenser som ägde rum inom ramen för Stockholms Internationella Forum mellan åren 2000-2004.

<https://www.regeringen.se/contentassets/fd75fdd23cb74dc99c302331b0f0b849/the-stockholm-international-forum-conferences-2000-2004> [hämtad 2021-08-21]

²¹⁹Forum för levande historias webbsida <https://www.levandehistoria.se/om-oss> [hämtad 2020-12-02]

²²⁰DN Debatt. »Ett museum om Förintelsen ska öppna i Stockholm 2022»

svenska politiker är om att säkra Förintelsens plats i den svenska offentliga sfären. Klas-Göran Karlsson förklarade inrättandet av Forum för levande historia som det svenska försöket att gå med i den europeiska förintelseshistoriens tradition och ett steg mot en mer europeisk minneskultur. För att kunna hantera sitt förflutna och bli mer europeiskt i processen inrättade Sverige en officiell institution.²²¹

Långt innan Levande historia startades fanns det i Sverige några organisationer som engagerade sig för att öka kunskapsnivån om Förintelsen i samhället. År 1983 grundades Svenska kommittén mot antisemitism (SKMA). Initiativet togs i anslutning till den våg av antisemitism som kom till uttryck i början av 1980-talet i Sverige.²²² År 1992 inrättades Föreningen Förintelsens Överlevande i Sverige (FFÖ). Under de första åren av sin verksamhet fokuserade dessa organisationer på att stoppa de lögnerna som spreds via ”Radio Islam”. Det var en närradiokanal med antisemitiskt innehåll som startades 1987 av Ahmed Rami, en marockansk-svensk författare och förintelseförnekare. Organisationernas mål blev att sprida kunskap om Förintelsen.²²³ De spelade en viktig roll vid genomförandet av regeringens informationsinsats Levande historia, och idag samarbetar de med Forum för levande historia. Deras verksamhet bygger i hög grad på berättelser av Förintelseöverlevande. De förbereder undervisningsmaterial i form av böcker, filmer, rapporter som finns på organisationernas webbsidor och som oftast kan beställas eller laddas ned kostnadsfritt. Detta är särskilt viktigt för unga svenskar som fortfarande kan ha problem med att förstå Förintelsens betydelse. SKMA har till exempel utvecklat ett kostnadsfritt digitalt läromedel om Förintelsen som engagerar eleverna. Det innehåller filmade vittnesmål, övningar, lektioner och fördjupningsartiklar. SKMA arrangerar också studieresor för lärare och elever till Förintelsens minnesplatser.²²⁴ FFÖ:s verksamhet riktar sig först och främst till skolungdomar. Organisationens medlemmar reser runt i Sverige för att förmedla kunskap om historien. Tack vare deras besök i skolor så får elever ta del av unika vittnesmål från de överlevande, lära sig att Förintelsens bakgrund fanns i den

<https://www.dn.se/debatt/ett-museum-om-forintelsen-ska-oppna-i-stockholm-2022/> [hämtad 2021-09-02]

²²¹Se Karlsson, Klas-Göran. 2008. *Med folk mord i fokus. Förintelsens plats i den europeiska historiekulturen*. I: Skriftserie nr 6. Stockholm: Forum för levande historia.

²²²Information hämtad från SKMA:s webbsida: <https://skma.se/omskma/> [hämtad 2021-09-02]

²²³SKMA:s och FFÖ:s webbsidor:

<https://skma.se/omskma/> [hämtad 2021-09-02]

<http://ffo.nu/om/om-foreningen-forintelsens-overlevande-och-dess-korta-historia/> [hämtad 2021-09-02]

²²⁴Information hämtad från SKMA:s webbsida: <https://skma.se/omskma/> [hämtad 2021-03-25]

antisemitism som blomstrat i flera länder och tagit form av propaganda och direkta handlingar, vilket under 1900-talet resulterade i ett massmord på judar, zigenare och flera andra minoriteter. Föredragen i skolorna berör även dagens rasism och främlingsfientlighet, och avslutas med frågor och diskussion.²²⁵

Här måste Micael Bindefelds Stiftelse till minne av Förintelsen nämnas som grundades år 2014. I stiftelsens styrelse sitter bland annat den tidigare nämnda historikern Ingrid Lomfors. Varje år delar stiftelsen ut ett stipendium till stöd för dem som ”har en vilja att kommunicera, ge information, bilda sätta eller på annat sätt förmedla kunskap till en bred svensk publik med berättelser om Förintelsen”.²²⁶ 2021 års stipendium tilldelades Daniel Leviathan som är arkeolog, forskare och doktorand vid Lunds universitet. Han arbetar på det unika projektet ”Förlorade röster – spåren efter 1945 års räddade”. Hans idé är att skapa en digital minnesplats och därmed hedra en ganska okänd grupp av krigsflyktingar. Det handlar om Förintelseöverlevande som kom till Sverige med de s.k. vita båtarna, men på grund av ”grav undernäring, sjukdomar och skador avled efter en tid i Sverige och nu ligger begravda på Norra judiska begravningsplatsen i Solna.”²²⁷

Den vetenskapliga forskningen om Sveriges förhållande till judar har också spelat en viktig roll i processen att bestämma Sveriges plats i Förintelsens globala arv. År 2000 inledde Vetenskapsrådet på regeringens uppdrag ett forskningsprojekt *Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* (SweNaz). Till skillnad från SUAV-projektet tog SweNaz Förintelsen som utgångspunkt. Målet med projektet var att klargöra Sveriges verkliga roll under krigsåren. Koordinator för forskningsprogrammet var professor Klas Åmark. Projektresultaten publicerades i ett stort antal monografier och artiklar. Ett exempel är monografen *Nazismen i Sverige 1924–1979. Pionjärerna, partierna, propagandan* (2004) av Heléne Löw.²²⁸ År 2001 kom Åmarks slutrapport ut i form av en omfattande bok *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*. Boken består av fyra delar. I den första delen diskuteras Sveriges förbindelser med Tredje riket – politiska, ekonomiska och handelsrelationer. Här kan vi också hitta en presentation

²²⁵Information hämtad från FFÖ:s webbsida: <http://ffo.nu/> [hämtad 2021-03-25]

²²⁶Information hämtad från stiftelsens webbsida: <http://bindefeldstiftelse.se/pressrelease/> [2021-03-25]

²²⁷Ibidem.

²²⁸Se en lista över publikationer relaterade till projektet: ”Vetenskapsrådets slutredovisning av forskningen inom programmet, i enlighet med regeringens uppdrag i regleringsbrev för år 2006” https://www.vr.se/download/18.2412c5311624176023d25bb6/1529480527881/Sveriges-foerhaallande-nazism-nazi-foerintelsen_VR_2006.pdf [hämtad 2021-09-02]

av regeringens presspolitik under kriget och det som tidningarna skrev om förföljelserna av judarna och Förintelsen. Den andra delen ägnas åt att diskutera ideologier som nazism, rasism och antisemitism och deras inflytande på kulturen. Den tredje delen handlar om svensk flyktingpolitik under perioden 1933–1947, med särskild tonvikt på svenskarnas inställning till Förintelsen. I den sista delen diskuteras olika moraliska dilemman som uppstår i samband med de tidigare diskuterade frågorna. Åmark anser att huvudmotivet för svensk diplomati var handelspolitik, och det övergripande målet var att sälja så många varor som möjligt.²²⁹ Andra frågor stod i bakgrunden. Forskaren anser också att regeringens inställning till internationella frågor var Sverigecentrerad. Statsminister Per Albin Hansson kände sig inte förpliktad att rädda eller hjälpa Europas miljoner judar undan Förintelsen.²³⁰ Sveriges flyktingpolitik under 1930-talet var väldigt restriktiv, påpekar Åmark: ”Det är slående att Sverige, som leddes av en socialdemokratiskt dominerad regering med ett starkt socialpolitiskt patos, tillhörde de europeiska länder som aktivt bidrog till restriktiviteten i den internationella flyktingpolitiska debatten”²³¹ Historikern hävdar dessutom att den svenska regeringen agerade aktivt och kraftfullt för att undanskymma viktig och avslöjande information om tysk terror i Polen. Svenska politiker förväntade sig stöd och samarbete från allmänheten för att hålla tillbaka kritiken mot Nazityskland.²³² När det gäller svenska sympatier för nazismen, håller Åmark inte med Boëthius om att de var djupa bland svenska polismän och militärer. Det fanns en del som otvivelaktigt kan kallas för nazister, men de flesta var germanofiler som beundrade den tyska armén och betraktade Sovjetunionen som arvsfiende och en fara för Sverige. Några var också Hitlerbeundrade. Samma sak kan sägas om resten av samhället. Utan tvekan visade vissa kretsar, inklusive intellektuella och vetenskapliga, stor sympati för Tredje riket. Enligt Åmark var det människor som ignorerade våldets roll och betydelse i nazistisk ideologi och inte såg konsekvenserna av antisemitism. Historikern betonar dock att det inte betyder att svenskarnas sympatier för nazismen var helt ofarliga. Det är snarare tvärtom:

I vissa avseenden var den protyska opinion, som avvisade nazismen som en lösning för svensk del, men accepterade den för Tyskland, snarast farligare än de öppna nazistiska partierna. Den opinionen var förankrad i samhällsbärande skikt på ett sätt som den öppna nazismen inte lyckades med.²³³

²²⁹K. Åmark, op. cit., s. 62.

²³⁰Ibidem, s. 97.

²³¹Ibidem, 507.

²³²Ibidem, s. 237, 696.

²³³K. Åmark, op. cit., s. 343.

Åmark påpekar att det historiska sammanhanget spelar en avgörande roll i bedömningen av Sveriges agerande. Man måste lägga märke till det faktum att det fanns olika inställningar till Tysklands politik i det svenska samhället, vilket betyder att en del svenskar stödde den medan andra kritiserade den starkt.²³⁴ Man kan konstatera att Sveriges agerande under kriget påverkar svenskarnas kollektiva minne även idag, eftersom "[...] förhållandet mellan Sverige och Nazityskland lever som ett olöst moraliskt trauma för svensk demokrati."²³⁵

Att bo granne med ondskan fick många positiva recensioner i pressen. Magnus Alkarp kallade boken "Referensverket med stort R."²³⁶ *Historikern Andreas Åkerlund tyckte emellertid att det som saknas i Åmarks bok är ett bredare internationellt och relationellt perspektiv på Sveriges relationer med Nazityskland. Dessutom betonade han "att boken inte är en syntes av all tillgänglig forskning. I stället har Åmark gjort ett tydligt urval av litteratur och en viktning av de teman han ser som särskilt betydelsefulla inom forskningsområdet."*²³⁷ Att det finns olika röster om boken kan uppfattas som ett bevis på att ämnet fortfarande är känsligt för svenskar, som å ena sidan försöker verifiera den traditionella berättelsen, å andra sidan blir kritiska när någon börjar ta itu med de nationella myterna.

Ett annat väldigt viktigt forskningsprojekt var "Förintelsen och den europeiska historiekulturen". Det genomfördes åren 2001–2007 av Klas-Göran Karlsson och några andra historiker. Målet var att undersöka hur Förintelsen har uppfattats, kontextualiserats och brukats i olika europeiska länder sedan andra världskrigets slut, och särskilt under de sista tio åren av 1900-talet. Forskarna undersökte vilken roll Förintelsen spelat i modernisering, kultur- och ideologitveckling, samt utvecklande av nationella identiteter och internationella relationer. De fokuserade på Central- och Östeuropa, där Förintelsen fått ökad betydelse både i samband med systemskiftet och med den europeiska utvidgningsprocessen. 2003 publicerades den första rapporten *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, där forskare från tre svenska universitet i Lund, Stockholm och Uppsala presenterade sina forskningsresultat om Förintelsens bruk och

²³⁴Ibidem, s. 679.

²³⁵Ibidem, s. 696.

²³⁶Alkarp, Magnus. 2011. *Sverige och nazismen – på riktigt*. Bokens recension i *Uppsala Nya Tidning*. <https://unt.se/kultur/litteratur/sverige-och-nazismen---pa-riktigt-1237676.aspx> [hämtad 2021-09-03]

²³⁷Moberg, Axel, Roth, Thomas, Åkerlund, Andreas. 2014. *Diskussionen om samlingsregerings agerande saknar internationellt perspektiv*. I: "Respons" 4/2014. <http://tidskriftenrespons.se/artikel/diskussionen-om-samlingsregerings-agerande-saknar-internationellt-perspektiv/> [hämtad 2021-03-25]

icke-bruk i olika länder.²³⁸ Fem år senare kom Karlssons sammanfattning av projektet *Med folkmord i fokus – Förintelsens plats i den europeiska historiekulturen* ut. Historikern drar slutsatsen att Förintelsen som historiekulturellt fenomen innehåller två olika potentialer av människors historiemedvetande, oavsett i vilken situation ett visst land befann sig under kriget. Å ena sidan har Förintelsen varit ”en spegel, i vilken vi kunnat iaktta att vi är historia och har en historia.”²³⁹ Å andra sidan visade det sig att ”bakom historiekulturen och historiebruken finns intressen och behov att tillfredsställa, och att vi med Förintelsens hjälp också kan göra historia.”²⁴⁰ De som använde Förintelsen som ett redskap och ett slags vapen var först och främst politiker och ”intellektuella elitgrupper med förutsättningar att skapa historiska sammanhang och förmåga att övertyga och mobilisera stora människogrupper.”²⁴¹ Historiemedvetandet kan alltså bli en nödvändig och samtidigt en farlig företeelse.

Ett nyväckt intresse för Förintelsen och andra världskriget blev också synligt inom den svenska litteraturen. Den blev ett viktigt uttrycksmedel för de överlevande, först och främst judiska flyktingar som kom till Sverige under eller efter kriget, och deras anhöriga som ofta kallas för andra generationens överlevande. Så småningom började allt fler författare som inte har någon personlig relation till kriget och Förintelsen, ta upp dessa ämnen i sina verk. Man kan konstatera att svenskarnas kunskap om Förintelsen har växt succesivt sedan 1990-talet tack vare informationsprojekt och forskarsatsningar. Fler och fler människor har också börjat intressera sig för litteratur som handlar om andra världskriget och Förintelsen. Sådana typer av böcker som dagböcker, memoarer, självbiografiska och dokumentära romaner samt populärlitteratur om kriget har fått en större läsekrets.

²³⁸Karlsson, Klas-Göran, Zander, Ulf (red.) 2003. *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*. Lund: Nordic Academic Press.

Se också andra böcker som publicerats inom projektets ram:

Karlsson, Klas-Göran, Zander, Ulf (red.) 2004. *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Cultures*. Malmö: Sekel Bokförlag.

Karlsson, Klas-Göran, Gerner, Kristian. 2005. *Folkmordens historia. Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*. Stockholm: Atlantis.

Dietsch, Johan. 2006. *Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture*. Lund: Lunds universitet.

Tossavainen, Mikael. 2006. *Heroes and Victims. The Holocaust in Israeli Historical Consciousness*, Lund: Lunds universitet.

Karlsson, Klas-Göran, Zander, Ulf (red.) 2006. *Holocaust on Postwar Battlefields. Genocide as Historical Culture*. Malmö: Sekel Bokförlag.

²³⁹Karlsson, Klas-Göran. 2008. *Med folkmord i fokus – Förintelsens plats i den europeiska historiekulturen*. Forum för levande historias skriftserie nr 6. S. 89.

²⁴⁰Ibidem.

²⁴¹Ibidem.

Litteraturvetenskaplig forskning i ämnet

Svensk litteratur om andra världskriget och Förintelsen har blivit ganska omfattande. Trots detta tycks prestationerna inom litteraturvetenskapen vara blygsamma, jämfört med historisk forskning. Samma sak gäller den pedagogiskt orienterade forskning som avser överföring av kunskaper om Förintelsen till svenska elever: man fokuserar knappast på förintelselitteratur som ett potentiellt undervisningsmedel.²⁴² Visserligen blir den internationella förintelselitteraturen allt oftare föremål för examensarbeten vid svenska universitet, men de tycks mest vara inriktade på frågor kring läsares och recensenters mottagande.²⁴³ Det observerade forskningsgapet fylls till en viss grad av monografin ”*Men ändå måste jag berätta*” *Studier i skandinavisk förintelselitteratur*” (2002) av Anders Ohlsson, professor i litteraturvetenskap vid Lunds universitet. Boken utgör ett förslag till klassificering av den skandinaviska förintelselitteraturen och den kan betraktas som ett viktigt avstamp för vidare forskning där en mer omfattande klassificering med fler kriterier tillämpas.

Ohlsson utgår från de överlevandes plikt att berätta samt de svårigheter som de stöter på när de försöker återge det de varit med om. Han pekar också på självbiografin och dokumentärromanen som de två vanligaste former som används för att skriva om Förintelsen. Forskaren betonar vikten att ta upp frågor kring förintelselitteratur och konstaterar att ”det rör sig om en litteratur som, trots att dess aktualitet varit i stigande under senare tid, hotas av marginalisering”.²⁴⁴ Han anknyter till den existerande historiska forskningen om andra världskriget och Förintelsen och påpekar att det också är dags att bryta tystnaden om Förintelsen inom skandinavisk litteraturvetenskaplig forskning. Han klagat över att forskare undersöker amerikansk, fransk, hebreisk eller polsk förintelselitteratur både

²⁴²Se t.ex. Persson, Bo. 2011. *Mörkrets hjärta i klassrummet. Historieundervisning och elevers uppfattningar om förintelsen*. Forskarskolan i historia och historiedidaktik, Lunds universitet.

https://portal.research.lu.se/ws/files/7671908/morkrets_hjarta_i_klassrummet.pdf

Ammert, Niklas. 2015. *En ögonblicksbild av ondskan: Förintelsen och andra folk mord i svensk historieundervisning*. I: ”Historia vid skiljevägen: Historiekulturella sonderingar när och fjärran”, Johan Dietsch, Maria Karlsson, Johan Stenfeldt, Ulf Zander (red.). Höör: Agerings Bokförlag. S. 247–268.

²⁴³Se t.ex. Gärtner, Linn. 2008. *Förintad kritik. Om recensenters mottagande av förintelseromaner i svensk dags- och kvällspress*. Examensarbete för kandidatexamen. Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet.

<http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=1319882&fileId=1319883> [hämtad: 2021-05-22]

Schneider, Susanne. 2008. *Läsaren och Förintelsen Gymnasieelevers reception av Imre Kertész ”Mannen utan öde”*. Examensarbete för kandidatexamen. Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet.

<https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:206390/FULLTEXT01.pdf> [hämtad: 2021-05-22]

²⁴⁴Ohlsson, Anders. 2002. ”*Men ändå måste jag berätta*” *Studier i skandinavisk förintelselitteratur*. Nora: Nya Doxa. S. 14.

i ett nationellt och globalt perspektiv, men det finns inte någon samlad framställning i bokform över skandinavisk eller svensk litteratur som handlar om Förintelsen.²⁴⁵

Ohlsson använder sig av två kriterier: form och författare och analyserar tolv utvalda berättande texter: självbiografiska böcker och romaner. Forskaren urskiljer tre grupper av författare med hänvisning till deras självbiografiska erfarenheter av andra världskriget och Förintelsen eller brist på sådana. Han pekar på de former som författarna i varje grupp oftast väljer samt diskuterar deras eventuella användning av externt källmaterial.

Den första gruppen är ögonvittnen till andra världskriget och Förintelsens offer som beskriver sina erfarenheter. De återberättar verkliga händelser i form av självbiografi eller skapar ett alter ego som karaktär i självbiografisk roman. Den andra gruppen utgörs av andra (och tredje) generationens författare, dvs. barn och barnbarn till de överlevande. Deras böcker som innehåller många biografiska och självbiografiska trådar, men också hänvisningar till externa källor är ofta svåra att klassificera entydigt. Den tredje gruppen består av författare som inte har någon personlig anknytning till andra världskriget och Förintelsen och inte judisk bakgrund heller. De bygger sina berättelser på källmaterial som bearbetas och som undergår fikcionalisering.

Ohlsson föreslår att man uppfattar historievetenskapliga och litterära framställningar av Förintelsen, med beaktande av deras olikhet, som komplementära. Man bör inte dela upp dem i ”goda” och ”dåliga” informationskällor.²⁴⁶ Ohlsson uppmärksammar det faktum att läsaren av förintelselitteraturen inte bara vidgar sina kunskaper om Förintelsen som en historisk händelse utan också får inse att förintelselitteraturen innebär en specifik skrivstil och att de smärtsamma minnen som förmedlas kläs i vissa fasta former.²⁴⁷ Hans analyser syftar till att svara på frågorna hur bilden av Förintelsen är konstruerad i de valda texterna och med hjälp av vilka berättartekniska strategier och medel författarna har försökt berätta om sina svåra upplevelser.

²⁴⁵Ibidem, s. 14–15; Den historiska forskningen om andra världskriget och Förintelsen tycks dominera över den litteraturvetenskapliga också i Norge och Danmark. När det gäller forskning om norsk förintelselitteratur finns det Oskar Mendelsohns kommenterande bibliografi i artikelform: ”Holocaust-litteraturen på norsk”. *Nordisk judaistik/Scandinavian Jewish Studies*, 4(1), 1982, s. 15–22 och boken *Jødeforfølgelsene under Hitlerveldet, sett med norske dikteres øyne*. 1991. Oslo: Det Mosaiske trossamfund. I Danmark kom ut *Bibliografi over Holocaust-litteratur i Danmark 1945-1988 med særligt henblik på Polonica*, Det kongelige Biblioteks samlinger. Kbh. av Mieczysław Lewkowicz (1991). På detta ställe är det också värt att påpeka att den svenska förintelselitteraturen är mer omfattande än respektive dansk och norsk.

²⁴⁶A. Ohlsson, op.cit., s. 257.

²⁴⁷Ibidem, s. 15.

Ohlsson börjar med att analysera fyra texter, vars författare var ögonvittnen till andra världskriget: *Det angår också deg* (1976) av Herman Sachnowitz (1921–1978), *Hvorfor er denne nat anderledes end alle andre nætter?* (1968) av Hanne Kaufmann (1926–1997), *Oktober 43: oplevelser og tilstande under jødeforfølgelsen i Danmark* (1952) av Aage Bertelsen (1901–1980) och *Skuggorna vid träbron* (1960) av Zenia Larsson (1922–2007). Man kan betrakta dem som typiska exempel på den självbiografiska förintelselitteraturen. De dramastiska händelserna presenteras i kronologisk ordning och berättelserna har en tydlig, tredelad struktur med en urskiljbar början, en mittdel och ett slut. Först beskriver författarna sina trygga liv före kriget, sedan kommer beskrivningen av ockupationen, deportationen, tiden i koncentrationsläger och den fruktansvärda känslan av rädsla. Till slut berättar de om befrielsen och försöken att återgå till ett normalt liv.

Det angår också deg är en självbiografisk berättelse av den norske handelsmannen Herman Sachnowitz, som tillsammans med sin far och sina sju syskon fördes till Auschwitz-Birkenau i november 1942. I boken berättar han om sin väg till koncentrationslägret och tiden som han tillbringade där och i ett antal andra läger. Han skildrar också kort sin hemkomst. Ovanför dörren till huset fick han se inskriften ”Velkommen hjem!”. Detta trevliga minne står i bjärt kontrast till förfärliga hågkomster från lägret, där inskriften ovanför porten var ”Arbeit macht frei”. De två danska böckerna: *Hvorfor er denne nat anderledes end alle andre nætter?* (1968) av författaren Hanne Kaufmann och *Oktober 43: oplevelser og tilstande under jødeforfølgelsen i Danmark* (1952) av motståndsmannen och författaren Aage Bertelsen handlar om räddningen av de danska judarna, vilken genomfördes i oktober 1943. Nästan alla judar som befann sig i det ockuperade Danmark lyckades fly undan hotet om deportation till nazisternas koncentrationsläger. Med hjälp av danska och svenska fiskare tog de sig till Sverige över Öresund.²⁴⁸ I böckerna presenteras två olika perspektiv och Ohlsson påpekar att de på sätt och vis kompletterar varandra.²⁴⁹ Kaufmann var bland dem som räddades undan deportationen medan Bertelsen organiserade flykttransporter över sundet till Sverige. Båda två deltog i de händelser som beskrivs och kan därför kallas som vittnen men de uppträdde i olika roller. Den sista boken som Ohlsson tittar närmare på i den delen av sin analys är *Skuggorna vid träbron* (1960) av den polsk-

²⁴⁸För mer information om den här räddningsaktionen se avsnittet Sverige under andra världskriget i det andra kapitlet.

²⁴⁹A. Ohlsson, op.cit., s. 41.

svenska författaren och skulptören Zenia Larsson som kom till Sverige med de vita bussarna. Boken är den första delen i hennes självbiografiska romantrilogi och beskriver verkligheten i Lodz-gettot tills de överlevande invånarna förs ut till koncentrationslägren. Trilogins andra del *Lång är gryningen* (1961) är en beskrivning av verkligheten i lägret Bergen-Belsen. Den tredje delen *Livet till mötes* (1962) handlar om de första åren i det nya landet och problemen med att anpassa sig till en okänd och främmande miljö. Figuren av en ung tjej Paula Levin kan betraktas som författarens alter ego och en karaktär som binder samman hela trilogin. Ohlsson betonar att *Skuggorna vid träbron* skiljer sig från de tre första analyserade texterna genom romanformen. Texten indikerar inte direkt att skildringen bygger på författarens egna upplevelser, men den gör det på ett indirekt sätt genom de väldigt detaljerade beskrivningarna av levnadsförhållandena under andra världskriget. I paratexten på bokens omslag kan man dessutom läsa att Larssons roman är ett vittnesbörd och att det är hennes liv som ligger till grund för den fiktiva skildringen.

Den andra gruppen texter som analyseras av Ohlsson består av tre svenska böcker: romanen *Bränt barn söker sig till elden: roman* (1983) av den svenska författaren och journalisten Cordelia Edvardson (1929–2012) och två självbiografiska berättelser *Bortom minnet, bortom glömskan* (1988) och *Åter till Novi Sad* (1993) av den svenska författaren Ebba Sörbom (1927–2001). Till skillnad från texterna i den första gruppen är dessa böcker kronologiskt osammahängande. Deras gemensamma drag är emellertid att det är själva skrivandet som hjälper författarna med att skapa sin nya identitet. Analysen utgör en diskussion kring olika identitetsproblem som Förintelsens överlevande offer ofta drabbats av. *Bränt barn söker sig till elden* avslutas med dateringen ”Jerusalem i november 1983”, vilket visar att berättandet sker ur ett efterhandsperspektiv.²⁵⁰ Den vuxna berättaren beskriver Cordelias barndomsminnen från Berlin, den grymma vardagen i Auschwitz och den ångest som hon bär med sig när hon kommer till Sverige efter kriget. De två övriga texterna som analyseras av Ohlsson har en utpräglad självbiografisk karaktär. De erfarenheter och den tid som beskrivs av Sörbom i *Bortom minnet, bortom glömskan* och *Åter till Novi Sad* är i princip desamma, men båda böckerna kompletterar varandra på ett intressant sätt. Ohlsson påpekar att läsaren ”kan skönja en utveckling och förändring i jagberättarens sätt

²⁵⁰Ibidem, s. 124.

Boken kan klacificeras som autofiktion på grund av undertiteln ”roman” och det faktum att den berättas i tredje person och den kvinnliga huvudpersonen har samma namn som författaren.

att förhålla sig till minnet av sina upplevelser, främst till de händelser som utspelar sig före krigsslutet; det gäller dels hennes barndomsår i Novi Sad, dels hennes ofta traumatiska upplevelser under tiden i koncentrationslägren.”²⁵¹

En separat del av Ohlssons analys avser erfarenheter av andra generationens överlevande som presenteras av dem själva eller blir till huvudtema i böcker skrivna av författare som saknar direkt anknytning till Förintelsen. Anders Ohlsson analyserar här tre svenska texter: *Leva vidare* (1994) och *Som min egen* (1996) av Susanne Levin (f. 1950) samt *Systrarna Blaumans hemlighet* (1987) av Suzanne Gottfarb (f. 1948). Levins texter balanserar på gränsen mellan självbiografi och fiktion. Huvudpersonen i båda böckerna är Lea Louise. Berättaren i tredje person beskriver hur hennes barndom och vuxenliv präglas av det faktum att Lea Louises mamma överlevde Förintelsen. Suzanne Gottfarb är av judiskt ursprung och tillhör inte den andra generationen överlevande, men hon beskriver den här gruppens erfarenheter.²⁵² I romanen *Systrarna Blaumans hemlighet* skildras tre kvinnors öden. De är Mira Judith Blauman, hennes moder Hanna Blauman och Hannas tvillingsyster Rosa. Kvinnorna bor i 1980-talets Stockholm och de turas om att inta berättarrollen i var sitt avsnitt. Under krigsåren tvingades Hanna och Rosa delta i Doktor Mengeles ökända tvillingsexperiment i koncentrationslägret Auschwitz. Denna traumatiska erfarenhet påverkar deras vidare liv. Det som Ohlsson är mest intresserad av är Miras vilja att upptäcka sanningen om moderns och mosterns upplevelser vilket ska hjälpa henne att komma underfund med sin egen identitet.

Anders Ohlsson analyserar också två verk skrivna av författare som känner ett behov att berätta om Förintelsen, trots att de varken har någon personlig anknytning till de händelser som skedde under andra världskriget eller är av judiskt ursprung: *Kolbes reise* (1982) av den norske författaren och journalisten Åge Rønning och *Davids bog* (1994) av den danske författaren Stig Dalager. Forskaren diskuterar författarnas sätt att skapa känslan av autenticitet när de inte kan hänvisa till sina egna upplevelser. En viktig roll i *Kolbes reise* spelar en historia som har med den polske franciskanmunken Maximilian Kolbes död att göra. I juli 1941 valde han frivilligt döden genom svält i utbyte mot den dömda medfångnen Franciszek Gajowniczek.²⁵³ Romanen handlar dock om den norska journalisten Molly Ki

²⁵¹Ibidem, s. 151.

²⁵²Ibidem, s. 179.

²⁵³Ibidem, s. 206.

Jennings som i början av 1970-talet åtar sig att skriva en bok om Maximilian Kolbe. Läsaren följer kvinnans arbete och hennes ansträngningar att samla in nödvändigt material. Boken handlar alltså dels om Förintelsen, dels om de svårigheter som en författare, som tar upp detta ämne, råkar ut för. Huvudpersonen i *Davids bog* är den judiske pojken David, som är elva år gammal. Han deporteras till ett genomgångsläger, men han lyckas fly från transporten och tar sig ensam till gettot i Warszawa. David deltar där i upproret mot ockupationsmakten. I slutet av berättelsen får läsaren veta att David kommer att transporteras till ett läger vars namn inte har angivits.

Anders Ohlsson analyserar sammanlagt fem böcker av svenska författare. Tre av dem är skrivna av ögonvittnen till Förintelsen. De två övriga texterna är exempel på verk som skapats av andra generationen överlevande. Min analys som följer i kapitel 3 kan delvis betraktas som fortsättning på den forskningssatsning som gjordes av Ohlsson. Jag hänvisar till hans sätt att klassificera och analysera böckerna, men samtidigt strävar jag efter att vidga perspektivet genom att inrikta mig på minnesforskning. Dessutom analyserar jag de tre utvalda böckerna mot bakgrund av svenskarnas ökade intresse för litteratur om andra världskriget och Förintelsen och den svenska debatten om Sveriges agerande under kriget.

Sedan Ohlssons arbete publicerades år 2002 har flera nya böcker med andra världskriget och Förintelsen som tema kommit ut och berikat den svenska litteraturen. För att sätta de tre verk som ska analyseras i ett större sammanhang känns det därför nödvändigt att skapa en ny, aktualiserad klassificering med utgångspunkt i den svenska litteraturvetarens forskning. Jag har bestämt mig för att utöka klassificeringen med fler kriterier vilket möjliggör att peka på olika samspelande aspekter. Förutom förintelseskildringar av varierande typer har jag också inkluderat böcker som på olika sätt relaterar till andra världskriget.

Svensk litteratur om andra världskriget och Förintelsen

Den klassificering av svensk litteratur om andra världskriget och Förintelsen²⁵⁴ som jag vill föreslå omfattar först och främst prosatexter (i vissa, särskilt motiverade fall, inkluderar jag

²⁵⁴Under termen ”förintelselitteratur” förstår jag inte bara vittnesmål av ögonvittnen till Förintelsen utan också böcker av andra och tredje generationens överlevande samt texter av de författare som inte har några biografiska kopplingar till kriget. Jag klassificerar både förintelselitteratur och krigslitteratur, alltså litterära verk skapade under eller efter andra världskriget, med fokus på frågor relaterade till det.

också poesi) och är baserad på tre kriterier: det kronologiska kriteriet, det biografiska kriteriet och det estetiska kriteriet. Det kronologiska kriteriet hänvisar till böckernas uppkomsttid som oftast sammanfaller med publiceringstiden²⁵⁵ och har en stor betydelse för hur vissa ämnen tematiseras och problematiseras. Man bör i första hand urskilja böcker som kom ut före kriget eller under det samt böcker som publicerades under de första decennierna efter kriget.²⁵⁶ En separat grupp är de verk som utkom under 1990-talet och framåt och som antingen skriver in sig i debatten om Sveriges agerande under andra världskriget samt debatten om svenskt deltagande i det globala Förintelsearvet eller kan betraktas som debatternas efterskörd. Det biografiska kriteriet hänvisar till de tre författargrupper som Ohlsson nämnt, dvs. (1) ögonvittnen till andra världskriget och Förintelsens offer som beskriver sina erfarenheter, (2) barn och barnbarn till de överlevande och (3) de författare som varken har någon judisk bakgrund eller någon personlig anknytning till andra världskriget och Förintelsen. Det estetiska kriteriet gäller valet av bokens form och genre. En text kan uppfattas som en roman, en självbiografisk roman, en självbiografisk skildring, en dokumentärroman med flera. Den kan också vara svårklassificerad och framstå som en hybridform. Analysen av texterna med hänvisning till detta kriterium kan öppna för en diskussion om relationen mellan fakta och fiktion, sakprosa och skönlitteratur. Den klassificering som jag föreslår avser ett brett spektrum av texter, såväl romaner som innehåller en djupgående filosofisk eller moralisk reflektion och har en symbolisk innebörd som texter som var en reaktion på specifika händelser eller ett försök att dokumentera verkligheten.

De tre kriterierna kan tillämpas separat, men de kompletterar också och delvis överlappar varandra vilket kan hjälpa till att skapa en flerdimensionell karakteristik av respektive bok. Den kan t.ex. beskrivas som en dagbok skriven av ögonvittnet under kriget eller en självbiografisk berättelse av Förintelsens offer som publicerades efter krigets slut med kortare eller större tidsavstånd till de händelser som presenteras. En annan möjlig beskrivning är en självbiografisk roman författad av andra generationens överlevande som

²⁵⁵Ett undantag är här Astrid Lidngrens krigsdagböcker som uppstod mellan åren 1939-1945 och publicerades först 2015.

²⁵⁶Här hänvisar jag till den uppdelning som Alan Rosen använder sig av i sin bok *Literature of the Holocaust*. Den första gruppen av verk är vittnesmål som skrevs under kriget och till den andra gruppen hör förintelselitteratur skriven efter kriget. Det avgörande kriteriet är alltså tidpunkten då texten skrevs. Till Rosens bok återkommer jag i kapitlets senare del.

inkluderar både familjemedlemmars livshistorier och egna ärvda trauman eller en dokumentärroman som bygger på autentiskt material medan den biografiska kopplingen saknas. Böckerna kan i olika grad vara förankrade i den aktuella svenska debatten. Det kan också röra sig om ett utpräglat fiktivt verk av en författare utan någon anknytning till Förintelsen där historiska fakta används som bakgrund för att berätta en historia. Att en sådan bok har kommit till kan dock också tolkas som inspiration från debatten om Sveriges agerande under världskriget och det svenska sättet att förvalta minnesarvet. Det kan till och med vara ett tecken för det nyväckta intresset för denna period.

Direkt vittnesbörd, återblickar, efterspel (det kronologiska kriteriet)

Genom att tillämpa det kronologiska kriteriet, dvs. undersöka texter som uppstått och publicerats i olika perioder samt reflektera över hur detta har påverkat sättet att skildra kriget och de traumatiska upplevelser som författaren själv eller andra människor varit med om, kan man urskilja tre grupper av böcker. Inom den första gruppen finns de böcker som har skrivits i Sverige som en reaktion på hotet om krig och själva kriget. Inom den andra gruppen har jag placerat böcker skrivna relativt kort efter kriget. Deras författare är svenskar som upplevde kriget indirekt eller personer med andra nationaliteter som var ögonvittnen till kriget, för vilka Sverige blev ett nytt hemland. Inom den tredje gruppen finns böcker skapade som ett resultat av ett ökat intresse för kriget och Förintelsen, både sådana som kan betraktas som en engagerade röster i debatten om Sveriges agerande under andra världskriget och de som är en kommersiell produkt. Jag betraktar alltså året 1991 som en viss tidsgräns mellan de texter som tillhör den andra och de som tillhör den tredje gruppen. Som alla sådana tidsgränser är den här också symbolisk. Det här året, som jag redan har nämnt, var startpunkten för uppgörelsen med den småstadsrealistiska neutralitetsberättelsen. Sättet att berätta om Sverige under andra världskriget har sedan dess förändrats.

Böcker skrivna i Sverige som en reaktion på hotet om krig och själva kriget

Många svenska författare uttryckte sin oro och tog tydlig ställning mot fascismen innan och direkt efter det att Hitler kommit till makten år 1933. Den så kallade beredskapslitteraturen kännetecknades av idealistisk fosterlandskärlek och humanistiskt patos och spelade en mycket viktig roll på 1930-talet. Denna typ av litteratur skrevs huvudsakligen av äldre,

erkända författare som använde sig av klassiska och okomplicerade uttrycksformer.²⁵⁷ Till beredskapslitteraturen hör sådana verk som *Bödeln* (1933) av Pär Lagerkvist (1891–1974), *Krilon* (1941–1943) av Eyvind Johnson (1900–1976), *Rid i natt!* (1941) av Vilhelm Moberg (1898–1973) eller *Fem kornbröd och två fiskar* (1942) av Hjalmar Gullberg (1898–1961). Genom sina verk uttryckte de ovannämnda författarna sitt motstånd mot nazismen.

År 1933 reste Lagerkvist genom Tyskland mot östra medelhavsområdet och slutmålet var Grekland. I Tyskland hade Hitler precis tagit makten. Författaren kunde iakttä de förändrade stämningarna. Resan påverkade mycket hans litterära aktivitet. Pär Lagerkvist var medlem i olika organisationer som kämpade mot nazismen. Det var t.ex. den svenska föreningen Samfundet Nordens Frihet eller den så kallade Tisdagsklubben, det hemliga antinazistiska samfund som grundades av Amelie Posse, den svenska författaren och konstnären.²⁵⁸ Romanen *Bödeln* var Lagerkvists reaktion på nazismens utveckling och behandlade människans relation till ondskan. Boken består av två berättelser. Figuren som förbinder berättelserna är bödeln. I den första berättelsen, som utspelar sig under medeltiden, sitter han ensam på ett värdshus. De andra gästerna berättar förfärliga historier om människor som avrättats och bödelns närvaro fyller dem med skräck. De talar om honom, men inte till honom och han säger ingenting. Den andra berättelsen utspelar sig under 1930-talet. Den här gången sitter bödeln på en restaurang, där alltför många besökare kommer in. Nu är situationen helt annorlunda – han väcker beundran, inte skräck. Bland andra är det en ung nazist som gör en hälsning mot bödeln. Bödelns närvaro uppmuntrar andra gäster att uttrycka sina egna tankar om dödande och våld. Till slut utbryter ett bråk och flera musiker i den jazzorkester som spelar på restaurangen skjuts till döds. Läsaren börjar förstå gästernas tänkesätt: det är bättre att vara en del av ondskan än att utsättas för den. Ulla Strängberg, kulturjournalisten och redaktören på Sveriges Radio, konstaterar att ”*Bödeln* kan läsas som en antifascistisk kamproman, som belyser massans våldsdyrkan och flockmentaliteten.”²⁵⁹

²⁵⁷Delblanc, Sven, Lönnroth, Lars (red.). 1997. *Den Svenska Litteraturen. Modernister och arbetardiktare*. Stockholm: Bonnier Alba. S. 220.

²⁵⁸Möller, Håkan. 2008. *Kulturdebatt. Pär Lagerkvist en motståndsmän*. <https://www.dn.se/kultur-noje/kulturdebatt/par-lagerkvist-en-motstandsman/> [hämtad: 2021-05-23]

²⁵⁹Ur programmet ”Klassikern” i P1 Kultur ”Bödeln av Pär Lagerkvist - en samtida röst från 1933” <https://sverigesradio.se/avsnitt/1261317> [hämtad 2021-05-16]; För en djupgående analys av *Bödeln* se också Eriksson, Magnus. 2015. *Att läsa ”Bödeln”*. I: Eriksson, Magnus, Petersson, Margareta (ed.), ”Pär Lagerkvist i text och ton”. Växjö: Pär Lagerkvist-Samfundets förlag Pär Lagerkvist-Samfundets skriftserie. <http://lnu.diva-portal.org/smash/get/diva2:852987/FULLTEXT01.pdf> [hämtad 2021-06-05]

Med tanke på bokens publiceringsår bör också *Kallocain* (1940) av Karin Boye (1900–1941) nämnas här. Boken betraktas inte som en del av den svenska beredskapslitteraturen²⁶⁰, men det var samhällsutvecklingen i Tyskland och Sovjetunionen före andra världskriget som inspirerade Boye att skriva boken. Författaren ville uttrycka sin kritik av Nazityskland och Sovjetunionens politik samt skildra de möjliga konsekvenserna av att föra en sådan politik i framtiden och varna för dem. Romanen innehåller element karakteristiska för dystopi och science fiction, och handlar om ett framtidssamhälle, där individen tillhör staten och övervakas ständigt.

Författaren och översättaren Eyvind Johnson var också en av dem som valde att uttrycka sitt motstånd genom att skriva. Hans romantrilogi *Krilon* består av *Grupp Krilon* (1941), *Krillons resa* (1942) och *Krilon själv* (1943). Alla tre delar utgavs 1948 som *Krilon: en roman om det sannolika*. Huvudkaraktären är fastighetsmäklaren Johannes Krilon som grundade en diskussionsgrupp bestående av honom själv och hans sju vänner. Efter en kort tid försökte Krilons konkurrenter splittra sammanhållningen i gruppen. Hans vänner imponerades och inspirerades av tal om handling och omorganisering av samhället och de uteslöt Krilon ur gruppen. Böckerna skrevs under det pågående kriget och Eyvind Johnson uttryckte sin starka kritik mot nazismen, men också mot den svenska neutralitetspolitiken under beredskapstiden. Litteraturhistorikern Örjan Lindberger betonar att romanerna borde uppfattas som flerdimensionella. Inte bara den politiska tematiken ligger till grund för tolkningen av trilogin. Den kräver ”en realistisk, en allegorisk, moralistisk och en symbolisk läsart.”²⁶¹

Romanen *Rid i natt!* av Vilhelm Moberg kan kallas för en motståndsrroman i historisk klädnad. Handlingen utspelar sig under första halvan av 1600-talet i ett Sverige där böndernas urgamla frihet hotas av en tysk fogde. Bönderna i byn Brändebol tvingas arbeta för en tysk adelsman. En av bönderna, Ragnar Svedje, anser att fogdens påbud strider mot rätt och lag och vägrar följa det. Adelsmannen hotar dock med kroppsstraff och byns ålderman tycker att bönderna borde ge efter. För att inte bli gripen måste Ragnar Svedje fly

²⁶⁰Svedjedal, Johan. 2017. *Karin Boye kunde konsten att trilskas*. <https://www.dn.se/arkiv/kultur/karin-boye-kunde-konsten-att-trilskas/> [hämtad: 2021-06-05]

²⁶¹Lindberger, Örjan. 1990. *Människan i tiden. Eyvind Johnsons liv och författarskap 1938-1976*. Stockholm: Bonniers. S. 458.

till skogs. Historikern Olle Larsson tycker att boken kan läsas som en skildring av ett hotat Sverige under andra världskriget:

Rid i natt! är ett debattinlägg i krigstid i den historiska romanens form. Den spännande och gripande historien om de hotade småländska 1600-talsbönderna är samtidigt en kritik av Sveriges agerande under kriget, av samlingsregeringens eftergifter mot Tyskland och begränsningarna i yttrandefriheten. Genom att agera både som skönlitterär författare och debattör framför han budskapet att det svenska folkets urgamla frihet är hotad av Tyskland. Skickligt ställer Moberg frihet mot ofrihet, demokrati mot diktatur och mod mot feghet och kryperi. Kritiken riktas både uppåt och nedåt. Inte bara regeringen utan alla har ett ansvar att handla rätt.²⁶²

Larsson noterar att Moberg också var aktiv som debattör. I december 1939, när krigshotet var märkbart, publicerade Moberg, tillsammans med Eyvind Johnson, Harry Martinson, Josef Kjellgren, Albert Viksten, Ragnar Holmström och åtta andra arbetarförfattare skriften ”Uppbåd”, som var en protest mot Sovjetunionens angrepp mot Finland.²⁶³ De krävde också att det svenska försvaret skulle förstärkas. Förutom att uttrycka sitt motstånd genom att skriva, ville Vilhelm Moberg till och med agera direkt. Våren 1940 anmälde han sig som frivillig i svenska armén och tjänstgjorde under sommaren i ett hemvärnskompani.²⁶⁴

Ekon från det pågående kriget kom också till uttryck i poesin. Diktsamlingen *Fem kornbröd och två fiskar* av Hjalmar Gullberg är en skildring av den samhällsliga och politiska situationen vid andra världskrigets början. I en kritisk och seriös ton visar författaren lägets allvar. Han hänvisade till den politiska situationen redan i diktsamlingen *Att övervinna världen* (1937), men denna tendens kan ses ännu tydligare i *Fem kornbröd och två fiskar*. De flesta av dikterna handlar om samtiden till skillnad från Gullbergs övriga författarskap.²⁶⁵ Ett av de viktigaste ämnena som behandlas är religionen. Den presenteras som ett medel som hjälper till att finna tröst och förlika sig med döden. Samlingens stämning är patriotisk, ibland även patetisk och kan därför för många av dagens läsare framstå som

²⁶²Larsson, Olle. 2017. ”*Rid i natt*” – ett skönlitterärt debattinlägg i krigstid. I: Nettervik, Ingrid (red.), ”En dag med Moberg. Vilhelm Mobergs förhållande till krig och fred. Fyra texter”. Växjö: Vilhelm Moberg-Sällskapets småskrifter nr 13. S. 8. https://vmssk.files.wordpress.com/2017/02/smaskrift_13.pdf [hämtad 2021-05-17]

²⁶³Berggren, Henrik. 2018. *Landet utanför: Sverige 1939-1940*. Stockholm: Norstedts.

²⁶⁴Larsson, Olle, ”*Rid i natt*” – ett skönlitterärt debattinlägg..., op. cit. s. 11.

²⁶⁵Westerlund, Joel. 2017. ”*Den lyriske hegelianen*” *Livsåskådning och världsbild i Hjalmar Gullbergs diktning*. Examensarbete för kandidatexamen. Stockholms universitet, Institutionen för kultur och estetik. S. 18-19. <https://su.diva-portal.org/smash/get/diva2:1209937/FULLTEXT01.pdf> [hämtad 2021-05-17]

främmande, men detta sätt att uttrycka känslor är förståeligt om vi tar hänsyn till omständigheterna under andra världskriget.

Detta sätt att skriva som var kännetecknande för beredskapslitteraturen kritiserades av den yngre generationen av litteraturkritiker och författare som debuterade och var verksamma under 1940-talet. De representerade en ny litterär strömning som idag kallas för fyrtioalismen. Verk skrivna under denna period påverkades också av händelserna under andra världskriget. Författarna inspirerades av sådana litterära företrädare som Fjodor Dostojevskij, Franz Kafka och T.S. Eliot. De tog upp existentiella och universella frågeställningar och tog avstånd från det subjektiva och privata.

En av de mest betydelsefulla diktsamlingarna på 40-talet var *mannen utan väg* (1942, den nyaste utgåvan 2010) av Erik Lindegren (1910–1968). Samlingen består av fyrtio dikter och nästan alla skrevs under krigsåret 1940. Med hjälp av ett väldigt bildrikt språk uttryckte Lindegren sådana känslor som vanmakt och besvikelse, vilka följde honom under andra världskriget.²⁶⁶

När det gäller 1940-talets prosa var Stig Dagerman (1923–1954) en av de viktigaste författarna. Han hade sin bakgrund i *Arbetaren*, en syndikalistisk nyhetstidning och en av de främsta antinazistiska pressrösterna. Från 1946 var Dagerman medlem i redaktionen av litteraturtidningen *40-tal*. Han skrev också för ett antal andra tidningar, men hans verksamhet i pressen begränsades inte endast till litteraturkritik.²⁶⁷ 1945 publicerades hans första roman *Ormen*, som direkt hänvisade till händelserna under andra världskriget och rädslan orsakad av det.²⁶⁸ I paratexten på bokens omslag kan vi läsa att ”*Ormen* är en bok om den starkaste av alla mänskliga drifter, fruktan, som dissekeras av författaren med klar och kylig intellektualism.”²⁶⁹ Romanen består av två delar och det element som binder samman dem är en orm, en symbol för rädsla som är en integrerad del av människans liv och som ständigt följer henne. Den första delen heter *Iréne* och handlar om en dag i den unga kvinnans liv. Hon träffar en ung man som heter Bill. Några överraskande händelser får deras öden att sammanflätas under en dag, och det som förbinder Iréne och Bill är den medföljande

²⁶⁶Göransson, Sverker. 2010. *Erik Lindegren 1910-1968. Författarpresentation*. Litteraturbanken. <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/LindgrenE/presentation> [hämtad 2021-05-21]

²⁶⁷Ibidem.

²⁶⁸Edqvist, Sven-Gustaf, Söderblom, Inga. 1998. *Svenska författare genom tiderna*. Stockholm: Almqvist & Wiksell. S. 318–320.

²⁶⁹Dagerman, Stig. 1945. *Ormen*. Stockholm: Steinsviks Bokförlag AB.

känslan av rädsla. Den andra delen heter *Vi kan inte sova* och består av flera kapitel. Handlingen utspelar sig på en garnison, där soldater ligger sömnlösa på nätterna, eftersom en orm har sluppet lös och ingen vet var den är. Soldaterna försöker dölja sin skräck, vilket inte är så enkelt. Det är endast en soldat, författaren Scriver, som kan förklara att ångesten är något ofrånkomligt i tillvaron. En bok som kan betraktas som en uppföljare till *Ormen* är romanen *De dömdas ö* (1946), eftersom den tar upp samma ämne – ångesten. Boken handlar om sju skeppsbrutna personer. De lyckas rädda sig till en ö, men där finns det varken dricksvatten eller mat. Avskräckande och hungriga djur hotar dem i djungeln. Några personer försöker fly, men det är ett meningslöst motstånd – det enda de kan förvänta sig är en säker död.

En oerhört viktig bok som också måste nämnas i den här gruppen är *Krigsdagböcker 1939–1945* (2015) av Astrid Lindgren (1907–2002). Med hänsyn till den tid då dagböckerna skrevs och publiceringsdatum kan man placera dem både i den första och i den tredje gruppen inom det kronologiska kriteriet. Att Lindgren inte hade några planer på att publicera sina anteckningar talar utan tvekan för att placera boken i den första gruppen. För att inräkna *Krigsdagböcker* till den tredje gruppen talar det faktum att boken har tolkats mot bakgrund av debatten om Sveriges neutralitet, att den blivit tagen ur sin ursprungliga kontext. Lindgrens dagboksanteckningar publicerades visserligen sjuttio år efter krigets slut, men hon gjorde dem under kriget och de kan betraktas som en reaktion på det upplevda hotet om att Sverige ska dras in i krigshandlingarna, men också ett sätt att reflektera över den information som svenskarna fick om krigförloppet. Astrid Lindgren började skriva ner sina upplevelser och iakttagelser den 1 september 1939, när Tyskland invaderade Polen. Vid den tiden var hon ännu inte känd som barnboksförfattare och opinionsbildare. Hon levde ett tryggt liv i Sverige och skrev om kriget ur den externa observatörens perspektiv. Dagböckerna innehåller beskrivningar av författarens dagliga liv samt reflektioner över situationen i Europa. Lindgren visste ganska mycket om förloppet av de största striderna, följde pressen, studerade kartor. En utförligare analys av boken kommer i avhandlingens nästa kapitel.

Böcker skrivna under perioden 1945–1991

Böcker som publicerades under perioden 1945–1991 kan kallas för återblickar. De allra flesta kan betraktas som olika typer av vittnesbörd skrivna antingen av ögonvittnen till kriget

eller *externa observatörer*. Vi kan urskilja några kategorier inom sådana återblicksberättelser.

Ögonvittnesskildringar skrivna först och främst av judar utgör den första kategorin. Direkt efter krigets slut, sommaren 1945 gjorde Samarbetskommittén för demokratiskt uppbyggnadsarbete²⁷⁰ intervjuer med Förintelsens överlevande som räddats till Sverige. De fyllde i frågeformulär som utarbetats av psykologer. Formulären var översatta till polska, tjeckiska, holländska och franska. De överlevande svarade på frågorna som gällde deras bakgrund, deportation, upplevelser i läger och befrielsen. Många kände behov av att beskriva sina erfarenheter i en mer omfattande form och de skrev långa skildringar på separata papper utöver svaren på frågorna.²⁷¹ Hösten 1945 publicerades en del av dessa intervjuer i en bokform under titeln *De dödsdömda vittna*. Utgivare var författaren *Gunhild Tegen (1889–1970)* och hennes make *Einar Tegen (1884–1965)*, professor i filosofi. Redan under 1930-talet agerade *Gunhild Tegen till förmån för judiska flyktingar*. Hennes roman *Det hände 1933 (1939) handlade om flyktingsfrågan*.²⁷² Under 1950- och 1960-talen blev de vittnesmål, som samlades in under och direkt efter Förintelsen, särskilt viktiga. Under denna period ägde det rum många internationella och nationella rättegångar mot de nazistiska förövarna.²⁷³ De överlevande uppmärksammades allt oftare som vittnen. År 1961 inleddes rättegången mot *Adolf Eichmann i Israel*. Den franska förintelseforskaren *Annette Wieviorka påpekar att det var en symbolisk början till perioden som hon har kallat för "the Advent of the Witness" ["vittnesmålets ankomst"]*.²⁷⁴

Under åren 1963–1965, då den första Auschwitzrättegången mot människor som utförde olika funktioner i koncentrations- och förintelselägren Auschwitz-Birkenau hölls,

²⁷⁰Denna organisation inrättades 1943 för att hantera efterkrigstidens kulturella återuppbyggnad. Se Mays, Christin. 2011. *For the Sake of Democracy. Samarbetskommittén för demokratiskt uppbyggnadsarbete and the Cultural Reconstruction of Post-World War II Europe*. Uppsala: Uppsala University, Department of History. S. 4. <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:752780/FULLTEXT01.pdf> [hämtad 2021-09-06]

²⁷¹Svanberg, Tydén, *Sverige och Förintelsen*, op. cit., s. 400.

²⁷²Ibidem.

²⁷³Tureby, Malin Thor, Wagrell, Kristin. 2020. *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser. Definitioner, insamlingar och användningar, 1939–2020*. Stockholm: Forum för levande historia. S. 27. https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/material_file/118flh_vittnesmalrapporten_nov-20_webb.pdf [hämtad 2021-06-08]

²⁷⁴Citerat ur Tureby, Malin Thor, Wagrell, Kristin. 2020. *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser. Definitioner, insamlingar och användningar, 1939–2020*. Stockholm: Forum för levande historia. S. 27. https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/material_file/118flh_vittnesmalrapporten_nov-20_webb.pdf [hämtad 2021-06-02] Med hänvisning till: Wieviorka, Anette. 2006. *The Era of the Witness*. Ithaca & London: Cornell University Press. S. 56.

blev ögonvittnena Cordelia Edvardson och Zenia Larsson framträdande symboler för Sverige och Förintelsen. De sågs som svenskar och en del av folkhemmet.²⁷⁵ Det var en betydande ställning med tanke på hur andra minoritetsgrupper betraktades i Sverige vid den tiden. Judiska överlevande från Förintelsen upphöjdes till en position av stor social och politisk betydelse. Deras åsikter om världen och det svenska samhället var viktiga i offentliga debatter om dåtidens sociala och politiska frågor. Ännu viktigare är att de överlevande sågs som moraliska vittnen till folkmord, som kunde förklara hur och varför offrens lidande var viktigt.²⁷⁶ De ville skriva och på det sättet försöka arbeta igenom de förfärliga händelser de hade fått erfara. Cordelia Edvardson debuterade med novellsamlingen *Så kom jag till Kartago* (1958), utgiven under pseudonymen Maria Heller. Fem år senare publicerades romanen *Kärlekens vittne* (1963) under hennes eget namn. Till grund för dessa böcker ligger Edvardsons självbiografiska historia som beskrivits i hennes mest inträngande och mest uppmärksammade skildring av vägen till och från Auschwitz *Bränt barn söker sig till elden: roman* (1984). Fyra år senare kom ut *Viska det till vinden*, som också anknyter till Edvardsons upplevelser i Auschwitz. Cordelia Edvardson var en väldigt aktiv författare, och hennes böcker publicerades successivt fram till året 2012, när hon dog. Zenia Larsson debuterade också i början av 1960-talet. Åren 1960–1962 publicerades hennes självbiografiska romantrilogi – *Skuggorna vid träbron*, *Lång är gryningen* och *Livet till mötes*.²⁷⁷ I romanen *Fotfäste* (1968) tar hon igen upp de problem som överlevande fick brottas med. Huvudkaraktären är den före detta lägerfångenen Uriel Ballin som gör upp räkningen med sitt förflutna. År 1972 publicerades *Brev från en ny verklighet*, som är ett urval ur den 25 års långa brevväxlingen mellan Larsson och hennes barndomsvän och kamrat från ett koncentrations- och krigsfängeläger Bergen-Belsen.

Boken *Bortom minnet, bortom glömskan* (1988) av Ebba Sörbom kan betraktas som ett relativt sent vittnesbörd, eftersom den publicerades 43 år efter krigets slut. Den handlar om Sörboms fruktansvärda upplevelser under andra världskriget. Ursprungligen hette hon Ruzsica Schreiber. När kriget bröt ut, splittrades hennes familj. Sörbom överlevde

²⁷⁵Cordelia Edvardson har också skrivit om den judiska minoriteten i Sverige – se Edvardson, Cordelia. 1966. *De sista av de rättfärdiga: ett reportage om en ortodox minoritet i folkhemmet Sverige*. Stockholm.

²⁷⁶Wagrell, Kristin. 2020. "Chorus of the Saved". *Constructing the Holocaust survivor in Swedish public discourse, 1943-1966*. "Linköping Studies in Arts and Science" No. 783. Linköping: Linköping University. S. 304–306. <http://liu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1392098/FULLTEXT02.pdf> [hämtad 2021-06-02]

²⁷⁷För en utförligare analys av Zenia Larssons författarskap se Ohlsson, Anders. 2000. *Tal och tystnad i förintelselitteraturen: exemplet Zenia Larsson*, "Tidskrift för Litteraturvetenskap", 2, s. 29–48.

Auschwitz och andra koncentrationsläger. 1945 befriades hon och bosatte sig i Sverige, där hon beslöt sig att byta namn för att i viss utsträckning kunna glömma bort det förflutna.

Ett särskilt fall av vittnesbörd är Nelly Sachs författarskap, inte minst därför att, den tysk-svenska författaren av judiskt ursprung skrev sina böcker på tyska. Hon beskrev sina egna och andra judars upplevelser av förföljelse och skräck. Hennes dikter, som handlar om lidandet av människor i getton, arbetsläger och koncentrationsläger, kan man jämföra med ett epitafium över miljoners mördade judar.²⁷⁸ Dikterna har översatts till svenska av sådana erkända svenska författare som Johannes Edfelt, Erik Lindegren eller Gunnar Ekelöf. De flesta av Sachs verk i svensk översättning gavs ut på 1960-talet. De är t.ex. *Flykt och förvandling* (1961) [*Flucht und Verwandlung*, 1959], *Än hyllar döden livet* (1964) [Noch feiert der Tod das Leben, 1961] eller *Eli: ett mysterienspel om Israels lidande* (1965) [*Eli. Ein Mysterienspiel vom Leiden Israels*, 1951]. Nelly Sachs tilldelades Nobelpriset i litteratur 1966 och motiveringen var ”för hennes framstående lyriska och dramatiska diktning, som med gripande styrka tolkar Israels öde.”²⁷⁹

En helt annan typ av återblicksberättelse skriven ur en extern *observatörs perspektiv* är reportageboken *Tysk höst* (1947) av Stig Dagerman. Författaren åkte till Tyskland på uppdrag av *Expressen* och under sin resa skrev han en samling artiklar. De handlade om de vanliga medborgarna som levde bland ruinerna i det sönderbombade landet. Med en för tiden ovanlig medlidande beskrevs ett antal människoöden. Det var också författarens roll som problematiserades och Dagerman funderade på att det överhuvudtaget är möjligt att beskriva lidandet och fattigdomen i konstnärlig form.²⁸⁰ Boken har översatts till ett flertal språk, upptagits i flera antologier med klassiska reportage och återutgivits på svenska upprepade gånger, senast 2014 med förord av den österrikiska författaren och Nobelpristagaren i litteratur Elfriede Jelinek. Johan Östling har kallat *Tysk höst* för ”den mest fullödiga och mångfasetterade efterkrigsskildringen.”²⁸¹ Han uppskattar också bokens litterära värde:

I ”Tysk höst” uppträder Stig Dagerman som diktare förklädd till reporter. Hans metod är journalistens, men det är författarens förmåga att gestalta stämningar och intryck som lyfter texten vida över

²⁷⁸Roszak, Joanna. 2017. *Refreny uchodźcze w poezji Nelly Sachs*. I: „Polonistyka. Innowacje”, nr 6. S. 62.

²⁷⁹The Nobel Prize webbsida <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1966/summary/> [hämtad 2021-06-06]

²⁸⁰Lotass, Lotta. Stig Dagermans presentation. <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/DagermanS> [hämtad 2021-05-22]

²⁸¹Östling, Johan. 2007. *Stig Dagerman såg individen i det tyska folket*. I: *Svenska Dagbladet*. <https://www.svd.se/stig-dagerman-sag-individen-i-det-tyska-folket> [hämtad 2021-09-06]

dussinreportaget. [...] Kompositionen och språkbruket tjänade därigenom Dagermans syfte: att skildra livet i Tyskland under hösten 1946 utan att vare sig ta parti för ockupationsmakterna eller komma med en anklagelseakt mot det tyska folket.²⁸²

Till den tredje kategorin av litterära återblickar hör *svenskarnas berättelser som avser deras egna erfarenheter relaterade till kriget, först och främst deras barndom i krigets skugga*. År 1972 kom ut *Stålbadet*, en självbiografisk roman av den svenske författaren och journalisten Anderz Harning (1938–1992). Han skildrar sin barndom i Hälsingland på 1940-talet, men man kan också säga att boken handlar om svensk nazism under andra världskriget. Den pojke som är bokens karaktär lever i två olika verkligheter. Vid minsta tecken på olydnad eller tvivel blir han straffad av fadern och styvmodern som är nazistsympatisörer. I skolan umgås han med kamrater vars föräldrar har andra åsikter om tyskarna och kriget. Med tiden börjar han inse att det är hans vänner och deras föräldrar har rätt. På bokens omslag förklarar författaren varför det mänskliga skuldproblemet, som han ofta tar upp i sina böcker, ligger i centrum för hans intresse. Han skriver:

Vi har ju alla en benägenhet att diskutera 'de andras' skuld. Själva betraktar vi oss vanligen som oskyldiga. Vi förbiser t.ex. att redan tigandet, passiviteten, gör oss till medbrotslingar. [...] Ytterst få personer är idag villiga att medge ett nationalsocialistiskt engagemang under hitlertiden. Man får rentav intrycket att Sverige stod enat mot giftet från söder. Historiska fakta talar ett annat språk.²⁸³

Stålbadet filmatiserades 1987 tillsammans med Harnings andra självbiografiska roman *Asfåglarna* (1974) som också handlar om hans uppväxt i ett nazistiskt hem. Titeln av TV-serien var *Ondskans år*. En annan bok som beskriver huvudkaraktärens barndomstid i krigets skugga är *Fem hjärtan i en tändsticksask* (1989) – en självbiografisk berättelse av Per Christan Jersild (f. 1935). Boken handlar inte direkt om andra världskriget, men skildrar författarens barndom som till en del sammanföll med kriget. Det påverkar familjens liv i många avseenden: Jersild berättar bl.a. om ransonering av matvaror, insamlingar till förmån för kämpande finnar eller sin bror som blir inkallad till militärtjänsten. Dessa retrospektiva skildringar kan därför jämföras med Astrid Lindgrens anteckningar som gjordes under kriget. Det finns också ett minne i Jersilds bok som direkt hänvisar till krigets vidrigheter och Förintelsen: när den blivande författaren får se fotografierna från koncentrationslägret Buchenwald publicerade i tidningen *Se* är hans barndom över. Han beskriver bilder på de

²⁸²Ibidem.

²⁸³Harning, Anderz. 1985. *Stålbadet*. Stockholm: Askelin&Hägglund. Baksidestext.

mördade fångarnas kroppar som fyllde honom med fasa trots att han som barn inte riktigt förstod vad koncentrationslägret var för någonting. Han försökte tolka det obegripliga genom att åberopa den välkända svenska verkligheten. Den vagn som står bredvid en krematorieugn jämförde han t.ex. med en vagn i åkattraktionen på nöjesparken Gröna Lund i Stockholm.

[...] Det finns andra bilder också: döda utmärglade trashankar staplade som knölig, dåligt sågad ved, och en hålögd döds-kalle som tittar ut ur en djup ugn med en liten vagn framför. Vagnen går på spår och är ungefär lika stor som de som ingår i Blå tåget på Gröna Lund. Platsen, berättar den kortfattade bildtexten, där dessa fotografier togs heter Buchenwald. Snart skall det komma många fler bilder, stillbilder och rörliga bilder. De föreställer massgravar och gaskamrar, oändliga baracklängor och klädhögar som verkar hopplogade med traktor. Det skall också komma bilder av en enorm växlingsbangård och foton som föreställer en ganska liten grind med bågformat överstykke i järn med omsorgsfullt smidda bokstäver som formar texten Arbeit macht frei. Gång på gång, som ett tvång eller en förbjuden kittlande lek, skall jag klättra upp på vinden och med återhållen andning studera dessa fotografier. Men av alla dessa bilder och journalfilmer är det en som jag minns bäst: den med den magra, snaggade ynglingen i bredrandiga kläder som sönderbränd lutar sig framåt, som i bön, över en högspänd taggtråd.²⁸⁴

En separat typ av återblicksberättelser som är en strikt skönlitterär presentation och som inte hänvisar till författarens biografi, är ungdomsböckerna *Ulrike och kriget* (1975) och *Ulrike och freden* (1976) av Vibeke Olsson (f. 1958). Den första boken handlar om den tyska flickan Ulrike som har blivit utsatt för Hitlers propaganda i skolan och är en övertygad trettonårig nationalsocialist. Hon är tvungen att utstå sömnlösa nätter, bombangrepp, hunger och kyla, men ifrågasätter inte det. *Ulrike och freden* utgör en fortsättning på *Ulrike och kriget* och beskriver flickans öde efter kriget. Tyskland har förlorat, Ulrikes föräldrar och två bröder är döda, och människorna lever i stor fattigdom. Ulrike arbetar som städerska på Hauptbahnhof, men hennes lön räcker inte till och hon börjar prostituera sig för att kunna överleva. Återblickar av denna typ har också en didaktisk funktion. Böckerna visar nämligen hur påverkbara unga människor kan vara och hur lätt det är att bli manipulerad. Det intressanta är att författaren bara hade 17 år när hon skrev den första boken om Ulrike.

Böcker skrivna efter 1991

Den offentliga debatten om de vita fläckarna i svensk historia som ägde rum på 1990-talet inledde omvandlingsprocessen av det svenska kollektiva minnet om andra världskriget och

²⁸⁴Jerskild, Per Christan. 2015. *Fem hjärtan i en tändsticksask*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag. E-bok. S. 141. Se-tidningen var Sveriges första bildreportagetidskrift som grundades 1938.

Förintelsen. Som jag redan har nämnt, var publicering av boken *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget* av Maria-Pia Boëthius år 1991 en symbolisk startpunkt för uppgörelsen med den småstadsrealistiska neutralitetsberättelsen. Svenska läsares och kritikens intresse för litteratur skriven av ögonvittnen eller om krig i allmänhet ökade avsevärt och sättet att berätta om Sverige under andra världskriget förändrades. Denna förändring skedde förstås inte med en gång. De ögonvittnen som debuterade på 1960-, 70- och 80-talet var fortfarande aktiva på bokmarkaden. Bland de verk som kom ut efter 1991 kan vi alltså urskilja två grupper: böcker där individuella, privata historier berättades, nu för en bredare publik och böcker som visade en mycket tydlig tendens att problematisera den svenska inställningen till Förintelsen. Den andra gruppen kan vi kalla för förintelselitteraturens efterspel.

De författare som fortsatte att skriva under 1990- och 2000-talen var Ebba Sörbom och Cordelia Edvardson. Den första skrev sådana böcker som *Åter till Novi Sad* (1993) och *Lindansare* (2000). Den andra *Jerusalems leende: dikter* (1991) och *För att livet ska bli något mera uthärdigt bör man tro på under* (2012). När det gäller Ebba Sörbom hänvisade hon i likhet med tidigare böcker till sina erfarenheter från Auschwitz, som oupphörligen påverkade hennes liv. Cordelia Edvardson anknöt i sin tur till sin vistelse i Jerusalem, där hon under en lång tid, mellan åren 1977 och 2006, var *Svenska Dagbladets* Mellanösternkorrespondent. Sörboms och Edvardsons böcker skrivna under 1990-talet och 2000-talet bör betraktas som sena vittnesmål, även om en fördjupad analys, som inte är mitt mål här, skulle förmodligen visa några egenskaper karakteristiska för de böcker som jag placerar i efterspel-gruppen.

Författarskapet av den svenska författaren och psykologen av judiskt ursprung Hédi Fried (f. 1924) ligger egentligen på gränsen mellan de två grupperna. Hon debuterade i början av 1990-talet med *Skärvor av ett liv. Vägen till och från Auschwitz* (1992), som är ett typiskt vittnesmål. Fried berättar om sin barndom och uppväxt, tiden i Auschwitz och olika arbetslägren, om befrielsen av Bergen-Belsen, samt om vägen till Sverige. År 1995 kom ut romanen *Livet tillbaka* som anknöt till hennes första bok och byggde på författarens erfarenheter. Den kvinnliga huvudkaraktären var Hanna Haller, en 22 år gammal rumänsk judinna, som blev befriad från koncentrationslägret Bergen-Belsen den 16 april 1945.

I början av 2000-talet ändrades profilen av Frieds författarskap. Genom att berätta om sina erfarenheter ville hon också hjälpa dagens lärare att tala med unga elever om Förintelsen och

dess mekanismer. Boken *Livets pendel. Fragment, erfarenheter, insikter* (2003) är en personlig minnesbok där författaren delar med sig av sina tankar om ondskans, lyckans och minnets kännetecken. Boken innehåller också en lärarhandledning. En liknande karaktär har boken *Ett tredje liv: från jordbävning i själen till meningsfull tillvaro* (2002), som visar hur man kommer i kontakt med människor som gått igenom traumatiska upplevelser. Hédi Fried utgår från enskilda människors livsöden och gör läsaren medveten om hur viktigt det är att bearbeta de traumatiska erfarenheterna genom att prata.

En bok som på samma gång är ett vittnesmål och ett tidigt försök att problematisera den svenska inställningen till Förintelsen är *Krigsdagböcker 1939-1945* av Astrid Lindgren. Jag har redan påpekat att boken skulle kunna räknas in i den tredje gruppen inom det kronlogiska kriteriet med tanke på publiceringsdatum, dess mottagande och och den debatt som den väckte. Dagböckerna kom ut 2015 och ett så stort tidsavstånd mellan deras skapande och publicering öppnar för att uppfatta (och därmed klassificera) den här boken på två sätt – direkt, som ett vittnesmål, indirekt, som en röst i den samtida debatten. Jag har tidigare nämnt att Lindgren visste ganska mycket om situationen i Europa. Hon följde pressen, studerade kartor. I september 1940 började hon sitt hemliga beredskapsarbete i underrättelsetjänstens avdelning för brevcensur, vilket gjorde att hon hade tillgång till en viktig informationskälla. Astrid Lindgren hade möjlighet att få tag i vittnesmålen från dem som direkt utsattes för krigets vidrigheter, särskilt de judiska offren. I sin dagbok citerade hon korta fragment av denna chockerande korrespondens.²⁸⁵ Var därför Astrid Lindgren en av de få personer i Sverige som kände till situationen i Europa och det öde som det judiska folket led under nazitiden? Frågan togs upp i den offentliga debatten och en anledning till det var ett uttalande av den svenska författaren Jan Guillou som gjordes året innan Lindgrens bok publicerades. Guillou uppträdde i SVT:s morgonsoffa i ett inslag om sin nya roman *Att inte vilja se* (2014). Samtalet kretsade till stor del kring Förintelsen, eftersom boken, som är den fjärde delen i romansviten *Det stora århundradet*, handlar om den norska familjen Lauritzen vars medlemmar hade sina sympatier på olika sidor under andra världskriget. Handlingen utspelar sig åren 1940–1945 i Sverige. Under samtalet upprätthöll Guillou sin uppfattning, som han framfört tidigare i boken, att svenskarna inte kunde ha vetat något om koncentrationsläger

²⁸⁵Nyman, Karin. 2015. Efterord i *Krigsdagböcker 1939-1945* av Astrid Lindgren. Lidingö: Salikon Förlag. S. 239-240.

förrän de hade befriats av de allierade.²⁸⁶ Uttalandet bemöttes med kritik av historikern Henrik Arnstad som påpekade att det är en lögn.²⁸⁷ *Krigsdagböcker 1939-1945* visar också att Guillous tes är fel. Lindgren skrev redan i november 1940 om koncentrationsläger i Oranienburg och Buchenwald.²⁸⁸ År 1942 läste hon romanen *Liebe Deinen Nächsten* (1941) [*Älska din nästa*] av den tyske författaren Erich Maria Remarque och skrev att hon själv, baserande på sitt yrkesarbete, kunde bekräfta sanningen i den judiska flyktingens berättelse.²⁸⁹ Lindgren visste också mycket om judarnas situation i Danmark – hon skrev om deportationer de stod inför och massflykt i små båtar till Skåne. I april 1944 placerade hon i sin dagbok Ivar Harries recension av Stefan Szendes *Den siste juden från Polen* (1944), vilket är ett annat bevis på vad polska judar blivit utsatta för. Tidigare läste hon också boken *Landet utan Quisling* (1944) av Stefan Tadeusz Norwid.²⁹⁰

Till efterspel-gruppen hör säkert texter publicerade under 2000-talet och skrivna av den andra och tredje generationens överlevande. Här menar jag framförallt Göran Rosenberg och Elisbeth Åsbrink som båda har rötter i journalistiken. Deras texter, som jag återkommer till inom ramen för det biografiska kriteriet och analyserar i nästa kapitel, hänvisar direkt till det svenska sammanhanget kring andra världskriget och Förintelsen. De innehåller bland annat avslöjanden om antisemitismen bland svenskar eller de kända svenskarnas nazistiska sympatier, vilket gjorde att dessa böcker ofta diskuterades offentligt.

En stor grupp av böcker som refererar till andra världskriget tillhör populärlitteratur. 1995 publicerades *Molnfri bombnatt* av den tidigare nämnda Vibeke Olsson. Det är en roman som till skillnad från Olssons båda böcker om den tyska flickan Ulrike, riktar sig först och främst till de vuxna. I boken skildras en olycklig kärlekshistoria. Huvudpersonen är Hedwig Hannelore Maurer som läsaren följer vid tiden före, under och efter kriget. Hennes föräldrar är socialdemokrater och fadern sänds till koncentrationsläger där han dör. Hedwig blir kär i SS-mannen Wilhelm Schurbiegel. På grund av familjens politiska åsikter är Hedwig inte en bra partner för honom. Wilhelm gifter sig därför med en annan kvinna, men han och

²⁸⁶Arnstad, Henrik. 2014. *Guillou sprider grov okunskap om Förintelsen*, ”Dagstidningen ETC Göteborg” <https://www.etc.se/kultur-noje/guillou-sprider-grov-okunskap-omforintelsen> [hämtad: 2021-06-20]

²⁸⁷Arnstad, Henrik. 2014. *Guillous grova sakfel om Förintelsen får inte stå oemotsagda*. <https://alskade.wordpress.com/2014/09/02/guillous-grova-logner-om-forintelsen-far-inte-sta-oemotsagda/> [hämtad: 2021-06-20]

²⁸⁸Lindgren, Astrid. 2015. *Krigsdagböcker 1939-1945*. Lidingö: Salikon Förlag. S. 57.

²⁸⁹Ibidem, s. 104.

²⁹⁰Ekman, Kerstin. 2015. Förord i *Krigsdagböcker 1939-1945* av Astrid Lindgren. Lidingö: Salikon Förlag. S. 11.

Hedwig kan inte glömma varandra. Man måste betona att huvudkaraktärer i Olssons böcker är tyskar. Den beskrivna krigsverkligheten är något avlägset och abstrakt för svenskarna. Med tanke på bokens tema, dess viktiga karaktär och handlingens placering kan man betrakta boken som ett exempel på det kommersiella historiebruket. Man kan också peka på böcker av liknande typ, vars handling utspelar sig i Sverige. Det är bl.a. två romaner av Jan Guillou som ingår i romansviten *Det stora århundradet*, den tidigare nämnda fjärde delen *Att inte vilja se* och den femte delen *Blå stjärnan* (2015). I den sistnämnda boken kommer en ny generation i familjen Lauritzen fram. Den centrala figuren är den äldsta dottern Johanne som i början av kriget arbetade som budbärare åt den norska motståndsrörelsen Hjemmefront. Nu rekryteras hon av den brittiska underrättelseorganisationen Special Operations Executive (SOE) och åker till Stockholm. I den brittiska armén befordras hon till kapten. Efter flera spektakulära sabotageaktioner är hon ansvarig för den största och viktigaste operationen: hon måste hjälpa norska judar att fly undan Förintelsen. Operationens kodnamn är ”blå stjärnan”, vilket är en direkt anknytning till Davidstjärnan, som judarna i många länder var tvungna att bära under andra världskriget. Ett annat exempel är romanen *Tyskungen* (2007) av Camilla Läckberg (f. 1974), en av Sveriges mest framgångsrika nutida deckarförfattare. *Tyskungen* är den femte delen i serien med författaren Erica Falck och polismannen Patrik Hedström som huvudpersonerna. Två parallella historier berättas i romanen – en av dem hände under andra världskriget och en annan händer under 2000-talet. Erica läser sin moders dagböcker och upptäcker hemligheter från det förflutna. Dessutom hittar hon en nazistmedalj bland de saker som tillhörde modern. Förutom det att en gåtfull familjehistoria kommer fram, tas också frågan om svenskarnas attityder under andra världskriget upp i boken och läsarna får veta att det svenska samhället hjälpte invånarna i det av Tyskland ockuperade Norge, men det fanns också sådana som gynnade nazisterna.

Som jag redan har nämnt, betraktar jag året 1991 som en vändpunkt när det gäller den svenska synen på andra världskriget och Förintelsen och därmed en startpunkt för det jag kallar för förintelselitteraturens efterspel. Detta år publicerades *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget* av Maria-Pia Boëthius – en bok som kan placeras på gränsen mellan vetenskap och undersökande journalistik. I takt med det växande intresset för krigsämnet publicerades också flera ”lättare” texter av populärvetenskaplig karaktär. Många av sådana böcker i Sverige skrevs av Lars Gyllenhaal (f. 1968), en författare med modern militärhistoria som specialitet. Han förklarar Sveriges historia under andra

världskriget på ett tillgängligt och intressant sätt. Några nyare exempel är *200 svenska sevärdheter från andra världskriget* (2020) och *Andra världskriget i Sverige: främmande makter på besök* (2020) av Lars Gyllenhaal eller *Sverige under andra världskriget: myter och legender* (2020) av Anders Frankson, Anders Johansson, Niklas Sennerteg, Tobias Berglund och Lars Gyllenhaal.

Bland de böcker som publicerades efter 1991 finns också en som knappast kan klassificeras entydigt och som därför tycks tillhöra en separat grupp. Det är nämligen romanen *De fattiga i Łódź* (2009) av författaren, kritikern och översättaren Steve Sem-Sandberg (f. 1958). I boken saknas det ett utpräglat svenskt perspektiv, men den kan utan tvekan vittna om det svenska behovet att delta i det globala Förintelsearvet. Det är en berättelse om Łódź getto, som inrättades av tyskarna i denna stad 1940. Boken handlar också om Chaim Mordechai Rumkowski (1877–1944), som blev utsedd av nazisterna att leda gettot och var den högsta judiska myndighetspersonen där. De som överlevde Förintelsen ansåg honom vara en krigsförbrytare, en nazistisk medarbetare som bl.a. valde vilka som skulle deporteras från gettot och tvingade judarna att utföra stränga arbeten för Tredje riket. Andra betraktade honom som en hjälte som var engagerad i ett dödligt spel med nazisterna. Han lyckades skapa ett väldigt produktivt judiskt samhälle som fick överleva mycket längre än alla andra getton i Europa, fram till augusti 1944. Chaim Mordechai Rumkowski förekommer ofta i ögonvittnesskildringar från Łódź getto och hans roll diskuterar också Göran Rosenberg i *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz*. Jag återkommer till Rosenbergs bok i ytterligare delar av min klassificering.

En ny företeelse som har blivit synlig och utvecklats på senare tid, vilket utan tvekan berör på det växande intresset för krigsämnets, men också diskussionen om svenskarnas kunskapsläge, är förintelselitteratur för barn och ungdomar. Till barn riktar sig t.ex. *Systemen från havet* (2015) och *En liten bok om kärlek* (2015) av Ulf Stark (1944–2017). Den första boken hänvisar till förflyttningarna av finska krigsbarn och handlar om vänskapen mellan två små flickor – Margareta och Sirkka. Sirkka kom med båt från Finland till Sverige och ska bo tillsammans med Margareta och hennes föräldrar. *En liten bok om kärlek* utspelar sig i slutet av andra världskriget och berättar om en liten pojke Fred. Han är kär i klasskompisen Elsa och längtar efter sin pappa som är ”ute i kriget” och bevakar Sveriges norra gräns. En annan väldigt viktig bok som är avsedd för barn är *Historien om Bodri* (2019) av den tidigare nämnda Hédi Fried. Boken bygger på Frieds egna upplevelser och den lilla

flickan som är berättelsens huvudkaraktär har hennes namn. Hédi älskar sin hund Bodri och tillbringar mycket tid med sin vännina Marika. En dag hör Hédi Adolf Hitler skrika på radio på ett främmande språk och blir rädd för honom. Till ungdomar riktar sig t.ex. serien *En ö i havet* (1996) av Annika Thor (f. 1950). Ytterligare böcker i serien är *Näckrosdammen* (1997), *Havets djup* (1998) och *Öppet hav* (1999). Böckerna handlar om systrarna Steffi och Nelli som kommer från Österrike. De har skilts från sina föräldrar som blivit utsatta för nazisternas förföljelser i hemlandet och skickats till en trygg plats, en ö i Göteborgs skärgård. En annan serie som måste nämnas här är *Svarta rosorna* av Camilla Lagerqvist (f. 1967). Den består av fyra böcker *Uppdraget* (2014), *Isbarnen* (2015) *Förrädarna* (2015) och *Dödsdömda* (2017) som handlar om tre ungdomar Maja, Ben och Hilde. De bestämmer sig för att starta motståndsgruppen Svarta rosorna och kämpa mot nazisterna. En annan intressant historia skildras i boken *Tulpanpojken* (2017) av Christina Wahldén (f. 1965). Den bygger på en verklig händelse. Författarens mor har berättat om en *holländsk pojke* som bodde nio månader hos hennes familj. Det handlar om Wim som var ett av de utländska barn som kom till Sverige av genom Rädda barnen, världens största självständiga barnrättsorganisation, som inrättades 1919.²⁹¹ Ytterligare en bok som riktar sig till ungdomar är *Slutstation* (2020) av Mia Öström (f. 1966). Den handlar om en flicka Iris som tvingas tillbringa sommarlovet tillsammans med sin mamma och hennes nya kille i ett gammalt stationshus i Bergvik. En viktig inslag i av handlingen utgör järnvägstransport av tyska soldater genom Sverige som skedde under andra världskriget.

I de böcker som skapades kort före kriget framstår det som en annalkande fara, de som uppstod under kriget kan betraktas som unika vittnesberättelser – om än i utomståendes perspektiv. Ju större avstånd mellan krigslutet och det ögonblick då minnen skrivs ner desto mer plats lämnas åt reflexion och den klassiska, tredelade skildringen (jfr. den första gruppen texter som Ohlsson analyserar) ges upp till förmån av mer fragmentarisk skildring där dåtiden och nutiden möts och flätas ihop. Man skulle kanske säga att redogörelsen, i den betydelsen att författaren försöker så troget som möjligt återge en viss period i sitt liv (oavsett om han eller hon uppträder som identisk med berättaren eller väljer att skapa ett alter ego), går över i diskursen där minnena utsätts för kritisk granskning. Diskurskaraktär har utan tvekan de böcker som publicerades under 1990-talet och framåt som ofta bygger på

²⁹¹Information hämtad från organisationens webbsida: <https://www.raddabarnen.se/om-oss/> [hämtad 2021-09-08]

autentiskt fast inte nödvändigtvis självbiografiskt material och som både anknyter till den pågående debatten om andra världskriget och Förintelsen och blir en röst i den. Att ordna verk enligt det kronologiska kriteriet har sina fördelar och nackdelar. Fördelen med det här kriteriet är att det skapas en tydlig översikt som visar hur den svenska förintelse- och krigslitteraturen har förändrats över tid. Nackdelen är att böcker av en författare skrivna i olika perioder placeras i olika grupper. Detta gäller Stig Dagermans, Cordelia Edvardssons, Ebba Sörboms eller Vibeke Olssons böcker. Ibland är det dessutom inte datumet för skapande av boken avgörande utan textens bestämda profil. Detta är till exempel fallet med *De dömdas ö* av Stig Dagerman.

Det självupplevda, det återberättade, det påhittade (det biografiska kriteriet)

Det biografiska kriteriet hänvisar till de tre författargrupper som Anders Ohlsson nämner i sin bok, dvs. ögonvittnen till andra världskriget och Förintelsens offer som beskriver sina erfarenheter, barn och barnbarn till de överlevande och de författare som varken har någon judisk bakgrund eller någon personlig anknytning till andra världskriget och Förintelsen. Genom att klassificera böckerna på det sättet tar man särskild hänsyn till användningsgraden av (själv)biografiskt material. I fråga om ögonvittnen och andra samt tredje generationens överlevande brukar den vara mycket stor. Man kan dock peka på vissa skillnader mellan dessa två grupper, men också mellan olika författare. Skillnaderna gäller sättet att bearbeta fakta, komplettera det självupplevda med uppgifter från andra källor eller blanda fakta och fiktion. Det händer att ögonvittnen suddar ut gränsen mellan det självupplevda och det påhittade för att skapa ett nödvändigt avstånd till det de har varit med om. De böcker som skrivs av andra och tredje generationens överlevande bygger vanligen på deras föräldrar eller far/morföräldrars livsöden och i flera avseenden påminner om biografier, men det självbiografiska inslaget kan också vara av stor betydelse. Efterminne blir viktigt begrepp när man försöker karakterisera deras författarskap. Författare som inte berättar sin egen historia eller familjens historia, trots att de har personliga skäl för att skriva om kriget och Förintelsen, kan betraktas som en separat grupp. De kan använda annat, ofta autentiskt minnesmaterial, medan deras egna minnen eller det ärvda traumat blir ett slags referens som åberopas för att ge skildringen en extra dimension. Om författaren inte har någon personlig anknytning till andra världskriget och Förintelsen, tar hon/han ofta upp detta ämne som ett av de många i sitt författarskap, därför att det verkar viktigt och intressant för läsarna.

Som jag redan har visat, dominerar självbiografiska erfarenheter i Zenia Larssons, Ebba Sörboms och Cordelia Edvardsons författarskap.²⁹² Alla tre överlevde Förintelsen och kände ett behov att ta upp smärtsamma ämnen för att kunna bearbeta svåra minnen.

Samma gäller Hédi Fried, men några av hennes böcker utgör ett register över hennes aktiviteter för att bevara minnet av de dramatiska händelserna bland människor som inte drabbades av kriget. Jag har redan nämnt att boken *Livets pendel. Fragment, erfarenheter, insikter* också innehöll en lärarhandledning. En liknande idé stod bakom boken *Frågor jag fått om Förintelsen* (2017). Hédi Fried deltar aktivt i offentliga debatter och demonstrationer mot nazismen. I över trettio år har hon varit ute i skolor för att berätta om Förintelsen och sina upplevelser under andra världskriget. I *Frågor jag fått om Förintelsen* har författaren samlat de frågor hon fått och de svar hon gett under sina skolföreläsningar. Det finns också en lärarhandledning till boken, men själva texten, särskilt svaret på frågan *Hur kan skolan bidra till att undvika något liknande?* (s. 132–134) innehåller flera konkreta tips till lärare. Sedan slutet av 1990-talet har Hédi Fried tilldelats många medaljer och fått många utmärkelser. 2019 tog hon emot Serafimermedaljen av Sveriges kung Carl XVI Gustaf för sina insatser i kampen för demokrati och mänskliga värden.²⁹³

Magda Eggens (1924–2016) var ett annat ögonvittne till Förintelsen, vars berättelse om hur man kan tvingas förvandla från en människa till ett nummer utan själ, har tusentals skolelever i Sverige hört. Eggens hela författarskap baserar på hennes egna erfarenheter. Hon växte upp i Ungern och efter kriget kom hon till Sverige med Folke Bernadottes vita bussar. Eggens riktar sig till både vuxna och barn. Eggens debuterade med boken *...vad mina ögon har sett* (1992), skriven i samarbete med författaren Rose Lagercrantz. I boken skildrar Eggens sin barndom och den fruktansvärda tiden i Auschwitz och olika arbetsläger. *Ingen väg tillbaka* (1994) är hennes andra bok, där ankomsten till Sverige 1945 är ett huvudtema. År 1995 kom hennes ungdomsromanen *Aldrig mera krig, Emma!* ut. Den handlar om Emma, Lazlo och Tomas, de tre syskonen, som överlevde bombattackerna och de ungerska nazisternas förföljelser i Budapest under kriget. Två år senare publicerades *Om stenarna kunde tala* där Eggens skildrar sin barndomshem och processen att beröva judarna

²⁹²En självbiografisk karaktär av Astrid Lindgrens *Krigsdagböcker 1939–1945* är också otvivelaktigt. Det är förstås en helt annan typ av vittnesmål, vilket jag visar i avhandlingens tredje kapitel.

²⁹³Mer om den högtidliga ceremonin kan man läsa på Kungahusets webbsida: <https://www.kungahuset.se/kungafamiljen/aktuellahandelser/aktuellt/kungendeladeutmedaljer.5.7ce04b63167c576df6c1ca0e.html> [hämtad 2021-06-19]

grundläggande rättigheter av nazisterna. Med boken *Du måste berätta!* (1998) ville författaren förmedla sitt viktiga budskap till yngre barn. Huvudkaraktären är Ivan som undrar varför han inte har någon mormor och morfar. Så småningom bestämmer sig hans mamma för att förklara för honom vad som hände under kriget. Eggens ytterligare böcker *Vi måste fly!* (2000), *Ska det aldrig bli fred?* (2001) och *Ensamast i världen* (2003) riktar sig också till barn och ungdomar. Hennes sista bok *Jag måste berätta* (2010) tar formen av memoarer igen.

Ett annat ögonvittne till andra världskriget som måste nämnas i detta sammanhang är den ungersk-svenske cancerforskaren och författaren Georg Klein (1925–2016). Under kriget flydde han från ett nazistiskt deportationståg och på så sätt lyckades han undkomma koncentrationslägret, men de flesta av hans anhöriga dog i Förintelsen. Efter kriget påbörjade Georg Klein medicinska studier i Budapest, men bestämde sig att fly under den sovjetiska ockupationen. År 1947 kom han till Sverige, där han fullbordade sin läkarutbildning vid Karolinska Institutet. Innan han debuterade som författare, blev han en betydande cancerforskare. Mellan åren 1957–1993 var han professor i tumörbiologi vid Karolinska Institutet i Stockholm.²⁹⁴ Hans författarskap bygger på hans egna erfarenheter, men handlar också om Förintelsen ur filosofisk synvinkel. Han debuterade med boken *...i stället för hemland* (1984) där han berättar om sitt liv i två olika världar. Den första världen var Budapest under kriget, den andra var laboratoriernas värld i Sverige – ett hemland för den moderna, internationella forskningen om naturvetenskapen. I boken *Jag återvänder aldrig. Essäer i Förintelsens skugga* (2011) minns Klein det sista besöket hos sin älskade mormor i december 1942. I denna del av Ungern, där hon bodde, såg många sig som bärare av både den ungerska och den judiska kulturen. Ingen anade att hela familjen skulle mördas i Auschwitz inom en mycket kort tid. Författaren reflekterar också över mördandets institutionalisering och försöker förklara Förintelsens grymhet ur den mänskliga biologins och sociologins perspektiv. Klein skrev dessutom biografier över betydande personer inom vetenskap, filosofi och litteratur som t.ex. *Meteor. Tre lysande särlingar* (2006) samt verk

²⁹⁴Nationalencyklopedin, uppslagsord: Georg Klein
<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/georg-klein> [hämtad 2021-09-09]

om livsåskådning som t.ex. *Ateisten och den heliga staden: möten och tankar* (1987) eller *Resistens. Tankar om motstånd* (2015).²⁹⁵

I den svenska litteraturen kan man också hitta flera exempel på representanter för andra generationens överlevande som kände ett behov av att återberätta sina föräldrars upplevelser. Författaren, läkaren och filmproducenten Lena Einhorn (f. 1954) gjorde det i boken *Ninas resa – En överlevnadsberättelse* (2005), som blev filmatiserad samma år. Hon rekonstruerar sin mamma, Nina Rajnic, liv. Kort före kriget återvände modern från New York till Łódź trots att judeförföljelser intensifierades i Europa. Ninas resa omfattar genom Warszawas getto, räddning och utvandring till Sverige. Det är också Lenas bror, Stefan Einhorn (f. 1955), professorn i molekylär onkologi vid Karolinska Institutet²⁹⁶, som börjat skriva skönlitteratur. Hans författarskap är dock inte en direkt rekonstruktion av hans föräldrars öde. De ämnen han tar upp är t.ex. etik och humanism. En bok som hänvisar till Stefan Einhorns egna liv är romanen *Pappan* (2016). Den handlar om en svår relation mellan en son och hans far.

En annan representant för andra generationens överlevande som i sin tur rekonstruerar sin faders öde är författaren, journalisten och dokumentalisten Göran Rosenberg (f. 1948). Detta gör han i boken *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* (2012), som är ett föremål för en detaljerad analys i nästa kapitel.

En av de nyaste böckerna som skrivits av en representant för andra generationens överlevande, journalisten Margit Silberstein (f. 1950) är *Förintelsens barn* (2020). Hennes föräldrar Ili Channe Silberstein och Ernst Jakob Silberstein var ett förälskat par och bodde i Rumänien före kriget. De planerade bröllopet, men tvingades isär under kriget. Författaren försöker rekonstruera föräldrarnas vägar fram till deras återförening. Hon gör det med hjälp av de brev som Margits pappa skrev till sin fru mellan åren 1946–1948. Först lät författaren översätta dem från ungerska till svenska. En ny bild av pappan framgår av breven. Han ansträngde sig mycket för att kunna träffa sin älskade igen.

Romanen *Det var jag som skulle dö* (2019) har skrivits av en representant för tredje generationens överlevande Natalie Verständig Axelius. Hennes morfar Samuel Janowski

²⁹⁵För en detaljerad analys av Georg Kleins författarskap se t.ex. Blomqvist, Tünde. 2017. *Mellan två stolar. Författarskap i Sverige med ungerskspråkig bakgrund 1945–2015*. Studia Uralica Upsaliensia 40. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. S. 65–77.

²⁹⁶Nationalencyklopedin, uppslagsord: Stefan Einhorn.

<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/stefan-einhorn> [hämtad 2021-09-09]

berättade om sina krigsupplevelser för sin dotter, Natalies mor och skrev ner sina minnen. Redan som tonåring drömde Natalie om att publicera hans anteckningar. Ett tiotal år senare gick hon en författarkurs och drömmen blev ett faktum. Före kriget levde morfadern i en liten stad i Polen. Under krigets gång var hans främsta mål att rädda livet på sina två yngre bröder Rachmiel och Fischel. När han misslyckades med detta tog han på sig skulden för deras död och inbillade sig att det var han som skulle dö. Skuld känslor plågade honom också när han försökte bygga upp ett nytt liv i Sverige. 2019 års Stipendium från Micael Bindefelds Stiftelse till minne av Förintelsen tilldelades Natalie Verständig Axelius för att möjliggöra spridandet av boken. Jurymedlemmarna betonade hur viktigt det är att tredje generationens överlevande tar över ansvaret för att sprida kunskap om Förintelsen.²⁹⁷

Som tredje generationens överlevande kan också klassificeras journalisten Elisabeth Åsbrink (f. 1965). Hennes farfar och flera andra släktingar mördades under Förintelsen, medan hennes föräldrar, båda av judiskt ursprung, överlevde kriget. Åsbrinks familjehistoria återberättas i romanen *Övergivenheten* (2020). Författaren utgår från det faktum att många av hennes familjemedlemmar har under många generationer tvingats emigrera. Detta har bidragit till uppkomsten av flera familjehemligheter, som författaren vill ta reda på. Trots att hon inte gör efterminnet till huvudtemat i sina texter, är det förflutna i stor utsträckning närvarande i hennes författarskap.²⁹⁸

Allt fler författare, som inte har någon personlig anknytning till andra världskriget och Förintelsen, skriver om dessa händelser eller inspireras av dem. Så är fallet med de tidigare nämnda författarna som Steve Sem-Sandberg, Camilla Läckberg eller Jan Guillou, men också med författaren Lotta Lundberg (f. 1961). På hennes webbsida läser vi: "Övergripande teman i Lundbergs författarskap är frågor om identitet och värdighet, normalitet och tabu. Hon väljer att gestalta etiska konflikter utan enkla lösningar."²⁹⁹ I en av sina romaner *Timme noll* (2014) har författaren inspirerats av Cordelia Edvardsons liv. För första gången läste Lotta Lundberg en text av Edvardson i *Svenska Dagbladet* som hennes föräldrar prenumererade. Sedan läste hon *Bränt barn söker sig till elden* som gjorde ett djupt intryck på henne. Flera år senare flyttade Lundberg till Berlin. Hon behövde göra research till en roman. Under en viss tidsperiod stannade Lundberg i ett kloster utanför Berlin för att

²⁹⁷Information hämtad från stiftelsens webbsida: <http://bindefeldstiftelse.se/stipendiater/> [hämtad 2021-09-09]

²⁹⁸En utförligare presentation av Elisabeth Åsbrinks författarskap följer i nästa kapitel.

²⁹⁹Se Lotta Lundbergs webbsida <https://lottalundberg.com/biografi/> [hämtad 2021-09-10]

kunna skriva och tänka i lugn och ro. En av nunnorna berättade för henne att redan på 1940-talet satt en författare och skrev i samma rum som Lotta bodde i. Hon hette Elisabeth Langgässer. Lotta Lundberg började forska och det visade sig att kvinnan var Cordelias mamma. Lundberg kontaktade Cordelia Edvardson och sedan började hon skriva ner deras historia. *Timme noll* innehåller tre berättelser. De handlar om tre olika kvinnor som lever vid tre olika tidpunkter efter krigets slut. Cordelia Edvardsson är en förenande länk mellan de tre kvinnorna.³⁰⁰

Andra världskriget och Förintelsen är bara ett av flera olika ämnen som Majgull Axelsson (f. 1947) tagit upp i sitt författarskap. Romanen *Jag heter inte Miriam* (2014) kan dock räknas som exempel på förintelselitteratur, eftersom beskrivningen av livet i det nazistiska koncentrationslägret utgör en mycket viktig del av handlingen. I boken varvas scener från efterkrigstidens Sverige, i synnerhet 1950-talet med de dystra bilderna från krigstiden. Hela historien är en retrospektion och den berättas som Miriam Adolfssons minnen. Romanen börjar när kvinnan fyller 85 år och familjemedlemmar samlas vid hennes säng för att uppvakta henne. De får intrycket att kvinnan lider av demens. Hon förnekar nämligen att hon heter Miriam. Ett trauma från det förflutna kommer fram och kvinnan berättar för sitt barnbarn Camilla om sitt liv som en fånge i Auschwitz och Ravensbrück och hur hon med Folke Bernadottes vita bussar kom till Sverige. Miriam avslöjar också sin största hemlighet att hon egentligen inte är judinna utan har romskt ursprung och en gång hette Malika. I koncentrationslägret tog hon en falsk identitet för att överleva. I romanen skildras också de kulturkrockar som kvinnan upplevde i mötet med det svenska samhället. Att skildra Miriams liv är för Axelsson en möjlighet att berätta om de mindre kända fakta ur Sveriges historia först och främst hatkampanjer mot romer som resulterade i Jönköpingskravallerna 1948. Man kan säga att hon ställer svenskarna till svars för detta, men också för deras likgiltighet inför Förintelsen.

En annan författare som måste nämnas i detta sammanhang är Ola Larsmo (f. 1957). Hans böcker utspelar sig ofta i historisk miljö och författaren drar sig inte för att utvärdera Sveriges agerande under kriget. *Djävulssonaten. Ur det svenska hatets historia* (2007) är en historisk essä som handlar om det så kallade Bollhusmötet i februari 1939. Ett stort antal Uppsalastudenter protesterade då mot att Sverige skulle ta emot ett fåtal judiska flyktingar,

³⁰⁰Ibidem. Thunberg, Karin. 2014. *I Tyskland var varenda pappa nazist*. Intervjun med Lotta Lundberg. I: SvD Kultur, s. 2. <http://lottalundberg.com/documents/2014-08-24-svd.pdf>

till yrke läkare, från Nazityskland. Studenterna ansåg att flyktingarna skulle vara en konkurrens för dem på arbetsmarknaden. I sin presentation av boken på sin webbsida skriver författaren: ”Jag menar att man i *Bollhusmötet* ser en miniatyr av Sverige under krigsåren – liksom att man här får en nyckel till den svenska rasismen.”³⁰¹ I bokens sista kapitel visar Larsmo vilka konsekvenser avvisningen kunde ha för individen. Den norskjudiske musikern Leif Wolfbergs avvisades från Sverige 1941 och ett år senare hamnade han i Auschwitz. ”Hans öde är en viktig del av historien om vad vi kallar *Sverige*”, skriver Ola Larsmo.³⁰² Handlingen av Larsmos andra bok, romanen *Förrädare* (2012) tar sin början under Bollhusmötet. Huvudkaraktären är en ung student Charlie Westerholm som rekryteras till den svenska underrättelsetjänsten och hans uppgift är att hålla koll på de myndigheter som har att göra med kontraspionage och flyktingpolitik.

En av de nyaste böckerna vars författare väljer krig och Förintelsen som tema för sitt skapande trots att de inte har någon biografisk koppling till dessa händelser är *Minnestrådar* (2020) av författaren och översättaren Carola Hansson (1942). Romanen handlar om sextio judiska ungdomar som sommaren 1939 kom från Tyskland till Sverige. De placerades på en gård utanför Falun, där de skulle lära sig jordbruk för att snart kunna åka vidare till en kibbutz i det blivande Israel. De var dock tvungna att stanna i Sverige, eftersom kriget bröt ut. Carola Hanssons bok ger insyn i en bortglömd del av Sveriges historia under andra världskriget. Litteraturvetaren och journalisten Maria Schottenius märker i sin recension av boken att vi som läsare inte kan komma riktigt nära någon av de karaktärerna. Hon påpekar: ”De blir alla skuggestalter. Möjligen är det avsiktligt. Minnet i Sverige av de judiska ungdomarna i Falun är blekt. Det finns kanske en poäng att som sker i ”Minnestrådar” låta historien te sig så svårfångad att den nästan glider ifrån oss.”³⁰³

Valet av andra världskriget och Förintelsen som tema för det litterära skapandet verkar självklart när man tänker på ögonvittnen och offer. Skrivandet betraktade de som ett sätt att komma över det förskräckliga som de varit med om, att lätta på lidandet genom att dela sina erfarenheter med andra. De skrev också för att dokumentera, bevara minnet, upplysa omedvetna. Deras verk präglas av stor autenticitet för de byggde sina berättelser på

³⁰¹Ola Larsmos webbsida <https://www.olalarsmo.com/> [hämtad 2021-09-10]

³⁰²Ibidem.

³⁰³Schottenius, Maria. 2020. *Ingen kommer riktigt nära i Carola Hanssons nya roman. I: Dagens Nyheter* <https://www.dn.se/kultur-noje/ingen-kommer-riktigt-nara-i-carola-hanssons-nya-roman/> [hämtad 2021-09-10]

egna livshistorier. När det gäller andra generationens överlevande tycks motivationen till att skriva om Förintelsen vara tvådelad. De åtar sig uppgiften att rekonstruera det förflutna i syfte att föra vidare minnet, att hedra offren, att avslöja de obekväma fakta som hittills har gömts för allmänheten. Samtidigt, som bärare av efterminne, sysslar de ofta med personliga identitetsprojekt: de försöker förstå de omständigheter som har påverkat deras liv: tystnaden, hemligheter, föräldrarnas problem som de försökt dölja för sina barn. De strävar efter att finna sig i att de också drabbats av Förintelsen. Samma sak gäller i stort sätt för tredje generationen överlevande som dock tycks vara mer förankrad i den nya svenska berättelsen om kriget och Förintelsen. I den tredje gruppen kan motivationer vara skilda. Ökat intresse för kriget Förintelsen har utan tvekan bidragit till en enorm blomstring av populärlitteratur som tar upp dessa ämnen, eftersom de går att sälja. Att man inom populärlitteraturen också uppmärksammar frågor som har debatterats i pressen och i akademiska kretsar kan dock bidra till att höja kunskapsnivån i samhället. I samma syfte skrivs också populärvetenskapliga böcker. Man kan dessutom gissa att flera författare utan personlig anknytning till kriget och Förintelsen har känt behovet att skriva om det, berätta, vara med och definiera Sveriges plats i Förintelsearvet.

Att tillämpa det biografiska kriteriet i klassificering av krig- och förintelselitteraturen har för det mesta fördelar och bidrar till att breda ut spektrumet genom att inkludera författare utan biografisk koppling till ämnet. Det man borde undvika är dock att värdera texterna som mer eller mindre trovärdiga på grund av den (själv)biografiska prägnelsen eller avsaknad av den.

Fiktion och dokumentation (det estetiska kriteriet)

Det tredje kriteriet som kan tillämpas för att klassificera den svenska krig- och förintelselitteraturen har jag kallat för estetiskt. Det avser valet av textens form/genre, något som tycks stå i direkt samband med både tidpunkten för verkets uppkomst och användningsgraden av (själv)biografiskt material. Man kan alltså reflektera över vilka litterära former som dominerar under de perioder som jag har urskilt inom ramen för det kronologiska kriteriet och vilka som används av representanter för olika grupper av författare inom det biografiska kriteriet. När man analyserar krigs- och förintelselitteraturen, kan dock den traditionella gränsdragningen mellan facklitteratur och skönlitteratur, fakta och fiktion ibland vara otillräcklig. Flera verk kan inte klassificeras entydigt och därmed placeras på den

ena eller den andra sidan utan framstår som något mittemellan och kan betraktas som representationer av både skönlitteratur och facklitteratur samtidigt. Denna form kallas för FAKTION. Litteraturhistoriker Bo G Jansson förklarar att ”faktion uppstår när en berättelse för det första är underhållande och spännande som en roman eller spelfilm, för det andra handlar om historiskt verkliga personer och händelser och för det tredje saknar bestämt riktninggivande signaler om sin ickefiktiva eller fiktiva status.”³⁰⁴ Det är alltså läsaren som själv måste avgöra vad som är fakta och vad som är fiktivt i texten. Skönlitteratur kontrasteras mot facklitteratur och den största skillnaden gäller användning av fiktion som är ett viktigt kännetecken för skönlitteratur och borde inte förekomma i facklitteratur. Medan faktalitteratur är baserad på verkliga händelser, kan skönlitterära texter antingen vara helt fiktiva eller bygga på verkliga händelser som fikcionaliseras i verket. En annan skillnad är att författare till skönlitterära böcker inte behöver ange några källor eller presentera några bevis på att det hon/han berättar är sant vilket förväntas av författare till facklitterära texter.

En annan term, som allt oftare används i stället för facklitteratur, är SAKPROSA. Begreppet formulerades av den finlandssvenske språkforskaren Rolf Pipping i hans artikel ”Språk och stil” från 1938. Han skriver att termen sakprosa är en lämplig beteckning på den ”objektiva framställningstypen” där ”allt handlar om sak” och där ”känslouttryck är principiellt uteslutna”.³⁰⁵ Pipping citeras i boken *Hva er sakprosa* av den norske professorn i sakprosaforskning Johan L Tønnesson. Enligt Tønnesson kan sakprosan använda känslor, men på ett annat sätt än skönlitteraturen. Författaren till sakprosa är skyldig att troget återspegla verkligheten och hänvisa till fakta, medan författaren till skönlitteratur förlitar sig på sin egen fantasi och även om handlingen baseras på verkligheten.³⁰⁶ Man kan också återropa den definition av sakprosa som finns i *Nationalencyklopedin*. Enligt den är sakprosa både ”en form av skriftspråk som kännetecknar texter skrivna för att förmedla faktiska upplysningar” och ”en benämning på den typen av texter.”³⁰⁷

Ögonvittnen till andra världskriget och Förintelsen som beskriver sina erfarenheter använder sig oftast av självbiografin och näraliggande genrer som t.ex. memoarer och

³⁰⁴Jansson, Bo G. 2006. *Episkt dubbelspel: Om faktionsberättelser i film, litteratur och tv*. Stockholm: Hallgren&Fallgren. S. 44.

³⁰⁵Pipping, Rolf. 1938. *Språk och stil*. I: ”Finsk tidskrift”, nr 10. S. 272. Citerat efter Tønnesson, Johan L. 2008. *Hva er sakprosa*. Oslo: Universitetsforlaget. S. 19–25.

³⁰⁶Tønnesson, Johan L. 2008. *Hva er sakprosa*. Oslo: Universitetsforlaget.

³⁰⁷*Nationalencyklopedin*, uppslagsord: sakprosa.

<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/sakprosa> [hämtad 2021-09-10]

dagböcker. De väljer alltså de genrer som tillhör facklitteraturen, men lika gärna bestämmer de sig för en självbiografisk roman.³⁰⁸ I sin studie av svenska kvinnors självbiografier *Inför lagen* (1996) har litteraturvetaren Eva Hættner Aurelius nämnt några typiska kännetecken på självbiografen. Den är främst ”berättande och ibland diskursiv framställning” som har ”kapitelstruktur eller annalistisk struktur”. Den är avfattad på ”prosa” och i ”jag-form”, och jaget refererar till en ”faktiskt existerande person och det syftar på författarjaget, berättaren och huvudpersonen. Dessa är identiska”.³⁰⁹ Med utgångspunkt från denna treenighet har den franske forskaren Philippe Lejeune konstaterat att författaren ingår ett självbiografiskt kontrakt med sina läsare. Detta kan hon/han göra genom att sätta sitt namn på omslaget, genom att förse en text med den explicita genrebeteckningen ”självbiografi” på bokomslaget eller genom att signera ett förord med det egna namnet. Det som skiljer självbiografi från självbiografisk roman är enligt Lejeune en annan typ av kontraktet som författaren ingår med sina läsare. Ett fiktionskontrakt är typiskt för en självbiografisk roman där författaren och karaktären har olika namn och läsaren identifierar berättelsens fiktiva karaktär med hjälp av titeln eller undertiteln.³¹⁰

Bland ögonvittnen till Förintelsen är det Zenia Larsson som valt självbiografisk roman som uttrycksform för att kunna berätta om sitt liv i Förintelsens skugga. Hennes självbiografiska trilogi, som analyseras av Anders Ohlsson i hans bok *Men ändå måste jag berätta*, består av romanerna *Skuggorna vid träbron*, *Lång är gryningen*, *Livet till mötes*. Den karaktär som binder samman alla tre delar är en ung tjej Paula Levin kan betraktas som författarens alter ego. Texterna indikerar inte direkt att skildringen bygger på författarens egna upplevelser, men de gör det på ett indirekt sätt genom de väldigt detaljerade beskrivningarna av levnadsförhållandena under andra världskriget. I paratexten på böckernas omslag kan man dessutom läsa att Larssons romaner är ett vittnesbörd och att det

³⁰⁸Den amerikanska litteraturvetaren Sara R. Horowitz hänför texter av överlevande offer till kategorin ”vittnesbörd”, oavsett om det rör sig om memoarer, självbiografier eller självbiografiska romaner. Se Horowitz, Sara R. 1998. *Auto/Biography and Fiction after Auschwitz: Probing the Boundaries of Second-Generation Aesthetics*. I: Sicher, Efraim (red.) *Breaking Crystal. Writing and Memory after Auschwitz*. Urbana: University of Illinois Press. S. 277.

³⁰⁹Hættner Aurelius, Eva. 1996. *Inför lagen. Kvinnliga svenska självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer*. Lund: Lund University Press. S. 42 f.

³¹⁰Lejeune, Philippe. 1975. *Pakt autobiograficzny*. Övers. Aleksander Labuda. I: „Teksty : teoria literatury, krytyka, interpretacja” nr 5 (23). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN. S. 31–49. [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja/Teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1975-t-n5_\(23\)/Teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1975-t-n5_\(23\)-s31-49/Teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1975-t-n5_\(23\)-s31-49.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja/Teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1975-t-n5_(23)/Teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1975-t-n5_(23)-s31-49/Teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1975-t-n5_(23)-s31-49.pdf) [hämtad 2021-09-12]

är hennes liv som ligger till grund för den fiktiva skildringen. Läsaren är därför övertygad om att beskrivningarna återger det förflutna så noggrant som möjligt. Ett viktigt litterärt grepp som förekommer i Larssons självbiografiska romaner är ett slags tystnad, ett slags brist på information. Anders Ohlsson påpekar: ”Det är nämligen inte alltid som texten verkligen ger konkreta upplysningar om händelser eller förhållanden. Ibland tvingas man som läsare konstatera att de utförliga och direkta beskeden lyser med sin frånvaro.”³¹¹ En annan författare som också bestämt sig för att beskriva sina upplevelser i romanform är Cordelia Edvardson. I *Kärlekens vittne* kan man märka att Edvardson försöker distansera sig från sina egna erfarenheter, eftersom hon kallar den kvinnliga jagberättaren Catrin. *Bränt barn söker sig till elden: roman* är också en självbiografisk roman, vilket markeras i undertitel, men här anknyter Edvardson direkt till sitt liv och den kvinnliga huvudpersonen har samma namn som författaren. Till skillnad från Cordelia Edvardson och Zenia Larsson brukar Ebba Sörboms böcker kallas för självbiografier, vilket hon själv bekräftar i paratexter. I ett slags förord till *Bortom minnet, bortom glömskan* förklarar jagberättaren vem hon är och varför hon har valt att skriva om sitt liv just nu: ”Det var ett TV-program härom året, där några f.d. naziledare intervjuades, som fick mig att tänka om. Jag ville inte tåla längre. Jag ville berätta om hur det var att vara deras offer. Jag var knappt sexton år då, och i över fyrtio år, har jag försökt att glömma och förtiga.”³¹² Detta är för Sörbom ett sätt att ingå det självbiografiska kontraktet med sina läsare. Även *Åter till Novi Sad* och *Lindansare* kan klassificeras som självbiografier.

En intressant form av en ögonvittnesskildring är *Flickan som kom till Auschwitz* (2010) av Sören Sommelius. Boken handlar om Kazimiera Kurdziel som föddes 1925 i Polen. Under kriget var hon i olika koncentrationsläger, lyckades undgå döden flera gånger och till slut hamnade hon i Sverige med en av Folke Bernadottes vita bussar. Det är hennes liv som är bokens huvudämne, men det är inte hon själv som har skrivit ner sina minnen. Kazimiera Kurdziel berättar om sitt liv som lägerfånge genom författaren Sören Sommelius. Det var hennes eget beslut. Tidigare hade hon inte orkat berätta och skriva om sina upplevelser. Det var första gången Kazimiera Kurdziel lät någon ta del av alla sina minnen. Hon kontaktade Sommelius på *Helsingborgs Dagblad*, där han arbetar som kulturskribent.

³¹¹A. Ohlsson, op.cit., s. 101.

³¹²Sörbom, Ebba. 1999. *Bortom minnet, bortom glömskan* (samlingsvolym). Stockholm: Ordfront. S. 11.

De träffades regelbundet under ett par år, vilket var ett bra tillfälle för kvinnan att bearbeta sina fruktansvärda erfarenheter.

De författare som tillhör andra och tredje generationens överlevande kan inte hänvisa till sina egna upplevelser när de berättar om kriget och Förintelsen. De behöver ett autentiskt material som kommer från föräldrar eller andra släktingar – brev, anteckningar, muntliga berättelser och dessutom stöd i form av dokument, böcker, tidningsklipp osv. Samma gäller de författare som inte personligen drabbades av kriget och Förintelsen, om inte deras texter är fiktiva. När Lena Einhorn skrev *Ninas resa*, baserade hon på minnen som dikterats av modern i början av 1990-talet. Hon använde sig också av en fyra timmars intervju som inspelades 1999 och dessutom hade hon ett fem timmars material i form av fragment av intervjuer som inspelades under det sista året av Ninas liv. När Göran Rosenberg skrev *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz*, hade han till sitt förfogande de brev som hans far hade skrivit till sin blivande fru och Görans moder Hala Rosenberg. Dessutom använde han sig av de dagliga utgåvorna av *Stockholms Läns & Södertälje Tidning* från 1938 till 1960, som är en del av Kungliga Bibliotekets samlingar. Rosenberg besökte också Stadsarkivet i Södertälje och läste en krönika från ghetton i Łódź, som utkom på engelska 1984 under titeln *The Chronicle of the Łódź ghetto 1941–1944*. Dessutom anger han en hel lista med texter som har spelat en viktig roll vid bokens tillkomst.

På autentiskt material baseras också Elisabeth Åsbrings bok *Och i Wienerwald står träden kvar*. Hon kan räknas som representant för tredje generationens överlevande, men i sin mest kända bok berättar hon inte om sina egna upplevelser utan rekonstruerar öden av den judiske pojken Otto Ullmann som kom från Österrike till Sverige på flykt undan nazisterna 1939. Åsbrink har byggt sin berättelse på över fem hundra brev skrivna till Otto av hans föräldrar under åren 1939–1944, dvs. fram till deras död i Auschwitz. Elisabeth Åsbrink har fått breven från Ottos dotter. Dessutom anger hon i boken en lista över de människor hon pratade med, samt en lista över de tryckta och otryckta källor hon använde sig av.

De fattiga i Łódź av Steve Sem-Sandberg är ett exempel på roman som hänvisar till autentiskt källmaterial och kan också kallas för dokumentärroman. Författaren själv klassificerar själv texten som en roman, vilket markeras i undertiteln, som pekar på ett collage av källtexter och litterär fantasi. Steve Sem-Sandberg granskade tusentals sidor med gettorelaterade dokument. Han har samarbetat med ett stort antal människor med olika

nationaliteter och vittnen till de händelser han beskrev. Författaren fokuserar inte uteslutande på Chaim Mordechai Rumkowski. Sem-Sandberg är också intresserad av vanliga invånare i gettot, som varje dag deltog i en heroisk kamp för överlevnad.

Att tillämpa det estetiska kriteriet vid klassificering av krigs- och förintelslitteratur kan leda till intressanta slutsatser som gäller minnesprocesser och minnesretorik. Valet av en bestämd form: facklitterär, skönlitterär eller en blandform determinerar användning av narrativa verktyg, hjälper att sätta upp berättelsens tidsliga och rumsliga gränser, främjar eller begränsar användning av stilistiska medel och påverkar därmed textens mottagande.

Samtidigt får man inte glömma att klassificering enligt det estetiska kriteriet inte borde uppfattas som ett försök att bedöma vilka böcker som är av större värde för att presentera kriget och Förintelsen, samt vilka författare som har moralisk rätt att skriva om dessa tragiska händelser. Tanken att alla skildringar av kriget och Förintelsen kan bidra med något viktigt återfinns hos Anders Ohlsson:

Istället för att avfärda romaner om Förintelsen, i synnerhet sådana skrivna av andra än de överlevande offren genom att kategoriskt förneka deras möjlighet när det gäller att upplysa sina läsare om det aktuella händelseförloppet, tycks det mer produktivt att betrakta dessa som texter i sin egen rätt, att läsa dem på deras egna villkor. En sådan öppenhet förefaller vara den enda rimliga hållningen med tanke på dels att de överlevande offren om några decennier inte finns mitt ibland oss och då inte längre kommer att kunna avlägga skriftliga vittnesbörd, dels att det sannolikt kommer att skrivas romaner och andra böcker om Förintelsen också i framtiden. Även personer utan förstahandserfarenhet härav har ett uttrycksbehov. Även de kan uppleva att de måste berätta, trots att de inte var där.³¹³

Fakta, fiktion, faktion? Genretillhörighet av de utvalda verken

Som jag redan har nämnt, är de utvalda verken samtida prosatexter som representerar litterära dokumentära former, dvs. genrer som ligger på gränsen mellan fiktion och sakprosa. *Krigsdagböcker 1939–1945* av Astrid Lindgren är ett självbiografiskt dokument. Den genre som boken representerar synliggörs i dess titel: det är författarens personliga anteckningar som har publicerats. *Och i Wienerwald står träden kvar* av Elisabeth Åsbrink bygger på autentisk korrespondens mellan Förintelsens offer och vi kan klassificera boken som litterärt reportage. I *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* av Göran Rosenberg möts olika genrer. Boken kan uppfattas om biografi över David Rosenberg, författarens fader, men på flera ställen har den också självbiografisk prägel då författaren som är representant för andra

³¹³A. Ohlsson, op.cit., s. 37.

generationen överlevande skildrar sin barndom och sitt arbete med att rekonstruera faderns öde. Klassificering som litterärt reportage förefaller också lämpligt.

Det litterära reportaget är en svårdefiniert genre på grund av dess hybridkaraktär och problematiska läge mellan litteratur och journalistisk. Forskare har länge påpekat att en utveckling av reportaget hänger ihop med romanens kris³¹⁴ och med de dynamiska förändringarna i informationssamhället. Förhållandena mellan det litterära reportaget och litteratur är därför flerdimensionella och formas under påverkan av olika faktorer som beror på förändringar av både pressgenrer och konstnärliga former.³¹⁵ Hayden White uppmärksammar två viktiga frågor som påverkar den samtida förståelsen av det litterära reportagets svåra karaktär (själva namnet verkar vara en oxymoron). Forskaren förklarar att det är möjligt att förena det litterära med en realistisk syn på verkligheten i en text som inte är fiktiv, eftersom varje berättelse huvudsakligen är en verbal produkt, en effekt av en särskild språkanvändning. White betonar att även i en vetenskaplig text, och särskilt i de böcker som skrivs av historiker, är den presenterade historien formad som litterära berättelser, där författarna använder metaforer och andra stilistiska medel.³¹⁶ Forskaren påpekar att statistiska uppgifter och datumangivelser bara är en del av berättelserna. Varje författare som har till förfogande samma uppsättning fakta fikcionaliserar berättelsen på sitt sätt, även om han är begränsad i sina val av de etiska principen.³¹⁷

Den amerikanske filosofen Berel Lang gör en skarp åtskillnad mellan historiskt och dokumentärt skrivande å ena sidan och figurativt och fiktivt skrivande å andra. Han anser att författaren till en historisk berättelse kan använda narrativa och figurativa medel, men det är inte sant att en historisk diskurs är beroende av sådana medel. Forskaren håller med om att alla historiska fakta är presenterade med hjälp av artistiska medel, men det betyder dock inte att representationens sätt inte kan stå i direkt relation till sitt objekt.³¹⁸ Mot bakgrund av

³¹⁴Se Czermińska, Małgorzata. 1996. *Badania nad prozą niefikcyjną – sukcesy, pułapki, osobliwości*. I: Michałowska, Teresa, Goliński, Zbigniew, Jarosiński, Zbigniew (red.), *Wiedza o literaturze i edukacja*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN. S. 436.

³¹⁵Horodyska-Żyrek, Ewa. 2017. *Reportaż literacki wobec literatury. Korzenie i teorie*. I: „Pamiętnik Literacki” CVIII, z 4. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN. S. 119.

För en utförligare analys av det litterära reportaget som en genre se också Jungstrand, Anna. 2013. *Det litterära med reportaget. Om litteraritet som journalistisk strategi och etik*. Lund: Ellerströms Förlag AB.

³¹⁶White, Hayden. 2009. *Realizm figuralny w literaturze świadectwa*. Övers. Ewa Domańska. I: Domańska, Ewa (red.) *Proza historyczna*. Kraków: Universitas. S. 211.

³¹⁷Ibidem, s. 212.

³¹⁸Lang, Berel. 2004. *Przedstawianie zła: etyczna treść a literacka forma*. Övers. Anna Ziębińska-Witek. I: „Literatura na Świecie” nr 1–2, s. 57.

denna förklaring påpekar den polske historikern Paweł Rodak att en dagbok som en genre ligger på gränsen mellan den historiska och den figurativa diskursen.³¹⁹ Forskaren som framförallt forskat om krigsdagböcker föreslår att se dem inte bara som text, utan framför allt som vardagspraxis. Dagboken har, förutom den textuella dimensionen, också minst två andra: den existentiell-pragmatiska och den materiella dimensionen.³²⁰

³¹⁹Rodak, Paweł. 2005. *Wojna i zapis (o dziennikach wojennych)*. I: „Teksty Drugie”, z. 6. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN. S. 35.

³²⁰Ibidem.

Kapitel 3

Den svenska minneskulturen kring andra världskriget och Förintelsen – analys av tre litterära exempel

Litteraturen är en av de viktigaste kulturella diskurserna som permanent finns i samhället. Förutom officiella handlingar där viktiga fakta dokumenteras och historieskrivning som kan innehålla olika tolkningar av det förflutna är det i litteraturen som det kulturella minnet av händelser och mänskliga upplevelser registreras. Syftet med avhandlingen är, som jag redan tidigare påpekat, att introducera ett litterärt perspektiv till överväganden om den svenska minneskulturen kring Förintelsen och det andra världskriget, eftersom dessa frågor hittills huvudsakligen har studerats av historiker i Sverige. Denna uppgift kommer att utföras med hjälp av en fördjupad analys av de tre utvalda verken: de litterära reportagen *Och i Wienerwald står träden kvar* (2011) av Elisabeth Åsbrink och *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* (2012) av Göran Rosenberg samt *Krigsdagböcker 1939–1945* (2015) av Astrid Lindgren. Dessa är samtida prosatexter som representerar litterära dokumentära former, dvs. genrer som ligger på gränsen mellan fiktion och sakprosa.

Retoriken av det kollektiva minnet

De framställningar av det förflutna som förmedlas i litteraturen är väldigt suggestiva och påverkar mottagaren på ett känslomässigt sätt. De går utöver den rent litterära ramen, får en idémassig och ibland också ideologisk dimension och kan bidra till att forma sociala attityder. Det är därför den analytiska delen av denna avhandling ägnas åt att undersöka hur den så kallade RETORIKEN AV DET KOLLEKTIVA MINNET kommer till uttryck i tre svenska litterära verk. Analysens mål är att visa på vilket sätt litterär fiktion kan främja och påverka skapandet av minnesbilder.

Den teori om retoriken av det kollektiva minnet, som jag använder som metodologisk grund i min avhandling, introducerades av den tyska litteraturforskaren Astrid Erll. För att kunna genomföra analysen måste först de grundläggande begreppen inom den här teorin presenteras och diskuteras. För första gången använde Erll detta koncept i sin doktorsavhandling *Gedächtnisromane: Literatur über den Ersten Weltkrieg als Medium englischer und deutscher Erinnerungskulturen in den 1920er Jahren*.³²¹ Teorin utvecklades

³²¹Erll, Astrid. 2003. *Gedächtnisromane: Literatur über den Ersten Weltkrieg als Medium englischer und*

i monografien *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*.³²² Astrid Erll hävdar att litteraturen, som ett symboliskt system, kan skapa artegna former av identiteten och det kollektiva minnet.³²³ Hon analyserar hur litteraturen fungerar som ett specifikt minnesmedium. Litteraturens funktion i förhållande till det kulturella minnet är alltså representation. Att identifiera vad som i litteraturen representerar det kulturella minnet är det första steget mot att studera minnesretoriken som kommer till uttryck i litterära texter. Litteraturens speciella sätt att fungera som ett minnesmedium bygger på att hitta balansen mellan det som är fiktivt och det som är relaterat till den icke-textuella verkligheten.³²⁴ En litterär text i sig har inga karakteristiska estetiska drag som tvingar läsaren att uppfatta den som ett minnesmedium. Det är en analys av textens historiska inverkan i en given minneskultur som kan ge svaret på frågan om den kan bli ett sådant medium. Det handlar alltså om de potentiella möjligheterna att initiera ett sådant sätt att ta emot texten. Astrid Erll talar om en strategi att provocera fram ett mottagande, något som hon just kallar för retorik av det kollektiva minnet. Det är en samling former och aktiviteter inom en litterär text som, i bemärkelsen ”påverkanspotential”, kan leda till att en viss text uppfattas av läsarna som en kollektiv text. Retoriken av det kollektiva minnet kommer till uttryck genom olika modus – textuella samlingar av representativa former.³²⁵ Erll nämner fem modus för minnesretoriken (tyska: *fünf Modi der Rhetorik des kollektiven Gedächtnisses*; engelska: *five modes of the rhetoric of collective memory*): det reflexiva, monumental, historiserande, antagonistiska och erfarenhetsmoduset.³²⁶

deutscher Erinnerungskulturen in den 1920er Jahren. Trier: WVT Wissenschaftlicher Verlag.

³²²Erll, Astrid. 2005. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: Metzler.

I min avhandling hänvisar jag till den engelska översättningen av Erlls bok från år 2011 (*Memory in Culture*). Övers. Sara B. Young. Hampshire: Palgrave Macmillan Memory Studies) eftersom denna version kan betraktas som den vetenskapliga måltexten förberedd för en internationell miljö och återopå som källa av en rad forskare. De tre utgåvorna av det tyska originalet (2005, 2011, 2017) skiljer sig något från den engelska översättningen från år 2011. I den tyska versionen har boken en annan layout av texten med bibliografi efter varje kapitel och sammanfattningar som underlättar läsning. Den består av sju kapitel och den engelska utgåvan av sex kapitel; innehållet i det sjunde kapitlet har delvis införlivats i det sjätte. Se: Drong, Leszek. 2019. *Tropy konfliktu. Retoryka pamięci kulturowej we współczesnej powieści północnoirlandzkiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. S. 70.

³²³Erll, Astrid. 2011. *Memory in Culture*. Övers. Sara B. Young. Hampshire: Palgrave Macmillan Memory Studies. S. 144.

³²⁴Tabaszewska, Justyna. 2013. *Od literatury jako medium pamięci do poetyki pamięci. Kategoria pamięci kulturowej w badaniach nad literaturą*, [i:] „Pamiętnik Literacki”, nr CIV, z. 4, s. 68–69.

³²⁵Erll, A. *Memory Culture*, op. cit., s.157.

³²⁶Ibidem, s. 158–159.

Samtidigt som jag redogör för Erlls karakteristik av varje modus, hänvisar jag till Klas-Göran Karlssons typologi över historiebruk, eftersom det finns flera likheter mellan dem. Detta kan förklaras med att Karlsson och Erll har haft en gemensam inspirationskälla nämligen Fredrich Nietsches essä *Vom Nutzen och Nachteil der Historie für das Leben* (1874) (*Om historiens nytta och skada: en otidsenlig betraktelse*, 1998). En annan, lika övertygande förklaring är att historiedidaktik som är Karlssons huvudinriktning och minnesforskning inte är två avlägsna forskningsfält utan de ligger mycket nära varandra. Naturligtvis är det inte möjligt att bara ställa likhetstecken mellan Erll och Karlssons typer av respektive minnesretorik och historiebruk och man upptäcker också en del skillnader mellan deras koncept. Ett modus som beskrivs av Erll kan t.ex. associeras med två olika typer av historiebruk hos Karlsson. I min undersökning följer jag först och främst Erlls resonemang. Med tanke på att historiebruk är ett väl etablerat begrepp i Sverige och en nyttig kategori, när man forskar om förmedling av kunskap om andra världskriget och Förintelsen anser jag emellertid att Karlssons reflexion också kan betraktas som en viktig komplettering, när man analyserar retoriken över det kollektiva minnet i litterära verk.

Det reflexiva moduset (tyska: *reflexiver Modus*, engelska: *reflexive mode*) används för att presentera det kollektiva minnets funktioner och problem. Moduset gör det möjligt för en läsare att delta i en distanserad observation av minneskulturen. Det representeras av berättande former som uppmärksammar minnet, t.ex. reflektion över minnet i berättarens och karaktärernas uttalanden, minnesmetaforer och experimentella berättelseformer (såsom en omvänd kronologi i en roman). Föreställningar om det förflutna, som uppstår tack vare det reflexiva moduset, konfronteras med nutiden. Det gäller att tolka det förflutna och placera det inom det kulturella minnet, på ett sådant sätt som både respekterar det tidigare perspektivet och samhällets aktuella behov, som också bidrar till att bilda kollektiva former av minnet. Det reflexiva moduset skulle vi kunna associera med vetenskapligt och existentiellt historiebruk i Klas-Göran Karlssons typologi. Vetenskapligt historiebruk går ut på att utforska vad som faktiskt hände i det förflutna, samt granska och ifrågasätta etablerade fakta. Det innebär alltså ett visst avstånd, objektivitet och en förening av olika perspektiv. Existentiellt historiebruk kan bero på människors upplevelser av hot och rädsla eller deras behov av att tillsammans minnas några traumatiska händelser från det förflutna. I den här

kontexten använder Karlsson termen ”minnessamhällen”.³²⁷ Dessutom kan existentiellt historiebruk kopplas till önskan att bygga och stabilisera samhällets identitet med utgångspunkt i tidigare gemensamma erfarenheter.

Det monumentala modusets (tyska: *monumentaler Modus*, engelska: *monumental mode*) roll är att bevara en bestämd föreställning om det förflutna, som oftast är djupt rotad i det kollektiva medvetandet och som samtidigt utgör grunden för att driva igenom en specifik minnespolitik. Erll hänvisar här direkt till Nietzsche och hans monumentala typ av historia. Detta modus är utmärkande för de litterära texter som representerar tradition, ett fjärran förflutet, en myt, en ritual, kulturens avlägsna horisont. Typiska former är t.ex. ålderdomliga och formelbaserade fraser, symboler och allegorier som etablerar betydelser. Det monumentala moduset skulle vi kunna associera med några former av ideologiskt historiebruk då man väljer en version av historia, den som passar makthavare och eliter och strävar efter att bevara den. Ideologiskt historiebruk innebär ofta att man åberopar traditioner, ”historiska lagar och objektiva nödvändigheter”, samtidigt som man vägrar att ifrågasätta eller korrigera den rådande versionen av det förflutna. Karlsson förklarar: ”I historieideologernas arsenal återfinns också absoluta kronologier, tydliga periodiseringar, svart-vita analyser och personteckningar, starka kontinuitetslinjer eller föga problematiserade framstegsperspektiv.”³²⁸ Det monumentala moduset kan vi dessutom jämföra med politiskt-pedagogiskt historiebruk. När man brukar historia på detta sätt, väljer man några myter, ritualer och exempel som på ett enkelt sätt illustrerar några fasta antaganden. Karlsson skriver om den instrumentella behandlingen av historien: ”förenklad transfereffekt mellan dåtid och nutid”.³²⁹

Det historiserande moduset (tyska: *historisierender Modus*, engelska: *historicizing mode*) skiljer sig från det monumentala när det gäller tidsmedvetandet och inställningen till det förflutna. Medan en utgångspunkt för det monumentala moduset är att det förflutna inte kan återskapas objektivt och intakt visar det historiserade moduset händelser och litterära karaktärer som föremål för vetenskaplig historiografi. Det historiserande moduset verkar vara en fortsättning på Nietzsches tankegångar om den antikvariska historien. Dessutom

³²⁷Karlsson, Klas-Göran. 2004. *Historiedidaktik: begrepp, teori och analys*. I: Karlsson, Klas-Göran, Zander, Ulf (red.) *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*. Lund: Studentlitteratur AB. S. 57.

³²⁸Ibidem, s. 59.

³²⁹Ibidem, s. 63.

skulle vi kunna likställa det historiserande moduset med vetenskapligt historiebruk i Klas-Göran Karlssons typologi, eftersom båda syftar på objektiv forskning kring historiska fakta.

Det antagonistiska moduset (tyska: *antagonistischer Modus*, engelska: *antagonistic mode*) består av litterära former som vanligtvis har en politisk dimension och är ett uttryck för en specifik ideologi. De sprider en version av det förflutna och marginaliserar en annan version eller presenterar den i ett dåligt ljus. Detta modus förekommer i litterära verk som representerar olika identitetsgrupper och deras versioner av det förflutna, såsom feministiska och postkoloniala skrifter. Att åberopa negativa stereotyper är den mest uppenbara tekniken för att skapa det antagonistiska moduset. En ensidig presentation av händelser, som ignorerar andra grupperns erfarenheter, är en typisk uttrycksform här. Det antagonistiska moduset väcker associationer till Nietzsches kritiska historia som följer av människors behov av att ifrågasätta, verifiera och omvärdera det förflutna. Dessutom kan vi jämföra detta modus med ideologiskt historiebruk. Karlsson anser att de som brukar historia på ett ideologiskt sätt först och främst är politiker som redan har makt, eftersom de vill motivera sin rätt till den med hjälp av historia och de marginaliserar andra versioner av det förflutna. Erll pekar snarare på de grupper som hittills förbisetts och som försöker lansera sin version av historien på bekostnad av andra versioner. En hänvisning till feministiska och postkoloniala skrifter gör att vi kan jämföra det antagonistiska moduset med moraliskt historiebruk, som gäller de frågor och grupper som hittills har ignorerats. De vill verifiera historiens gällande version. Karlsson pekar dock inte på några negativa konsekvenser av det moraliska historiebruket. Han betonar att det här bruket leder till att avslöja de hittills dolda fakta och medför positiva förändringar i samhället. Astrid Erll lägger däremot märke till det antagonistiska modusets ensidiga, till och med fanatiska karaktär. Genom att utveckla Karlssons tanke kan man konstatera att moraliskt historiebruk lätt kan förvandlas till ideologiskt historiebruk, när den nyligen lanserade versionen av historien blir den enda giltiga.

Erfarenhetsmoduset (tyska: *erfahrungshaftiger Modus*, engelska: *experiential mode*) kan urskiljas i litterära former som presenterar det förflutna som en personlig erfarenhet. Det som berättas med hjälp av erfarenhetsmoduset blir föremål för det kommunikativa minnet som är typiskt för vardagen. Verkligheten som presenteras i texten är iscensatt som en livserfarenhet kännetecknande för en given epok eller en social grupp. Detta modus förekommer ofta i självbiografiska förstapersonsberättelser, där avståndet mellan berättaren och läsaren förkortas och själva texten är inte särskilt formell. De narrativa strategier som

tillämpas indikerar upplevelsens äkthet. Texten kan t.ex. ha form av en muntlig berättelse, och innehålla ord och uttryck som är typiska för vardagsspråk och specifika grupper.³³⁰ Erfarenhetsmoduset kan vi likställa med existentiellt historiebruk, eftersom i båda fallen har vi att göra med en individuell upplevelse som blir utvidgad till hela gruppen, samt med ett försök att förstå sitt eget förflutna, sina egna minnen.

Erlls koncept har väckt stort intresse bland forskare, inte minst i Polen. Den polska litteraturvetaren Justyna Tabaszewska uppmärksammar att forskningen kring retoriken av det kollektiva minnet inte är så avancerad som t. ex. forskningen om minnespolitiken, dvs. olika samhällsliga aktörers försök att tolka historien för sina egna syften och forma kollektiva minnen.³³¹ Begreppet minnespolitiken kan också associeras med Karlssons typologi över historiebruk, särskilt med det ideologiska och det politiskt-pedagogiska historiebruket. Tabaszewska introducerar också ett eget begrepp ”minnespoetik” som är inspirerat av Erlls ”minnesretorik” och besläktat med den. Den polska forskaren förklarar att hon själv använder dessa begrepp omväxlande, eftersom de i själva verket beskriver samma fenomen.³³² De fem modus för minnesretoriken som Erll nämner står i direkt samband med hur en litterär text konstrueras. Minnespoetiken är ett resultat av samspelet mellan textens litterära gestaltning och den form av minneslagring som postuleras av ett givet kollektivt minne. Litteraturen är i detta fall inte bara ett minnesmedium, utan minnets medskapare, som representerar och formar en eller annan vision av det förflutna.³³³

Den polske litteratur- och språkvetaren Jerzy Kałużny anser att retoriken av det kollektiva minnet är ett tänkvärt forskningsperspektiv, eftersom det bygger både på narratologiska och teoretiska kategorier som gäller minnet. Kałużny uppmärksammar att ett nyckelbegrepp för retoriken av det kollektiva minnet är en ”semantisering” av litterära procedurer. De förmedlar inte bara vissa betydelser utan också själva är meningsfulla.³³⁴

Att följa Erlls tankegångar och använda hennes begrepp gör det möjligt för mig att visa hur litterära texter som hänvisar till det förflutna – innehållande en suggestiv men ofta subjektiv bild av historien – genom sin affektiva potential kan bygga och konsolidera

³³⁰Ibidem.

³³¹Tabaszewska, J. *Od literatury...*, op. cit., s. 71.

³³²Ibidem, s. 70.

³³³Ibidem, s. 72.

³³⁴Kałużny, Jerzy. 2007. *Kategoria pamięci zbiorowej w badaniach literaturoznawczych*. I: „Kultura Współczesna”, nr 3, s. 101.

specifika berättelser som utgör byggstenarna för kulturella identiteter. Astrid Erll ställer upp en hypotes om den enorma minneskraften av litterära former och deras potentiella påverkan på mottagare.³³⁵ Det är omöjligt att förutsäga hur läsaren kommer att tolka berättelsen. Det borde dock vara möjligt att bestämma vilket modus som är dominerande i en given text om en uppsättning berättelsefunktioner analyseras, eftersom minnesretorikens huvudmodus är nära relaterade till hur en specifik litterär text är konstruerad. Analysen ska alltså leda till att identifiera textstrategier som främjar spridning av en viss form av det kollektiva minnet. Jag ska försöka indikera vilka modus som kan identifieras och svara på frågorna om deras närvaro beror på textens karaktär och hur de kan påverka mottagandet av boken.

Fyra perspektiv i analysen

Analysen genomförs utifrån fyra huvudperspektiv som inbegriper ett antal aspekter vart. Jag undersöker berättarinstansen, tids- och rumsförhållanden i berättelsen, berättelsens språk – med avseende på stilistiska medel som betonar textens mnemiska karaktär samt paratexter i boken.

Berättarinstansen

Berättaren är en viktig kategori inom minnesforskning. Berättaren är den som framkallar sina egna eller återger andras minnen. Det första perspektivet i analysen avser berättartypen och berättarens plats i relation till den presenterade världen. Dessutom undersöker jag också graden av självmedvetenhet hos berättaren, dvs. de självreflekterande kommentarerna i texten som gäller processen att konstruera en berättelse – registrera verkligheten eller rekonstruera fakta och minnen.

Den österrikiske anglisten och litteraturteoretikern Franz Karl Stanzel är skaparen av en av de mest kända typologierna som gäller berättarkategorin. Han urskilde tre berättarsituationer: jagberättarsituationen (tyska: *die Ich-Erzählsituation*), den auktoriala berättarsituationen (tyska: *die auktoriale Erzählung*) och den personala berättarsituationen (tyska: *die personale Erzählung*).³³⁶ Berättarsituationen kan beskrivas genom att peka på

³³⁵Erll, Astrid. 2005. *Litteratur als Medium des kollektiven Gedächtnisses*. I: „Gedächtniskonzepte der Literaturwissenschaft. Theoretische Grundlegung und Anwendungsperspektiven“, (red.) Astrid Erll, Ansgar Nünning. Berlin: Walter de Gruyter GmbH. S. 267.

³³⁶Stanzel, Franz K. 1993. *Typische Formen des Romans*. Den tolfte upplagan. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. S. 16f.

berättarens specifika roll i texten och bestämma vilken av två framställningstyper som dominerar i berättelsen: rapporterande berättelse (tyska: *die berichtende Erzählung*) eller scenisk framställning (tyska: *die szenische Darstellung*).³³⁷ I jagberättarsituationen är berättaren en karaktär som tillhör den berättade världen och deltar i handlingen. Den dominerande framställningen är här den rapporterande berättelsen. Den auktoriala berättaren visar sin närvaro genom olika kommentarer till den presenterade handlingen, men hon/han deltar inte i den. Den här typen av berättare existerar på ett annat plan – bortom handlingsrummet eller tidpunkten. Eftersom berättaren i detta fall fortfarande kan uppfattas som en person är hans kognitiva möjligheter vanligtvis begränsade (han vet bara så mycket som han har lyckats ta reda på). Här dominerar också den rapporterande berättelsen. Den personala berättaren är egentligen inte en berättare längre, utan en opersonlig berättande instans. Den visar sig inte utan gömmer sig bakom karaktärernas handlingar. Läsaren får intrycket att hon/han deltar i händelserna, iakttar dem genom en av karaktärernas ögon. Den dominerande framställningen är här den sceniska presentationen. En speciell typ av den personala berättarsituationen uppstår när vi har att göra med neutral berättare, vilket innebär att perspektivet inte är relaterat till någon karaktär. Synvinkeln är väldigt begränsad och läsaren blir mer som en utomstående betraktare.³³⁸

I min analys av berättarinstansen hänvisar jag också till den franske litteraturteoretikern och strukturelle narratologen Gérard Genette som har bidragit med en rad nya synpunkter och introducerat flera, numera väl etablerade termer. Hans grundläggande åtskillnad mellan två typer av berättare refererar till berättarens närvaro eller frånvaro i diegesen, dvs. den värld som skildras i en berättelse. Genette hänvisar här till

Den brittiske litteraturvetaren Wayne C. Booth lanserade uttrycken *showing* och *telling*, som hänvisar till Stanzels begrepp *die berichtende Erzählung* och *die szenische Darstellung*. Se t.ex. det första kapitlet *Telling and Showing* och det sjätte kapitlet *Types of Narration* i Booth, Wayne C. 1961. *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: University of Chicago Press. S. 149–165.

³³⁷Markiewicz, Henryk. 1994. *Narrator i autor w światowej teorii literatury*. I: *Pamiętnik literacki*, 85/4. S. 231.

https://www.bazhum.muzhp.pl/media/files/Pamietnik_Literacki_czasopismo_kwartalne_poswiecone_historii_i_krytyce_literatury_polskiej/Pamietnik_Literacki_czasopismo_kwartalne_poswiecone_historii_i_krytyce_literatury_polskiej-r1994-t85-n4/Pamietnik_Literacki_czasopismo_kwartalne_poswiecone_historii_i_krytyce_literatury_polskiej-r1994-t85-n4-s225-235/Pamietnik_Literacki_czasopismo_kwartalne_poswiecone_historii_i_krytyce_literatury_polskiej-r1994-t85-n4-s225-235.pdf [hämtad: 2021-07-31]

³³⁸Stanzel, Franz K. 1970. *Sytuacja narracyjna i epicki czas przeszły*. Övers. Ryszard Handke. I: *Pamiętnik Literacki*, nr 4. S. 220.

Platon och Aristoteles och begrepp *mimesis* (det som visas) och *diegesis* (det som berättas) som är viktiga för berättarkonsten. Enligt Genette kallas den berättare som tillhör den värld där händelserna utspelar sig för *homodiegetisk berättare*. Den berättare som befinner sig utanför den berättade världen kallas för *heterodiegetisk berättare*. Dessa två typer av berättare anger alltså berättarens position i relation till det som berättas.³³⁹ Det vanligaste förhållandet är att en text som är berättad i första person har en homodiegetisk berättare, dvs. att berättaren helt enkelt beskriver de händelser som han eller hon själv är eller har varit med om, och att en text som är berättad i tredje person har en heterodiegetisk berättare. Men det är inte alltid de grammatiska formerna som är avgörande och det finns några undantag som man bör lägga märke till. En homodiegetisk berättare behöver inte vara en jagberättare – den kan också yttra sig som ”han”, ”hon”, ”vi” eller genom ”du”-formen. En heterodiegetisk berättare behöver inte heller vara en tredjepersonsberättare. Den kan presentera sig själv som textens berättarjag i första person och återberätta en fiktionsvärld där berättarjaget själv inte deltar eller berätta sin egen historia, men ur ett längre tidsperspektiv. I självbiografiska romaner och dagboksromaner kan det dessutom förekomma en autodiegetisk berättare. Då är den homodiegetiske berättaren huvudperson i sin egen berättelse.³⁴⁰

Att bestämma berättarens position gentemot det berättade och/eller berättarsituationen är knappast tillräckligt för att kunna fastställa hur berättelsen är konstruerad. Den viktiga kategorin som förekommer hos Genette, Stanzel och en rad andra forskare är också perspektiv eller synvinkel, dvs. distinktionen mellan vem som berättar och vem som ser. Stanzel använder här begreppet reflektor eller reflektorfigur. Genette som jag kommer att hänvisa till i fortsättningen talar om fokalisering.³⁴¹ Den franske forskaren urskiljer tre typer av fokalisering: nollfokalisering, intern fokalisering och extern fokalisering.

Nollfokalisering, eller icke fokaliserat berättande, innebär att berättaren vet och säger mer än vad karaktärerna vet, så det är oftast en så kallad allvetande berättare. Han eller hon vet vad som hände före den tidspunkt som betraktas som berättelsens nu och vad som

³³⁹Genette, Gérard. 1993. *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Övers. Jane E. Lewin. Ithaca: Cornell University Press. S. 245 ff.

³⁴⁰Ibidem.

³⁴¹Ibidem, s. 186.

kommer att hända i framtiden samt vad alla karaktärer tänker. Berättaren befinner sig alltså utanför den berättade världen och betraktar händelserna ur ett objektivt perspektiv.³⁴²

Vid intern fokalisering berättas bara det som en karaktär vet, dvs. världen presenteras som den ses från en bestämd karaktärs synvinkel och med denna karaktärs upplevelser, tankar och minnen. En läsare vet inte vad de andra karaktärerna tänker eller vad som kommer att hända senare. Vidare delar Genette upp intern fokalisering i tre undertyper: fixerad, varierad och multipel.³⁴³ Den första typen innebär att det är en och samma karaktär som fokaliseras i hela berättelsen.³⁴⁴ Vid varierade fokalisering flyttas fokus mellan två olika karaktärer. Multipel fokalisering innebär att flera olika karaktärer fokaliseras t.ex. när samma historia presenteras ur flera olika perspektiv.³⁴⁵

Den tredje huvudtypen, extern fokalisering, innebär att det inte finns något tillträde till karaktärernas tankar och känslor. Berättaren vet mindre än karaktärerna och fokalisering kan jämföras med en kamera som registrerar karaktärernas handlingar.³⁴⁶

Genette betonar att det är väldigt viktigt att separera fokalisering från berättande. Detta skulle betyda att fokaliseringen borde försvinna när läsaren har att göra med en förstapersonsberättelse, eftersom det då är självklart att den som berättar också är den som ser. Genette påpekar dock att det finns undantag. Många berättelser skrivna i första person är retrospektiva, alltså berättade i efterhand, vilket innebär att karaktären är lika med berättaren i berättartiden, medan fokaliseringen uttrycks genom karaktären i berättad tid.³⁴⁷

Den tredje aspekten i den första delen av analysen är relationen författare-berättare-karaktär. Den belyses av Genette med hjälp av "fem logiskt koherenta figurer".³⁴⁸ Dessa fem

³⁴²Ibidem, s. 189.

³⁴³Översättaren från franska till engelska Jane E. Lewin har använt följande begreppen: *fixed*, *variable* och *multiple*.

³⁴⁴Enligt Genette är fokalisering en av berättarens funktioner, eftersom det är berättaren som väljer den karaktär genom vilken händelserna ska presenteras. Vissa forskare som följer den nederländska kulturkritikern och teoretikern Mieke Bal använder termen fokalisator som också kan syfta på den karaktär genom vilken fokalisering sker. Bal urskiljer två typer av fokalisatorer: *extern* och *karaktärsbunden*. En extern fokalisator befinner sig utanför händelserna. Fokaliseringen sker då från en anonym icke synlig punkt. Med en karaktärsbunden fokalisator menas att fokalisering sker genom en karaktär i berättelsen och man får som läsare ta del av vad den karaktären upplever. Fokaliseringen kan skifta mellan olika karaktärer och det behöver inte vara huvudpersonen som agerar fokalisator. (Bal, Mieke. 1997. *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto: University of Toronto Press. S. 151f.)

³⁴⁵G. Genette, op. cit., s. 189f.

³⁴⁶Ibidem, s. 190.

³⁴⁷Ibidem, s. 194.

³⁴⁸Genette, Gérard. 1993. *Fiktionell berättelse, faktisk berättelse*. Övers. Leif Dahlberg. I: "Tidskrift för

figurer motsvarar fem mönster som karakteriserar relationen mellan författaren, berättaren och karaktären i olika typer av litterära texter, nämligen i: 1) en självbiografi (författare=berättare=karaktär), 2) en historisk berättelse, inklusive biografi (författare=berättare, berättare≠karaktär, författare≠karaktär), 3) en homodiegetisk fiktion (författare≠berättare, berättare=karaktär, författare≠karaktär), 4) en heterodiegetisk självbiografi (författare≠berättare, berättare≠karaktär, författare=karaktär) och 5) en heterodiegetisk fiktion (författare≠berättare≠karaktär).³⁴⁹ I en självbiografi (1) är författaren, berättaren och karaktären samma person (författare=berättare=karaktär). I en historisk berättelse inklusive biografi (2) kan likhetstecken ställas mellan författare och berättare, men inte mellan någon av dem och karaktären (författare=berättare, berättare≠karaktär, författare≠karaktär). I en homodiegetisk fiktion (3) kan berättaren identifieras med karaktären, men författaren är inte identisk med berättaren och inte med karaktären heller (författare≠berättare, berättare=karaktär, författare≠karaktär). I en heterodiegetisk självbiografi (4) är författaren och karaktären samma person, men detta kan inte konstateras om författaren och berättaren eller berättaren och karaktären (författare≠berättare, berättare≠karaktär, författare=karaktär). I en heterodiegetisk fiktion (5) är identiteten mellan författaren, berättaren och karaktären omöjligt att fastställa (författare≠berättare≠karaktär).

Tids- och rumsförhållanden i berättelsen

Minnet kan betraktas som en tolkning av tidens tidigare dimension men det kommer också till uttryck i rumsliga termer. Som Paul Ricoeur påpekar gör minnet det möjligt för subjektet att gå tillbaka i tiden och nå de rum som finns i det förflutna, datera och lokalisera sig självt och händelserna i det förflutna.³⁵⁰ Subjektet befinner sig i en gränssituation – mellan det rumsliga där och här, och det tidsmässiga igår och idag. De temporala och rumsliga elementen i texten är nära relaterade till varandra och betonar textens mnemiska karaktär.

Både när det gäller själva berättelsen och processen att minnas handlar det om en dubbel tidsdimension. Två tidsdimensioner motsvarande två typer av tid som brukar urskiljas i analyser av litterära texter är berättartid, alltså den tid som berättaren behöver för

litteraturvetenskap”, nr 2–3, s. 35.

<http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1074678/FULLTEXT01.pdf> [hämtad 2021-07-24]

³⁴⁹Ibidem.

³⁵⁰Ricoeur, Paul. 2006. *Pamięć, historia, zapomnienie*. Övers. Janusz Margański. Kraków: Universitas. S. 58–62.

att berätta historien och berättelsetid, alltså handlingens sammanlagda tid, dvs. all tid som omfattas av i berättelsen.³⁵¹ När det gäller minnesprosan, där gränsen mellan olika tidsplan, mellan förr och nu ofta är tydligt markerad, kan berättartid beskrivas som varaktigheten av själva minnesakten och berättelsetid är den tid, då händelser som berättaren minns, utspelades. Med denna tidsdialektik har vi att göra om vi identifierar berättaren med karaktären, subjektet som minns. Berättaren som minns någonting existerar inte bara i det förflutna, eftersom den aktuella situationen alltid utgör en referenspunkt för det som man minns. Den förflutna händelsetiden är närvarande i den nuvarande minnesakten (berättartiden). När subjektets minnen presenteras av en annan person, en förmedlande berättare, blir situationen lite mer komplicerad. Då finns det ofta fler tidsplan och ett antal möjliga kombinationer. Textens tidsmässiga struktur får då tre dimensioner varav två kan identifieras som berättartid: 1. berättartid (en förmedlande berättare talar), 2. berättartid (subjektet minns) och 3. berättelsetid (tiden för de händelser som är föremål för minnen).

Kategorin tid diskuteras inte bara inom ramen för litteraturvetenskap utan också blir föremål för filosofisk reflexion. Om man hänvisar till den får man konstatera att den tid som dominerar i minnesprosan är subjektiv. Den polske filosofen Roman Ingarden förklarar att det handlar om subjektets psykologiska tid, dvs. en självuppfattning om hur/på vilket sätt subjektet existerar i tid. Det handlar om berättarens subjektiva känslor eller förväntningar relaterade till en objektiv tid. Den subjektiva tiden är karakteristisk för subjektet som minns och med sina tankar reser tillbaka i tiden.³⁵² Den här typen av tid manifesteras i ett antal strukturella element och därför bör tidsaspekten beskrivas med hänsyn till olika kompositionstekniker och till olika sätt att forma den litterära tiden.³⁵³

De grammatiska tidsformer som används i berättelsen kommer också att analyseras. Det behöver inte nödvändigtvis vara preteritum dvs. det tempus som vanligtvis används för att beskriva det förflutna. Tiden i berättelsen kan också ta presensformen, sk. historiskt presens (lat. *praesens historicum*). Andra frågor som kan tas upp när man analyserar textens

³⁵¹Jfr. engelskans begrepp *represented time* resp. *representational time* och tyskans *erzählte Zeit* resp. *Erzählzeit*.

Sternberg, Meir. 1978. *Expositional Modes and Temporal Ordering in Fiction*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press. S. 14 och 16.

³⁵²Ingarden, Roman. 1960. *O dziele literackim. Badania z pogranicza ontologii, teorii języka i filozofii literatury*. Övers. Maria Turowicz. Warszawa: PWN. S. 309.

³⁵³Kaczmarek, Michał. 2009. *Proza pamięci. Stanisława Vincenza pamięć i narracja*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. S. 72.

temporal dimension är: textens kronologi (om händelserna i texterna kommer i kronologisk ordning eller påverkas sättet att presentera av minnesmekanismer vilket gör att de inte kronologiskt ordnade, retrospektionstekniker, tidsavstånd, olika typer av kompositionsprocedurer som möjliggör en förflyttning mellan dåtida och nutida tids- och rumsplan.³⁵⁴

Rumsförhållanden i berättelsen bör först och främst behandlas som de platser som presenteras i texten i relation till minneskategorin, alltså med hänvisning till subjektets minne. Det kan vara olika typer av rum som subjektet minns: geografiska, topografiska eller historiska rum. Subjektet fokuserar på de utvalda platser och objekt som hon/han kan mytisera. En uppfattning av utrymmet bestäms också av olika sinnesintryck, vilket gör att man också får urskilja sensoriska rum. Det består inte bara av visuella intryck utan också av t.ex. hörsel-, smak- eller känsselförnimmelser.³⁵⁵

Språket

Det språkliga och stilistiska perspektivet spelar en viktig roll när minnesretoriken analyseras. Texterna som präglas av minnesretoriken innehåller en uppsättning av specifika språkliga och stilistiska medel i form av epitet, metaforer, jämförelser, parallellismer, fraseologiska uttryck och arkaismer som är etymologiskt, semantiskt, symboliskt eller funktionellt relaterade till det centrala ordet ”minne”. Jag ska framför allt fokusera på hur andra världskriget och Förintelsen återges i språket och kommer också att hänvisa till den svenska kulturella koden, det svenska sättet att prata om kriget och Förintelsen.

Det rikaste forskningsområdet inom ramen för minnesretorik är minnesmetaforer, dvs. alla typer av metaforer som visar minnet i dess olika typer och aspekter. Tack vare minnesmetaforerna formas bilder av en bestämd minnesupplevelse, men också stilar för att minnas, erinra, glömma.³⁵⁶ Man kan urskilja enkla och komplexa, vardagliga och poetiska metaforer. De kan vara t.ex. personifikationer och antropomorfiseringar. Vissa står i form av fraseologiska uttryck, andra i form av litterära jämförelser. Ett exempel på en minnesmetafor som har en rumslig karaktär är att presentera hågkomstprocessen som en

³⁵⁴Ibidem, s. 80.

³⁵⁵Ibidem, s. 86.

³⁵⁶Ibidem, s. 57.

resa.³⁵⁷ Valet av ord och uttryck som kan relateras till begreppet ”minne” samt minnesmetaforer i en text kan också diskuteras genom att ta upp textens komposition.³⁵⁸

Paratexter i berättelsen

”Paratext” är ännu ett viktigt begrepp som myntades av Gérard Genette. Forskaren ägnade åt det en separat publikation *Seuils* (1987, engelsk översättning *Paratexts. Thresholds of Interpretation*, 1997), där han beskrev funktioner av paratexter. Paratexter är de element som fungerar runt texten och påverkar läsaren på olika sätt. Bokens originella titel *Seuils* betyder ”trösklar” på svenska. Paratexten är alltså en passage som en läsare behöver ta sig igenom för att kunna förstå en bok.³⁵⁹ Det är särskilt viktigt när det gäller minnesprosa, där sådana paratexter som t.ex. fotografier, rubriker, förord och efterord spelar en stor roll för tolkning av texten. Genette delar in paratexter i två grupper som han kallar för *peritext* och *epitext*. De element som finns inom en bok eller på bokens omslag är peritexter. Hit hör exempelvis boktiteln, rubriker, underrubriker, förord, efterord, det som finns tryckt på bokens fram- och baksida, anteckningar i marginalen eller fotnoter, illustrationer och foton. Med epitext benämns allt detta som på olika sätt kompletterar texten men finns utanför den (och utanför boken) dvs. information om boken som kommer från författaren, förlaget eller kritikerna i form av brev, dagböcker, boknotiser och bokannonser, intervjuer med författaren och recensioner.

Genette analyserar paratexterna med hänvisning till deras specifika funktioner och ställer fem frågor för att kunna dra slutsatser kring vad paratexten vill säga läsaren. Forskaren utreder var paratexten finns (i boken eller utanför, samt var någonstans i boken), när paratexten publiceras (innan bokens originalutgivning, i och med originalutgivningen eller efter den, t.ex. vid senare upplagor), hur den ser ut, vem som säger vad till vem och slutligen varför paratexten existerar i den form den gör.³⁶⁰ I min analys inkluderar jag peritexter, eftersom de utgör en integrerad del av boken och jag åberopar valda epitexter vid en inledande presentation av materialet och när jag formulerar slutsatser. Att ta hänsyn till alla

³⁵⁷Om analogierna mellan resor och minne se t.ex. Poulet, Georges. 1970. *Przestrzeń Prousta*, övers. W. Błońska. I: „Proust w oczach krytyki światowej”, Błoński, Jan (red.). Warszawa: Wydawnictwo PIW.

³⁵⁸Ibidem.

³⁵⁹Roos, Emma. 2008. *Den föreslagna sanningen. Paratextanalys av tre faktionsberättelser*. Interdisciplinär examensuppsats, Göteborgs universitet. S. 6.

https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/19757/1/gupea_2077_19757_1.pdf [hämtad: 2021-07-27]

³⁶⁰Ibidem.

epitexter till de analyserade verken skulle knappast vara möjligt. Dessutom kan peritexterna på grund av sin placering påverka alla läsare, vilket inte kan sägas om epitexterna som oftast når bara en viss grupp av läsare.

Ett vittnesmål avlagt på betryggande avstånd från andra världskriget: *Krigsdagböcker 1939–1945* av Astrid Lindgren

Ögonvittne till det avlägsna kriget

Astrid Lindgrens litterära prestationer är allmänt kända inte bara för svenska läsare. Hennes barnböcker har publicerats i miljontals exemplar och översatts till hundratals språk. Lindgrens författarskap har också varit föremål för talrika litteraturvetenskapliga analyser där olika perspektiv tillämpats. Under senare delen av sitt liv var hon också en betydande samhällsdebattör och opinionsbildare.³⁶¹ Hon var engagerad i olika frågor som t.ex. barns rättigheter eller djurrätt. Även idag betraktas Astrid Lindgren som en obestridd förebild. Bland de biografier om Lindgren som har skrivits kan man först och främst nämna: *Astrid Lindgren – En levnadsteckning* (1977) och) av Margareta Strömstedt, *Denna dagen, ett liv. En biografi över Astrid Lindgren* (2014) av Jens Andersen eller *Den okända Astrid Lindgren. Åren som bokförläggare och chef* (2018) av Kjell Bohlund. I biografiska skildringar läggs största vikten på Lindgrens lyckliga barndom, som var hennes inspiration när hon började skriva och på hennes svåra ungdom – hon blev ensamstående mamma vid 18 års ålder. Det skrivs också mycket om utvecklingen av Lindgrens författarkarriär. Den relativt minst kända perioden är åren före hennes litterära debut, dvs. krigsåren. I den meningen fyller *Krigsdagböcker 1939–1945* en kunskapslucka. Jag har redan nämnt att boken är ett självbiografiskt dokument och hör alltså till facklitteratur. Dagboken kännetecknas av intimitet och bekännelse. Trots att Astrid Lindgren påstod att hennes anteckningar hade en privat karaktär och gjordes för att bättre kunna ordna fakta och få insikt i det som skedde, kan man ana att det också var behovet att vittna som låg bakom hennes skrivande. Det sena publiceringsdatumet gör att vi läser och tolkar texten på nytt. Vi lär känna författaren från ett helt annat perspektiv.

³⁶¹Astrid Lindgren Company webbsida <https://www.astridlindgren.com/sv/astrid-lindgren/opinionsbildaren> [hämtad 2021-09-04]

När kriget bröt ut var Lindgren en 32-årig, genomsnittlig svenska, som bodde med sin man Sture och två barn och arbetade på ett advokatkontor. Bakom sig hade hon en smärtsam period då hon fick en utomäktenskaplig son och var tvungen att lämna honom hos en fosterfamilj i Danmark. Nu var familjen återförenad. Vid den tiden var Lindgren ännu inte känd som barnboksförfattare, hon debuterade först 1944 med romanen *Britt-Mari lättar sitt hjärta*. Den 1 september 1939, när Tyskland invaderade Polen, började hon skriva ner sina upplevelser, vilket hon fortsatte med fram till krigsslutet.

Krig är inte ett ämne som associeras med Astrid Lindgrens böcker och i olika analyser av hennes författarskap upprepas förklaringen att de första böcker som hon skrev, i synnerhet *Pippi Långstrump* (1945) och *Vi alla barn i Bullerbyn* (1947) var ett slags avståndstagande från den ondskefulla verkligheten, en reaktion mot den tragedi som utspelades i världen. Det betyder dock inte att kriget är helt frånvarande hos Lindgren, trots att det inte visas direkt. I hennes debut *Britt-Marie lättar sitt hjärta*, en brevroman som har många drag av flickboken, hittar vi ett avsnitt som tydligt bryter mot den annars idylliska tonen i berättelsen om det lyckliga livet i ett fiktivt svenskt samhälle kallat Småstad. Mot slutet av boken, i ett brev daterat till 3 mars (alla brev är daterade med dag och månad, men årtal saknas) berättar huvudpersonen Britt-Marie för brevvännen Kajsa om ovanliga gäster i sitt hem. Det är judiska flyktingar: fru Holt och hennes tre barn som får bo en vecka hos familjen Hagström. Varifrån de kommer och vart är de på väg avslöjas inte, men Britt-Mari är mycket tagen av deras öde och beskriver den sorg som hon ser i barnens ögon och den konstanta oro som de känner. Hon vet att de förmodligen inte kommer att träffa sin far igen och beskriver ett gråtanfall som deras mor fick under musikkvällen, när det sjöngs en gammal tysk sång om livets förgänglighet. Britt-Marie nämner också att judarna inte får stanna utan måste resa vidare till en annan plats, att de ständigt är på resa, eller flykt. Flickan undrar om det kommer en dag, då alla barn i världen känner sig trygga och man kan betrakta hennes ord som ett slags fredsbudskap och en uppmaning: alla måste anstränga sig för att uppnå ett sådant tillstånd.³⁶² Ordet krig används inte i avsnittet och inte heller i resten av boken. Det finns inget annat som tyder på att ett förskräckligt krig utspelas utanför Sveriges gränser, men det ovannämnda avsnittet är en tydlig vink till läsaren. Att det första brevet som Britt-Mari skriver till Kajsa dateras till den 1 september tycks inte heller vara en slump.

³⁶²Lindgren, Astrid. 1994. *Zwierzenia Britt-Mari* (sv. *Britt-Mari lättar sitt hjärta*), övers. Irena Szuch-Wyszomirska, Warszawa: Nasza Księgarnia. S. 94–95.

I den andra boken om barn i Bullerbyn har Lindgren ”smugglat in” tanken, att Sverige (symboliserat av den lilla småländska byn) har en privilegerad ställning gentemot andra länder i världen. Barnen läser tidningen för farfar, som just fyllt 80 år och reflekterar över nyheterna: ”Det stod förresten bara tråkiga saker i tidningen, att det nog skulle bli krig och krig och krig”. Kriget framstår för dem som något svårbergrigt och mycket avlägset, men barnen blir oroliga ändå: ”Tänk, om kriget kommer hit och förstör hela Bullerby”. De lugnas dock av farfar: ”Ånej (...), det gör det väl inte. Nog håller väl Gud sin hand över lilla Bullerbyn”.³⁶³ Det är oklart vilket krig som åsyftas, men om vi antar att handlingen i boken är förlagd till mellankrigsperioden måste det röra sig om andra världskriget. Citatet ovan kan jämföras med den inledande notering i *Krigsdagböcker* som gjordes den 1 september 1939, där Astrid Lindgren dokumenterar krigets början, men samtidigt berättar om att hon in i det sista inte trodde på att det skulle vara möjligt, att idyllen som fanns runt omkring kunde störas: ”Igår eftermiddag satt Elsa Gullander och jag i Vasaparken och barnen sprang och lekte runt omkring oss och vi skällde i all gemytlighet på Hitler och kom överens om att det nog *inte* skulle bli krig – och idag!”³⁶⁴

Den kamp mellan det goda och det onda som visas i *Bröderna Lejonhjärta*, en av Lindgrens mest omdebaterade böcker, där tabubelagda ämnen som död och våld tas upp kan också uppfattas som en hänvisning av den mörka krigstiden: Törnrosdalen i Nangijala ockuperas av den grymme Tengil som sprider skräck och terror bland invånarna med hjälp av sin förskräckliga drake – Katla. Den angränsande Körsbärsdalen framstår som en trygg och fridfull plats, men kan lätt bli Tengils nästa angreppsmål. Därför startas en hemlig hjälpporganisation i Körsbärsdalen som stöder motståndsrörelsen i Törnrosdalen. Detta kan jämföras med Sveriges respektive Norges situation under andra världskriget. Att Lindgren liknar Tyskland vid ett ondskefullt odjur i sina *Krigsdagböcker*³⁶⁵ och på ett annat ställe skriver ”Nationalsocialismen och bolsjevismen – det är ungefär som två skräcködlor i kamp

³⁶³Lindgren, Astrid. 1995. *Mera om oss barn i Bullerbyn*. Stockholm: Rabén & Sjögren. S. 131.

³⁶⁴Lindgren, Astrid. 2015. *Krigsdagböcker 1939–1945*. Lidingö: Salikon förlag. S. 18. För efterföljande citat ger jag sidorna inom parentes.

³⁶⁵”Tyskland liknar mest av allt ett ondskefullt odjur, som med jämna mellanrum rusar ut ur sin håla för att kasta sig över ett nytt offer.”, s. 40.

med varandra.” (s. 79) vittnar om att figurerna Katla och Karm³⁶⁶ i *Bröderna Lejonhjärta* har sin förebild i de iakttagelser som författaren gjorde under andra världskriget.³⁶⁷

Systematisk dokumentering

Krigsdagböcker 1939–1945 publicerades postumt 2015, dvs. sjuttio år efter krigets slut. Lindgren själv kallade sina anteckningar för *Krigsdagboken*. I redaktörens förord läser vi att ”fram till 2013 förvarades sjutton läderinbundna dagböcker i en flätad tvättkorg på Astrid Lindgrens välbekanta hemadress, Dalagatan 46 i Stockholm.”³⁶⁸ Det måste påpekas att författaren inte försökte gömma dem: några fragment citerades till och med av Margareta Strömstedt i hennes biografi över Lindgren, vilket vittnar om att Astrid hade visat *Krigsdagboken* för biografen och vännen.³⁶⁹ Aldrig tidigare har dock Lindgrens anteckningar publicerats i helhet och gjorts tillgängliga för en större grupp läsare. Astrid Lindgrens dotter, Karin Nyman, har transkriberat sin mors anteckningar skrivit efterordet. Förordet har skrivits av författaren Kerstin Ekman. I den korta redaktionskommentaren förklaras det att boken är upplagd på så sätt att ”varje år inleds med Lindgrens anteckningar, följt av reproduktioner av dagboksuppslag.”³⁷⁰ Tack vare detta kan läsarna ”ta del av både författarens handstil, relevanta tidningsartiklar och brev”.³⁷¹

Anledningen till att börja skriva dagboken var andra världskriget. Innan kriget bröt ut kände Astrid Lindgren rädsla, men hon tvivlade också på att det skulle hända. Den 31 augusti satt hon med sin vännina Elsa Gullander i Vasaparken i Stockholm. De pratade och uttryckte sina negativa åsikter om Hitler. Nästa dag var kriget ett faktum och verkligheten såg helt annorlunda ut. Textens följande fragment beskriver vad författaren kände i början av kriget.

1 september 1939

O! Idag började kriget. Ingen ville tro det. [...] Tyskarna har bombarderat flera polska städer tidigt i morse och tränger in i Polen på alla håll. Jag har i det längsta undvikit all hamstring men idag har jag

³⁶⁶Karm är ett annat odjur som förekommer i boken. Det påminner om sagomonstret lindorm och är Katlas inbittna fiende. Karm och Katla dödar varandra i en spektakulär tvekamp.

³⁶⁷Jfr. Ekman, Kerstin, Förord till *Krigsdagböcker 1939–1945*, s. 12; Strömstedt, Margareta. 2000. *Astrid Lindgren. Opowieść o życiu i twórczości*. Övers. Anna Węgleńska. Warszawa: Nasza Księgarnia. S. 202.

³⁶⁸Ibidem.

³⁶⁹Strömstedt, Margareta. 2001. *Astrid Lindgren. Opowieść o życiu i twórczości*. Övers. Anna Węgleńska. Warszawa: Nasza Księgarnia. S. 198–206.

³⁷⁰Redaktörens förord, s. 14.

³⁷¹Ibidem.

köpt lite cacao, lite té, lite såpa och en del annat. En beklämning som är fruktansvärd ligger över allt och alla. Radion meddelar nyheter med jämna mellanrum hela dan. Många värnpliktiga inkallas. Förbud mot privat bilkörning har utfärdats. Gud hjälpe vår arma av vanvett slagna planet! (s. 18)

Lindgren skrev regelbundet och man kan säga att hon uppfattade det som sin plikt. Hon tog upp olika ämnen i samband med kriget. Den viktigaste uppgiften var att dokumentera händelserna som ägde rum i det krigshärjade Europa:

21 september 1940

Luftkriget fortsätter och är fasansfullt! 10.000 civilpersoner är dödade genom luftbombardemangen enbart i London, sade Churchill i ett tal häromdan. Och tyskarna har utlovat ännu mer tillintetgörande metoder. De väntar, att kriget skall ta slut i höst. Ribbentrop har just varit i Rom. Det lär vara Afrikas delning, som ventilerats. Efter ”nyordningen” skall bara Tyskland, Italien och Spanien ha något att säga till om där. Det väntas förresten, att Spanien skall gå med i kriget på axelmakternas sida när som helst. Annars tycker man ju att det arma landet skulle haft nog av sitt inbördeskrig år 1936–1937. [...] (s. 48)

Astrid Lindgrens kunskap, i detta fall om luftkriget mellan England och Tyskland 1940, är bekräftad. Hon kände till detaljerna om både tyskarnas och engelsmännens agerande, exakt datum för det som hände, antalet offer och andra konsekvenser. Författaren var särskilt intresserad av situationen i Norge och Danmark, men hon är mest bekymrad över det svåra läget i Finland under vinterkriget. I avsikt att få veta mer om vad som hände i Europa och världen förvandlades dagbokskrivaren till reporter som mödosamt samlade information från olika håll. Trots sina vardagliga arbetsuppgifter läste Lindgren många texter om kriget, analyserade artiklar i pressen, studerade kartor och följde förloppet av de största striderna. Jag har redan nämnt i det andra kapitlet att en väldigt viktig informationskälla var för Lindgren arbetet vid Allmänna säkerhetstjänstens postkontrollanstalt (Pka). I slutet av sommaren 1940 blev hon anställd som en granskare i den brevcensur som myndigheterna hade etablerat. Målet var att ”fånga upp både landsförrädisk verksamhet och potentiellt skadlig lösmynthet.”³⁷² Tack vare detta arbete kunde Lindgren komma till insikt om situationens allvar. Hon kunde jämföra hur människor upplevde kriget i Sverige och hur i de ockuperade länderna. Breven kom ju också från utlandet. I krigsdagboken citerar hon ibland den korrespondensen. Det är ett rörande vittnesbörd från civila, inte minst judiska personer, som utsattes för fruktansvärda upplevelser. Detta betyder dock inte att andra svenska medborgare inte kunde få veta om vad som hände i Europa. Dagböckerna innehåller också artiklar, anteckningar, kartor och foton utklippta från olika svenska tidningar. Följande

³⁷²Förordet av Kerstin Ekman, s. 9.

fragment visar att svensk press möjliggjorde en genomsnittlig medborgare att vara fullt medveten om situationen i Europa.

11 september 1940

Råkurret fortsätter. Flygkriget mellan England och Tyskland är totalt. Den 7:e september inledde tyskarna ett fruktansvärt massanfall mot London och sen dess kommer de tillbaka natt efter natt och häver mer bomber över stan i tonvis. Stora eldsvådor rasar och hjälper tyskarna att hitta vägen. Men engelsmännen gör så gott de kan för att ge igen, och har i natt bombat Berlin, varvid bland annat Riksdagshuset och konstakademien satts i brand. [...] (s. 48)

Ett annat ämne som Astrid Lindgren skrev om var krigets konsekvenser för Sverige, samt politiska beslut och deras inverkan på vanliga människor. Hon uttryckte också oro över landets framtid, eftersom hon inte var säker på om Tyskland skulle attackera Sverige, även om det enda besväret hittills hade varit bristen på vit sytråd, och det att människor kunde köpa en kvart kilo hushållstvål åt gången. Följande fragment innehåller också personliga kommentarer som förekommer i hela texten.

3 oktober 1939

Kriget fortsätter som vanligt. Polen har kapitulerat. Allt är kaos där. Tyskland och Ryssland har delat landet sinsemellan. Man vägrar att tro, att något dylikt kan hända i 20:e århundradet. Ryssland är den, som drar störst fördel av det här kriget. När tyskarna hade knäckt Polen – först då marscherar ryssarna in och får sin del av bytet, och ingen liten del heller. Det antas, att tyskarna inte är så glada åt detta sakernas tillstånd, men de måste hålla god min. Ryssland framställer det ena kravet efter det andra i de baltiska staterna – och får vad de vill. Tyskland krigar visst mest med oss neutrala nu. Alla våra båtar i Nordsjön blir kapade och sänkta. [...] Här hemma får vi dras med lite småförargligheter. Ingen vit sytråd går att få till exempel. Såpa kan man få ¼ kg i taget. (s. 21)

Det ovanstående citatet är också ett exempel på att olika ämnen flätas ihop: den stora politiken och olika slags vardagsbekymmer möts på dagbokens blad. Till och med när Lindgren gick igenom en svår tid i samband med en kris i sitt äktenskap förblev hon trogen sin självpåtagna uppgift att rapportera från kriget:

19 juli 1944

[...] Jag brukar alltid skriva lite om vad som hänt sen sist. Nu kan jag bara skriva: ett jordskred har gått fram över min tillvaro, och jag sitter ensam och frysande kvar. [...] Trots allt vill jag försöka tvinga mig till att skriva litet om det som händer i världen också. Ryssarna går fram något rent fantastiskt, är redan inne i Baltikum, som tyskarna visst ämnar ge upp. Ryssarna står nu ytterst nära gränsen till Ostpreussen. I Normandie går det inte lika fort, men det går visst där också. [...] (s. 186)

På dett ställe måste man påminna att livet gick sin väg för Astrid Lindgren, liksom de flesta svenskar, trots det pågående kriget och därför skrev hon också om familjelivet och dagliga

angelägenheter. Barnen blev äldre och klarade allt högre nivåer av sin utbildning, Lindgrens sociala liv blomstrade, ännu en jul eller påsk var på väg.

25 december 1942

Den fjärde krigsjulen firade vi i Stockholm. [...] Även Lars var nöjd och belåten. Han fick skidbyxor, jacka, sportstrumpor, sockor, böcker, pengar, godis, fotografialbum och Karin fick paraply, skolrock, vantar, massvis med böcker, bland annat den efterlängtrade "Alice i Underlandet", godsaker, ett par spel m.m. Levande ljus hade vi ännu denna jul, fast endast Karin fått 10 ljus. Jag hade som väl var en del sparade. Och mat har vi ingen brist på. Vi har sparat fläskkupper – och detta är vad jag kunnat åstadkomma i matväg: Julskinka på 3 ½ kg, sylta, leverpastej, egenhändigt lagad, saltrulle, kalvnjure från Småland (men den strök åt redan före jul). Sture har från olika håll skrapat ihop: ett stort höns, en rökt ål och en försvarlig bit rensadel. Vi höll på att få en hare från Skåne också, men den kom inte, som tur var, för då hade det blivit frosseri. Men kakor har vi bakat, pepparkakor, konjakskransar och så kom mor med en hopper andra sorter. (s. 112)

Författaren beskrev i detalj det glädjrika firandet. Hon skrev ner listorna över presenter för barn och de läckra maträtter de fick smaka på. I ovanstående fragmentet hittar vi uppräkningslistor som ligger i linje med anteckningarnas krönikeartade karaktär. Lindgren dokumenterade familjens liv, precis som hon gjorde med krigshändelserna. I hennes dagbok finns många detaljer som hänvisar till verkligheten under krigstid. Läsaren får till exempel veta att försörjningsproblem kunde man lösa, bland annat tack vare sina kontakter. Vardagen för en medelklassfamilj som bodde i Stockholms stadsdel Vasastan förändrades inte på ett väsentligt sätt, även om kriget var ett ständigt återkommande ämne i alla samtal.

4 september 1939

Anne-Marie var hos mig på kvällen, och ett dystrare "sammanträde" har vi väl aldrig haft. Vi försökte att tala om annat än kriget, men det var omöjligt. Till sist tog vi oss en konjak för att bli litet gladare men det lyckades inte ändå. (s. 19)

En annan fråga som författaren tog upp är krigets och våldets nonsens. Astrid Lindgren var medveten om att en god natts sömn och ett tryggt hem var en extraordinär lyx som de flesta européer blev berövade på den tiden. Hon tyckte också synd om offren.

11 september 1940

[...] Hu! Det går inte en kväll, som jag lägger mig utan att jag prisar min himmelska pappa för att man här i landet fortfarande kan få sova i lugn och ro. Men samtidigt är det ju svårt att tänka på alla dem, som inte får det [...] (s. 48)

De sista anteckningarna gjorde Lindgren på nyårsafton 1945/1946. Hon var glad över krigets slut, men å andra sidan tyckte hon att explosionen av atombomben kastade sin skugga över freden. Hon såg dock framåt med hopp och glädje:

Nyårsafton

Så skall det till att bli nytt år igen! Det går hastigt mellan varven. Två märkliga ting bragte år 1945. Fred efter andra världskriget och atombomben. Jag undrar vad framtiden ska säga om atombomben, om den skall markera en helt ny epok i människans tillvaro eller ej. Freden är inte mycket att trygga sig till, atombomben kastar sin slagskugga över den. [...] Jag önskar mig själv ett gott nytt år! Mig själv och de mina! Och hela världen helst också, men det är väl för mycket begärt. Fast även om det kanske inte kan bli ett *gott* nytt år, så kanske det kan bli ett *bättre* nytt år. (s. 221–222)

Inte bara jaget i centrum

I *Krigsdagböcker 1939–1945* kan vi likställa berättaren med karaktären, vilket beror på att dagboken är en självbiografisk genre och en form av ett personligt, litterärt dokument. Som jag redan har nämnt, har dagböckerna en krönikeartad karaktär. Vi har att göra med den homodiegetiska berättaren som ibland förvandlas till den heterodiegetiska och rapporterar om avlägsna händelser ur en till synes objektiv observatörs perspektiv. Berättaren använder inte bara pronomen ”jag” utan också ”vi” i förhållande till familjen och ibland även till svenskarna: ”En lång tid har vi vacklat mellan hopp och fruktan, men när den finska delegationen reste hem från Moskva utan att enighet uppnåtts, blev allt plötsligt lugnt och stilla.” (s. 23). Ibland ersätts pronomen ”jag” med ”man”: ”Man ville helst inte leva längre!” (s. 23). Detta markerar att författaren tar ett avsteg från den subjektiva tonen och överför individuella känslor till en större grupp människor som påverkas av nyheter om kriget. Det kan tyckas att i rapportliknande fragment har vi att göra med nollfokalisering, men samtidigt får vi bevis på att författaren/berättaren ständigt är närvarande i texten.

22 juni 1941

I morse klockan ½ 5 överskred tyska trupper den ryska gränsen både i Rumänien och i Tyskland och kanske på flera ställen också. Så nu är det krig mellan de forna bundsförvanterna och stackars Finland är i elden igen. Tyskland påstår, att Ryssland inte alls uppfyllt fördraget med Tyskland utan gjort allt för att skada Tyskland, och Ryssland påstår motsatsen och att Tyskland utan anledning angripit dem. **Fantastiska truppmassor stå nu mot varandra på ömse sidor om gränserna från Ishavet i norr till Svarta havet i söder. Framtiden är ett stort frågetecken. Hur skall det bli för Sverige?** (s. 78)

Satserna i fetstil markerar slutet på den objektiva rapporteringen. Istället målar Lindgren upp en bild av den påbörjade konfrontationen mellan två stormakter som betyder att kriget kommer i ett nytt skede. Det som väcker intresse är också epitetet ”fantastiska” som avslöjar författarens ambivalens inför både tyskar och ryssar. Hon tycks överväldigad, men också skrämmd. Därom vittnar epitetet ”fantastiska” som syftar storleken av de krigande arméer på bägge sidorna fronten. Lindgren använder sig ofta av metatexter i sina dagböcker, när hon t.ex. undrar om hon redan tagit upp ett ämne eller förmedlad en nyhet: ”Kungen har opererats

för sten i blåsan; jag vet inte, om jag skrivit om det, och klarat sig bra till allas glädje.” (s. 104). Ett vanligt berättartekniskt grep är retoriska frågor som oftast hjälper att uttrycka tvivel, oro och osäkerhet om den framtida utvecklingen: Hur ska det se ut, när detta år gått till ända? Fortfarande ingen fred, som hela mänskligheten längtar efter. Hur många själar ska gå ”in i döden och in i dödens natt”, innan förlossningen är inne?” (s. 100) undrar hon den 1. januari 1942. Hon bekymrar sig också om som drabbas av kriget i större utsträckning än svenskar: ”Vi går mot den fjärde krigsvintern, och om vi här i Sverige är trötta vid tanken på den, hur ska då inte andra folk vara?” (s. 110).

Jag har redan nämnt att det också finns många personliga och känslomässiga kommentarer i hela texten. De gäller först och främst kriget, men också själva skrivprocessen: ”Inget särskilt händer i storkriget, men jag måste ändå skriva och kverulera lite med anledning av den allmänna otrevnad, som hela tillställningen sprider över tillvaron.” (s. 69). Om hon gjorde några dagars paus på grund av t.ex. barnens sjukdom, hade hon dåligt samvete och försökte sammanfatta det aktuella skeendet: ”Jag har skamligt försummat att skriva på sistone. Det har väl annars hänt en del, kan jag tro.” (s. 207). Alla dessa kommentarer vittnar om berättarens stora medvetenhet som textens skapare, samt om textens kollektiva innebörd. Man kan ana att Lindgren – även om hon inte planerade publicera sina anteckningar då – tänkte också på de kommande generationerna när hon skrev sina dagböcker, t.ex. sina barn som inte skulle kunna minnas så många detaljer från krigstiden eller sina barnbarn som skulle växa upp i en värld utan ransoneringskort och skyddsrum i källaren:

Tänk ändå, vad man vänjer sig vid allt! Jag funderade på häromdan, om det någonsin skall komma en dag, när man tycker att det är något onaturligt i att se en skylt med ordet ”Skyddsrum” nere i sin fredliga farstu. Just nu är det faktiskt så, att det är fullt i sin ordning, att det överallt finns rum, som bara har till ändamål att skydda människor, utifall att andra människor börja kasta ner bomber i huvet på dom. När jag därför ser skylten nere i farstun med det blåmålade ”Skyddsrum” varje gång jag går ut eller ser anslaget i hissen, att den absolut inte får användas vid flyglarm, så reagerar jag inte det bittersta. Om man ändå kunde hoppas att en gång få höra sina barnbarn fråga: ”Skyddsrum – vad var det för något?” (s. 256)

Två olika världar och två tidsuppfattningar

Dagböckerna täcker perioden mellan 1939 och 1945. Händelserna kommer i kronologisk ordning, vilket beror på genrens karaktär. Som jag redan har nämnt, gjordes de första anteckningarna på krigets första dag, den 1 september 1939 och de sista anteckningarna är daterade till den 31 december 1945. Det finns alltså ingen inversion av berättelsetiden i

dagböckerna, men det finns många tillbakablickar. Ett exempel är textens första fragment som jag redan har citerat – berättaren minns den 31 augusti, dagen före krigets utbrott. Det sista fragmentet av dagböckerna är däremot ett försök att se framåt: Lindgren undrar hur atombombsexplosionen kommer att bedömas av kommande generationer. Tiden i berättelsen tar först och främst preteritumformen, men det är också s.k. historiskt presens som används, dvs. berättaren beskriver tidigare skeenden som nutida händelser. Detta levandegör beskrivningen. Samtidigt ger det ett mer subjektivt intryck, vilket är ganska naturligt för denna typ av litteratur.

I *Krigsdagböcker 1939–1945* har vi att göra med två tidsuppfattningar: den subjektiva och objektiva tiden. Å ena sidan skriver Lindgren om kriget och behovet av att följa dess händelser regelbundet, å andra sidan beskriver hon sitt personliga liv. Tiden uppfattas subjektivt och den verkar gå långsammare för henne och hennes familj jämfört med händelserna ute i världen. Alla platser är mycket mer människovänliga och aktiviteterna är ganska triviala jämfört med kriget.

Midsommardagen 1945

Vackrare väder har det väl aldrig varit en midsommar; efter en sagolikt kall och ruskig försommar kom värmen äntligen lagom till helgen. Men den försvinner kanske lika fort igen. Sture och jag firar midsommar ensamma vid Dalagatan, en mycket öm midsommar och en aning våt. Vi ska strax äta kyckling och sen fara till Strands veranda och dricka kaffe och likör och sen gå på Kardemummarevyn på Blanche. I morse, sen jag hade städat, cyklade jag ut till Haga ensam, medan Sture låg hemma och läste tidning. Jag satt i solen ovanför "Mor på Höjden" och höll på att smälta bort. Jag hoppas Karin har en skön och rolig midsommar på Solö. Lasse är i Sundsvall; han ringde mig i förrgår kväll. Skall gå till Göteborg först och sen till England och Holland. Det var skönt att få tala med honom ett tag. Igår var Sture och jag och såg en repris på "Komedierna om oss människor", en gammal Caprafilm. (s. 217)

Två helt olika världar skildras parallellt i dagböckerna: livet i det trygga Sverige ställs mot verkligheten i de krigshärjade länderna, svenskarnas vardagliga bestyre mot det oförställbara lidandet av krigsoffren. Ibland krockar dessa världar med varandra och Lindgren använder sig gärna av kontrast, som t.ex. i det tidigare nämnda inledande fragmentet, där hon rapporterar om Tysklands attack mot Polen, och sedan berättar att hon redan har börjat samla förråd av olika varor som kan vara svåra att få tag i under kriget. Det finns också sådana anteckningar, där dessa två rumsdimensioner är åtskilda i den bemärkelsen att Lindgren först gör en kommentar om situationen i den stora världen (USA, Japan, Frankrike, England, Ryssland) och sedan går över till vardagen i Sverige. Detta utesluter inte att kontrasten

skapas, som i nedanstående utdraget, där information om bombningarna i Tyskland åtföljs av en skildring av en solig vårdag i Stockholm.

19 april 1942

Amerikanerna har bombat Tokio, vilket uppväckt ett oerhört jubel i U.S.A. Jag vet knappt, vad som händer i världen nu för tiden, men i Ryssland krigas det väl för fullt att döma av alla uppgifter om döda och utrotade.

Laval har återkommit till franska regeringen; han är väl någon sorts Quisling, som skall närma Frankrike till Tyskland.

Engelsmännen bombar kraftigt i Tyskland.

Igår hade vi i Stockholm den högsta apriltemperatur, som uppmätts sedan 1880, nämligen 23 grader. Och för 14 dar sen hade vi ju kraftiga snöfall. Nu är det torrt och fint överallt, solen skiner och det är som sagt varmt. Men det blir väl kallare igen. Idag har hela familjen varit ute vid Haga på förmiddan. Sen har Karin och jag varit på bio och sett Bröderna Marx. [...] (s. 103)

Anmärkningsvärt är att gränsen mellan den privata och den offentliga sfären sammanfaller hos Lindgren till stor del med uppdelningen i hemlandet och den yttre världen. Att hon betraktar sig själv och sin familj som en del av Sverige blir tydligt när man läser hennes rapportering om de aktuella händelserna, t.ex. toppmötet i Stockholm i oktober 1939: ”Denna dag [den 18 oktober 1939 samlades Nordens fyra statsöverhuvuden med utrikesministrar här i Stockholm på inbjudan av kung Gustaf. Den historiska dagen gynnades av strålände solsken och det var verkligen grant med alla flaggorna nere i stan” (s. 22). Om kungen och kungafamiljen skriver hon i nästan familjär ton: ”Kungen har opererats för sten i blåsan; jag vet inte, om jag skrivit om det, och klarat sig bra till allas glädje” (s. 104).

Språket

Ett nyckelord i hela boken är ”krig”, som är ju huvudorsaken till textens uppkomst. Det finns i titeln (”Krigsdagboken” eller *Krigsdagböcker*) och i den mening som inleder Lindgrens anteckningar: ”O! Idag började **kriget**” (s.18). Den 7 maj 1945 utropar hon: ”Detta är V-dagen! **Kriget** är slut! **Kriget** är slut! **KRIGET** ÄR SLUT!” (s. 213). Ordet ”krig” förekommer också i talrika sammansättningar, som används för att beskriva den stora politiken ”**krigsskådeplatser**” (s.124) eller familjevårdagen ”den fjärde **krigsjulen**” (s.112). Mot slutet av kriget är Lindgren å ena sidan trött på det men å andra sidan så pass van vid situationen att hon ger kriget mänskliga egenskaper, alltså använder sig av antropomorfism, då hon berättar om krigets ”födelsedag”:

7 september 1944

Kriget har passerat sin 5-årsdag, och det händer saker i ett kör; det är förfärligt synd, att jag inte ska vara i ett sånt skick, att jag kan skriva något vidare. Finland har brutit med Tyskland, *och vapenvila med Ryssland har inträtt*. (Den 4:e september tror jag.) Bulgarien har också brutit med Tyskland; ja, till och med förklarat krig. De första tyska städerna har erövrats av de allierade. I Ost-Pommern tågar ryssarna fram. Det kan inte dröja länge, förrän tyskarna ger opp.

I likhet med Rosenbergs text förekommer ofta ordet ”död” i dagböckerna. Det finns i olika sammanhang: ”I Norge blev ständrätten upphävd efter ett par dagar, men nu har det istället införts i Tjeckoslovakien, där **dödsdomarna** hagla. [...]” (s. 82), ”Man tror, att japanerna har **dödspiloter**, som offerar sitt liv för att göra ett riktigt dunderkap för fienden.” (s. 86), ”Enligt polska uppgifter ha de två första krigsdagarna kostat 1.500 **dödsoffer** i Polen.” (s. 19). Lindgren använder också en synonym till verbet ”att dö” – ”att omkomma”: ”Det är tydligen Hitlers mening att göra Polen till ett enda stort ghetto, där de stackars judarna får **omkomma** av hunger och snusk.” (s. 73). I texten kan vi även hitta adjektiv som tillhör dödens semantiska fält och beskriver nazisternas krigsförbrytelsers i all sin grymhet:

6 augusti 1943

[...] Hatet tar inte slut, samma dag freden kommer, de som ha fått sina anförvanter **ihjälpinade** i tyska koncentrationsläger glömmar ingenting bara för att det blir fred och minnet av de tusentals **ihjälsvultna** barnen i Grekland bor nog fortfarande i deras mödrars hjärtan, ifall mödrarna själva överlevt. (s. 138)

Ordet ”minne” förekommer oftast i samband med att hedra minnet av vissa händelser, både i positiv och negativ bemärkelse, vilket har sin logiska motivering, eftersom Lindgren inte skriver ner sina minnen från det förflutna. Hennes anteckningar gäller aktuella omständigheter som först senare kommer att ta minnenas karaktär.

21 juli 1940

Finland har trots allt fortfarande sin frihet kvar, så länge den varar. Deras kamp var kanske inte förgäves. Igår skulle olympiaden ha börjat i Helsingfors, om världen varit en boning för förnuftet och inte ett dårhus. Istället håller man nu i Helsingfors Stadion inhemska tävlingar för att hedra de stupade finska idrottsmännens **minne**. (s. 46)

12 november 1939

Paasikivi och de andra finnarna är fortfarande kvar i Moskva och har bland annat fått delta i festligheterna vid firandet av **revolutionsminnet**. Sillanpää har fått Nobelpriset och pengar samlas in åt Finland i alla de andra nordiska länderna. Ingen vet än, hur det kommer att gå, men de sista dagarna har världen haft sina ögon riktade åt annat håll. Det har varit ett stort bombattentat i München häromdan, när Hitler var där för att fira **minnet** av upprorsförsöket 1923. (s. 23)

Med ordet ”åminnelse” skulle vi kunna beskriva hennes arbete med dagböckerna. På något sätt lade Lindgren grunden för svenskarnas kollektiva minne som rör andra världskriget. Minnet är dock oskiljaktigt från smärta, och freden kommer inte att vara lindrande.

6 augusti 1943

[...] Freden kan inte återge mödrarna deras söner, barnen deras föräldrar, de små Hamburg- och Warszawabarnen livet. Hatet tar inte slut, samma dag freden kommer, de som ha fått sina anförvanter ihjälpinade i tyska koncentrationsläger **glömmer** ingenting bara för att det blir fred och **minnet** av de tusentals ihjälsvultna barnen i Grekland bor nog fortfarande i deras mödrars hjärtan, ifall mödrarna själva överlevt. [...] (s. 138)

Tre års krig

5 september 1941

[...] Jag tänkte på de ryska och franska krigsfångarna i de tyska hamnarna; enligt brev från svenska sjömän är de fruktansvärt utsvultna och går omkring och letar potatisskal i soptunnorna. Så trots allt – vi **glömmer** inte kriget. Det finns som en förtvivlan på botten hela tiden, och den späds på hela tiden genom tidningarnas skildringar. [...] (s. 108–109)

Lindgrens text präglas av autenticitet, omedelbarhet och närhet till världskrigets skrämmande händelseutveckling och den förmedlar en ovisshet som en skildring i efterhand aldrig skulle kunna ge. Detta ser man också i språket, t.ex. i de retoriska frågor som berättaren ställer: ”Och dock – hur ska freden se ut? Hur ska det bli med det arma Finland? Och ska bolsjevismen med allt vad den innebär av terror och förtryck, få fritt spelrum i Europa?” (s. 138).

I *Krigsdaböcker* hittar vi avsnitt med utpräglat rapporterande stil som påminner om pressnotiser, t.ex. när Lindgren berättar om svenska krigsskepp som blev förstöra till följd av en olycka:

Den 17:e september drabbades den svenska flottan av en ohygglig katastrof på Hårsfjärden. Av ännu outredd anledning exploderade jagaren ”Göteborg” och sjönk, dragande med sig jagarna ”Klas Horn” och ”Klas Uggla”. Brinnande olja uppfyllde vattenytan, där de arma besättningsmännen försökte rädda sig. 33 man omkom. (s. 82)

Det är dock inte ovanligt att personliga anmärkningar eller iakttagelser smyger sig in även i sådana, till synes helt objektiva skildringar. Uttraget som citeras ovan avslutas t.ex. med en kommentar inom parantes: ”som tur var hade de flesta permission” som avslöjar berättarens engagemang. Vid andra tillfällen blandas rapportering och kommentar:

Finnarna har tagit Viborg tillbaka – det måste kännas i varje finskt bröst. Finlands fana vajar åter på Viborgs slott – även om den sytts i all hast av ett lakan. Nu har väl finnarna snart tagit tillbaka allt vad de

förlorade i freden den 13:e mars 1940, och sen hoppas jag att dom slutar och låter Tyskland sköta resten (s.81).

Som jag redan har visat, visste Lindgren väldigt mycket om situationens i Europa, inklusive Förintelsen. Det bör dock påpekas att tonen i hennes betraktelser ibland verkar en aning naiv, i synnerhet när det gäller judarnas situation. Det nedanstående fragmentet handlar om förflyttningen av judar från Wien till Polen:

Det är tydligen Hitlers mening att göra Polen till ett enda stort ghetto, där de **stackars judarna** får omkomma av hunger och snusk. Det finns till exempel inte ens möjligheter för dem att få tvätta sig. **Stackars arma folk!** Ska inte Israels gud snart ingripa? Hur *kan* Hitler tro, att man får hantera sina medmänniskor så där? (s. 73)

Trots att Lindgren skrev sina dagböcker före sin litterära debut, hade hon redan ett eget särskiljande språk som är en blandning av allvar och humor. Det ser man tydligast när hon växlar från rapporterande till vardaglig stil, som bl.a. innehåller förbannelser och deras eufemismer. Lindgren sammanställer fakta, ordnar information, räknar upp namn på platser och personer som deltar i krigshandlingar, men hon låter också sina känslor komma till uttryck. Det är rädsla, frustration, vrede, sorg, men också glädje och lycka.

8 november 1942

I Afrika har det **gått åt skogen** för tyskarna. (s. 110)

30 augusti 1943

Berlin har svarat fränt **av bara katten** på vår protest mot beskjutningen av svenska fiskare: (s. 140, hänvisning till presstexten)

23 januari 1944

Sen jag skrev sist har det varit **kuckel** med Ryssland och Polen angående de kommande gränserna; ryssarna har, precis som man kunde förutsätta, visat sig inte vilja tillmötesgå polackernas krav. (s. 177)

Lindgrens språk är också rikt på humor och ironi, vilket Kerstin Ekman lägger märke till i förordet:

[...] Dagboken är en levande text full av humoristiska infall mitt i rapporteringen om det tragiska och skrämmande. Hon talar om "lille söte Hitler" kanske för att med ironi avvärja rädslan och hotet. Annandag jul 1941 skriver hon att japanerna "lever lusen vilt i Stilla havet". Att de dessutom ska ta vägen genom Göta kanal hör till krigsskämt. [...] Krigets allvar fordrar noggrannhet och ihärdig rapportering men ingenting tycktes kunna släcka hennes sinne för humor. [...] (s. 7)

Lindgren citerar flera krigsskämt och anekdoter och bland de tidningsklipp som hon samlat finns det också satiriska teckningar. Mycket direkt och till och med respektlös är också

hennes sätt att tala om politiker i stort (inte bara om Hitler). Ett exempel kan vara följande fragment som inleder år 1942 och är en kommentar till tre inklistrade foton på respektive Hitler, Churchill och Roosevelt som hon kallar för ”gubbar”.

Ett nytt år börjar. Jag undrar vad vidstående tre gubbar väntar sig av det nya året. Hitler ser då åtminstone ut som om han hade åtskilliga sömnlösa nätter bakom sig, Churchill ser sorgsen och bekymrad ut; endast Roosevelt verkar amerikanskt förhoppningsfull. Men kanske fotot togs, innan japanerna gick till anfall. (s. 100)

Hon skonar emellertid inte heller sig själv och sin familj, då hon berättar om krigsrädslor och bekymmer med inslag av svart humor:

12 april

[...]

Tänk, att vi fortfarande inte är i krig. Hur *kan* detta vara möjligt? Här har man sett det ena landet efter det andra ryckas in i branden, men Sverige is still going strong.

I höst ska vi flytta till en dyr och trevlig våning vid Dalagatan efter 10 år vid Vulcanusgatan. Det känns egentligen ruskigt att ikläda sig ett dylikt företag nu, när man inte vågar tro, att framtiden skall gestalta sig lika lugnt och normalt som hittills. **Men vi ska bara bo en trappa upp, så kanske inte bomberna tränger ner så långt.** (s. 73)

Peritexter

När det gäller texten som publicerades flera år efter att den skrivits kan paratexterna inte längre komma från författaren, om denne inte längre är vid liv. Lindgren kunde inte välja mottot själv eller godkänna bilderna. De peritexter som redaktörerna har placerat i boken spelar dock en särskilt viktig roll i samband med den möjliga tolkningen av dagböckerna inom ramen för minnesstudier.

På bokomslaget kan vi se två bilder som delvis överlappar varandra. Det övre fotot visar Astrid Lindgren, den nedre ett vinterstadslandskap med några förbipasserande. Deras kläder, en bil av äldre modell som står i bakgrunden och själva titeln som har placerats mellan foton i mitten av omslaget, gör att läsaren genast vet vilken period i Lindgrens liv handlar det om. Författarens namn och titeln står på ett slags rött band som omger boken. På bokomslagets baksida finns en handskriven anteckning som kan betraktas som textens motto: ”Gud hjälpe vår arma av vanvett slagna planet!”. Det befinner sig också på det röda bandet. På baksidan kan vi dessutom läsa en kort information vad boken handlar om och att förordet har skrivits av Kerstin Ekman och efterordet av Karin Nyman. Den originella

utgåvan från 2015 (Salikon Förlag) innehåller ett skyddsomslag. På dess insidor och vingar kan vi se kommentarer om boken och utdrag ur recensioner.

På första sidan kan vi se ett foto på Astrid Lindgren från 1930-talet. Sedan upprepas bokens motto. Därpå följer förordet av den svenska författaren Kerstin Ekman. Hon skriver om de omständigheter under vilka dagböckerna skrevs. Förordet är alltså en viktig informationskälla, som binder det förflutna med samtiden, eftersom Ekman också hänvisar till Jan Guillous uttalanden och diskussionen om hur mycket svenskarna egentligen visste om judarnas situation under nazitiden, vilket jag har sammanfattat i det andra kapitlet. Kerstin Ekman citerar dagböckernas fragment och formulerar många slutsatser som är användbara vid textens läsning och analys.

Efter Ekmans förord finns redaktörens förord, som förklarar hur dagböckerna bearbetades inför publiceringen och hur boken är upplagd. Dagböckerna är i originalet ett slags collage. Den handskrivna texten kombineras med dagsfärska tidningsklipp som klistrades in och kommenterades av Lindgren. Bredvid sina anteckningar placerade hon olika typer av minnesmaterial som t.ex. ransoneringskort eller foton av politiker som Roosevelt, Hitler, Churchill. I den publicerade upplagan av dagböckerna finns en del skannade sidor ur de originella anteckningsböckerna. Under dem finns alltid korta förklaringar vad man kan se på bilden. Ett exempel kan vara ett inklistrat brev till Albert Bonniers Förlag som Lindgren bifogade när hon skickade sitt manuskript av Pippi Långstrump. Vi kan också se ett brev som innehåller förlagets negativa svar. (s. 241–242). På grund av sin placering i boken har tidningsklipp som tidigare var en integrerad del av dagboken blivit peritexter. Redaktörerna förklarar också att det inte var möjligt att bifoga alla klipp som fanns i originalet: ”Tumregeln har varit att, med ett fåtal undantag, enbart återge de artiklar som kommenteras av Lindgren” (s. 15).

Boken innehåller många opublicerade familjefoton. De visar Lindgrens i olika situationer, oftast under helgdagar på Vulcanusgatan eller på bondgården Näs, där Astrid föddes. Dessa foton utgör ett unikt material. De presenterar inte bara familjens privatliv från den tid då Lindgren inte var en känd författare, utan också en svensk medelklassfamiljs liv under andra världskriget. Fotona förstärker kontrasten mellan vardagen i Sverige och rapporterna om kriget.

En väldigt viktig peritext är också efterordet av Karin Nyman, Astrid Lindgrens dotter. Hon minns sin barndom och berättar att hon inte uppfattade som konstigt det att

modern klippte ut artiklar ur tidningar och klistrade in dem i sina dagböcker. Dottern trodde på den tiden att det var en typisk syssla för alla föräldrar. Nyman nämner också början av moderns författarkarriär och en historia om Pippi Långstrump som modern berättade för henne som en godnattsaga.

I slutet av boken hittar vi också personregister och artikelregister.

Peritexter spelar en viktig roll i läsarens uppfattning av boken. Med tanke på det stora tidsavståndet mellan dagböckernas uppkomst och publicering är alla förklaringar användbara och nödvändiga. De berikar de minnen som samlats in i boken. Fotona vidgar perspektivet och Ekmans förord möjliggör att placera Lindgrens text i en samtida diskussion om svenskarnas uppfattning av kriget.

En berättande resa tillbaka i tiden: *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* av Göran Rosenberg

Andra generationens överlevande

Den svenske författaren och journalisten av judiskt ursprung Göran Rosenberg föddes 1948 i Södertälje. Före andra världskriget var hans föräldrar David Rosenberg och Hala Staw, ett lyckligt, ännu ogift par som bodde i den polska staden Łódź. Under kriget hamnade de båda i gettot och sedan i koncentrationslägret Auschwitz-Birkenau. De skildes från varandra på selektionsrampen. Efter tolv dagar transporterades David Rosenberg till Tyskland och gick igenom flera läger där, medan Hala skickades från Auschwitz till koncentrationslägret Stutthof. Kort efter kriget vistades David Rosenberg i uppsamlingslägret i Bergen-Belsen, som grundades i närheten av f.d. koncentrationslägret efter dess befriande av britterna den 15 april 1945. Under sommaren 1945 begärde FN:s första krigshjälpsorganisation UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) att den svenska regeringen skulle ta emot ”ett tiotusental barn och sjuklingar från uppsamlingslägren i Europa”.³⁷³ En av dem var David Rosenberg. Hala kom till Sverige ett år senare. 1947 gifte de sig i synagogan i Göteborg och bosatte sig i Södertälje. De fick två barn Lilian och Göran Rosenberg. Det var dock inte möjligt för David att återgå till ett normalt liv efter alla sina tidigare fruktansvärda erfarenheter och han begick självmord den 22 juli 1960.

³⁷³Rosenberg, Göran. 2012. *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag. S. 124. E-bok version.

Det litterära reportaget *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz*, för vilket författaren tilldelades Augustpriset 2012 i kategorin skönlitteratur, utgör en mental och fysisk resa i faderns fotspår. För fadern började resan i Łódź och slutade i Södertälje, och för författaren är Södertälje en födelseort och en utgångspunkt för en berättelse om sin far. Faderns död var ett stort trauma för sonen, och boken är en form av terapi samt ett försök att återskapa sin identitet. Författaren har ägnat mycket mindre utrymme åt rekonstruktionen av sin mors öde. Det var dock Hala Rosenberg som gav sonen sina bevarade brev och dokument, som t.ex. den korrespondens som hon förde med sin blivande man samt breven som David Rosenberg skrev till sin storebror Naftali som också överlevde Förintelsen. Breven utgör en viktig informationskälla för berättaren i boken. Mot bakgrund av ovanstående kan vi konstatera att Göran Rosenberg tillhör andra generationens överlevande. Att vara ett barn till de överlevande från Förintelsen kan anses vara en avgörande faktor som gestaltar hans identitet. Därmed vittnar hans uttalanden som har karaktär av epitexter. I en intervju med Marc-Christoph Wagner berättar han bl.a. om sin motivation för att skriva reportaget, om vägen, som hans far tog, samt varför denna mycket personliga historia fortfarande är intressant för en bred läsekrets idag.³⁷⁴ Den tidigare nämnda amerikanska litteraturvetaren Marianne Hirsch förklarar att möjligheten att skapa sin egen berättelse hos sådana personer påverkas av den föregående generationens traumatiska minnen. Det är en permanent och stark relation till den tidigare generationens erfarenheter och minnen samt en konstant önskan att lära känna världen som den var före deras födelse.³⁷⁵ Denna mekanism kan observeras i Göran Rosenbergs hela författarskap som fokuserar på sådana ämnen som Förintelsen, nationalism och humanistiska värderingar.³⁷⁶ Representanter för andra generationens överlevande tar alltså vittnenas ofullbordade roll och återskapar sina föräldrars berättelser för de kommande generationerna. När det gäller människans minne används minnen för att återkalla det förflutna. När det gäller efterminnet (eng. postmemory) behöver man också fantasi och intuition, eftersom de minnen som andra generationen ärver

³⁷⁴Se *Göran Rosenberg Interview: We are All on the Road from Auschwitz*. Louisiana Channel. <https://www.youtube.com/watch?v=k84zhmlM8zU> [hämtad 2021-08-02]

³⁷⁵Hirsch, Marianne. 1996. „Past Lives: Postmemories in Exile”. I: *Poetics Today* nr 17. S. 661.

³⁷⁶En lista över alla texter av Rosenberg finns på författarens webbplats: <https://www.rosenberg.se/bocker>
Se t.ex. *Det förlorade landet: en personlig historia* (2002) som handlar om Görans fostran i det tidiga sextioalets Israel. Man kan betrakta boken som ett slags fortsättning av *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz*, men denna gång fokuserar författaren på sitt liv.

från sina föräldrar är fragmentariska.³⁷⁷ I Göran Rosenbergs fall var rekonstruktionen av faderns öde ingen lätt uppgift, eftersom hans föräldrar försökte skydda sonen och delade inte sina minnen med honom, så han växte upp i skuggan av ett trauma utan att vara medveten om det, denna medvetenhet kom först senare. Medan han skrev boken, använde han sig, förutom de ovannämnda breven, av olika typer externt material som hjälpte att rekonstruera faderns väg. Vid slutet av boken presenterar han en hel lista med texter som har spelat en viktig roll vid dess tillkomst. Till författarens källor återkommer jag i nästa avsnitt där jag redogör för bokens kompositon.

Milstolpar på minnesresan

Efterminnet påverkar textens struktur. Som representant för andra generationens överlevande måste författaren hitta en lämplig form för att kunna uttrycka sina känslor. Detta gäller både berättarinstansen och tids- och rumsförhållanden i berättelsen. Med nedanstående reflexion börjar Rosenberg sin bok:

JAG HADE LÄNGE föreställt mig att han kom över Bron eftersom det är Bron som är porten till Platsen, och faktiskt också nyckeln till den, men han kan naturligtvis inte ha kommit över Bron eftersom han måste ha kommit med tåget söderifrån. [...] Är det slumpen som gör att han stiger av just här? Nej, inte mera slump än något annat på hans resa hit. Förmodligen mindre eftersom det mest slumpartade i hans liv är att han lever. (s. 5–6)

Berättaren undrar från vilken riktning fadern kom till Södertälje och om det var en slump att han hamnade just där. Orden ”Jag hade länge föreställt mig att” hänvisar till den mening som inleder romansviten *På spaning efter den tid som flytt* (1965–1982, fr. *À la recherche du temps perdu*, 1913–1927) av Marcel Proust: ”Länge hade jag för vana att gå tidigt till sängs.”³⁷⁸ Som en hänvisning till den franske författarens bok kan också uppfattas fortsättningen på det inledande fragmentet som handlar om drömmar och tåg. Mariusz Kalinowski, som översatte reportaget till polska, uppmärksammar att *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* är en resa tillbaka i tiden och en nedsänkning i barndomsminnen,

³⁷⁷Hirsch, Marianne. 2008. „The Generation of Postmemory”. I: *Poetics Today* nr 29: 1. S. 107.

³⁷⁸Proust, Marcel. 2013. *På spaning efter den tid som flytt. Swanns värld*. Övers. Vallquist, Gunnel. S. 5. <https://docplayer.se/40230323-Marcel-proust-swanns-varld-oversattning-av-gunnel-vallquist-albert-bonniers-forlag.html> [hämtad 2021-07-13]

precis som den första romanen *Swanns värld* i sviten av Marcel Proust. Hos Rosenberg händer det i Södertälje, hos Proust i den franska staden Combray.³⁷⁹

Titlarna på bokens enskilda delar är skrivna med stora bokstäver och mycket symboliska. De är PLATSEN, MUREN, KARUSELLEN, VÄGEN, UPPEHÅLLET, PROJEKTET och SKUGGORNA.

Den första delen som heter ”PLATSEN”, dvs. den svenska staden Södertälje, utgör ett slags inledning och är en utgångspunkt för fortsatt berättelse. Den här delen bygger först och främst på författarens barndomsminnen. Innehållet hänvisar här både till sonens och faderns liv. David Rosenberg kom till Södertälje för att starta ett nytt liv, men han har aldrig uppfattat staden som en drömplats att bo på. Någonting helt annat betyder staden för Göran. Den är hans födelseplats, från vilken hans första minnen och erfarenheter kommer. Södertälje formade också till stor del Görans identitet och påverkade känslan av att tillhöra en annan värld än den som formade hans föräldrar. Berättaren lägger märke till ”stadens benägenhet att ligga i människors väg” (s. 70). Trots sin transitkaraktär är staden inte historielös:

Det är en lång historia som går tillbaka till vikingatiden, så det är inte riktigt sant att Platsen saknar historia. Citybildningen nedanför järnvägsstationen etableras i en historisk obygd men inte i ett historiskt tomrum. Den nya citybildningen ligger där den ligger på grund av den nya järnvägsstationen, och den nya järnvägsstationen ligger där den ligger på grund av den nya järnvägsbron, och den nya järnvägsbron ligger där den ligger på grund av att Södertälje sedan vikingatiden ligger vid en genomfartsplats, det vill säga längs vägen till någon annanstans. (s. 70)

Krigstiden var en mycket bra tid för stadens utveckling. ”Krigskonjunkturen i Södertälje är en högkonjunktur”³⁸⁰, skriver Rosenberg. En lastbilsfabrik Scania-Vabis växte till en världskoncern och rekryterade folk från olika länder. Paradoxalt nog blev staden, som gynnades av kriget, en fristad för krigets offer. Södertälje var dock inte förberett att ta emot ett så stort antal nya invånare. Det rådde brist på lägenheter. Även idag bor många invandrare i denna stad.

³⁷⁹Mariusz Kalinowski om sitt arbete med att översätta reportaget *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz*. År 2015 fick översättaren Ryszard Kapuściński-priset för litterärt reportage för sin översättning. <http://www.kulturalna.warszawa.pl/kapuscinski,6,5642.html> [hämtad 2021-07-11]
Det är värt att påpeka att Gérard Genette analyserade *På spaning efter den tid som flytt* och i detta syfte konstruerade en narratologisk analysmodell.

³⁸⁰Ibidem, s. 74.

Den andra delens titel ”MUREN” hänvisar till en symbolisk mur runt ghettot i Łódź – ”en mur av lögnar och eufemismer som inget förstånd kan genomtränga” (s. 48).³⁸¹ Denna del ägnas åt föräldrarnas öde, särskilt faderns öde. Det som beskrivs är likvideringen av ghettot och resans början – den stund, då David Rosenberg, hans familj och grannar stiger på tåget från stationen Radogoszcz till Auschwitz. Berättaren återskapar och kommenterar händelserna med hänvisning till ghettokrönika, som redigerades av Lucjan Dobroszycki och utkom på engelska 1984 under titeln *The Chronicle of the Łódź ghetto 1941–1944*. Några av de tyska dokumenten från ghettot hämtade författaren ur en polsk dokumentsamling, *Dokumenty i Materiały, del III, Getto Łódzkie*, redigerad av Artur Eisenbach och utgiven 1946. Dessutom använde Rosenberg sig av de engelska versionerna av Josef Zelkowitz anteckningar *In Those Terrible Days, Notes from the Lodz Ghetto* (2002), samt David Sierakowiaks dagbok *The Diary of Dawid Sierakowiak: Five Notebooks from the Łódź Ghetto* (1996). Med hänvisning till dessa dokument citerar berättaren Chaim Rumkowskis tal från den 4 september 1942, där denne informerar ghettoinvånarna att ”han har fått en order av tyskarna att utleverera ghettots minderåriga barn. Ja, också ghettots gamla och sjuka ska han utleverera. [...] Att om inte han frambär offret så kommer tyskarna att göra slut på dem alla.” (s. 45–46) Sonen hoppas att fadern inte hörde Rumkowskis tal.

Den tredje delens titel ”KARUSELLEN” refererar till den polske poeten, översättaren och Nobelpristagaren Czesław Miłosz dikt *Campo di Fiori* (1943). I dikten är det tal om en karusell som stod i Krasińskiparken – vid muren runt ghettot i Warszawa. Karusellen och musiken stannade inte när ghettot likviderades. I det här kapitlet hittar vi också en genomgång av nyheter i den lokala tidningen *Stockholms Läns & Södertälje Tidning*. Rosenberg använde sig av tidningens dagliga utgåvor från 1938 till 1960, som är en del av Kungliga Bibliotekets samlingar. Översikten av tidningsartiklar används av Rosenberg för att skapa kontrast: det lugna livet i Sverige ställs i motsats till krigets ohyggligheter. Anmärkningsvärt är emellertid att information om Södertäljes utveckling finns i tidningen bredvid information om kriget. Till viss del var stadens tillväxt möjlig tack vare efterfrågan på krigsutrustning. Författaren besökte också Stadsarkivet i Södertälje för

³⁸¹Ghettot i Łódź separerades från staden med taggtrådsstängslet. Se t.ex. artikeln *70. rocznica Wielkiej Szpery - śladami getta łódzkiego* av Waldemar Kowalski på en historisk portal dzieje.pl <https://dzieje.pl/wiadomosci/wybrano-wydarzenia-historyczne-roku-2020> [hämtad 2021-09-14]

att få tillgång till stadsplaner och andra viktiga handlingar. Hans samtalspartner när det gäller stadens historia var Södertäljeforskaren Göran Gelotte och Karin Sterner. Karusellmetaforen som Rosenberg använde gör det möjligt för läsaren att konstatera att livet fortsätter trots allt lidande som kriget för med sig. På en plats i världen händer det något positivt och på en annan plats något skrämmande. Invånarna i Södertälje iakttar inte Förintelsen från fönstren i sina nya hem. Men de läser tidningar som på sätt och vis blir deras fönster mot världen. Trots ett annat perspektiv är det enligt författaren samma situation som med karusellen vid muren. Rosenberg motsäger den svenska uppfattningen av krig som något väldigt avlägset och inte direkt relaterat till svenskarna.

Den fjärde delens titel ”VÄGEN” är en rekonstruktion av faderns väg från Auschwitz till Sverige genom många arbetsläger i Tyskland. Att kalla boken en resa i faderns fotsår är inte bara en metafor eftersom sonen gjorde denna resa också i verkligheten, han åkte till Tyskland och försökte att återskapa sin fars väg. Hans ”oförtröttlige vägvisare genom lägerarkipelagen i Braunschweig med omnejd” var den tyske historikern Karl Liedke. För att kunna skissera ruten från Łódź ghetto till Auschwitz och från Auschwitz till Tyskland använde sig Rosenberg av boken *The Deportation of Jews from the Łódź Ghetto to KL Auschwitz and Their Extermination* (2006) av Andrzej Strzelecki. En annan viktig källa var Karl Liedkes bok *Destruction Through Work: Łódź Jews in the Bussing Truck Factory in Braunschweig, 1944-45* som innehåller uppgifter om ett tusental polska judars väg från Auschwitz till Büssings slavlager i Braunschweig. Tack vare Liedke fick Rosenberg en kopia av den handskrivna SS-listan från Ravensbrück. Författaren läste också en ögonvittnesskildring *Prisons de France et Bagnes Allemandes* (1946) av läkaren Georges Salans, där han hittade uppgifterna om förhållandena vid SS-lägren hos firma Büssing i Braunschweig.

Titeln ”UPPEHÅLLET” hänvisar till faderns öden i Sverige. Innan David Rosenberg kom till Södertälje vistades han i flera flyktingläger och åtog sig olika jobb. Berättaren återvänder till de händelser som redan nämnts i bokens första del. ”UPPEHÅLLET” betyder en paus under resan, inte dess slut. Här har vi att göra med en känsla av tillfällighet. Fadern letar efter sin plats och tvivlar på om den överhuvudtaget kan hittas. Den här delen baserar på olika dokument från utlänningslägren i Tappudden-Furudal och Öreryd, däribland personakter som behövdes när flyktingarna ansökte om medborgarskap (s. 256) I delen ”UPPEHÅLLET” citeras dessutom fragment av de brev som David Rosenberg skickade till

sin blivande fru. Han började skriva dem efter att ha fått ett postkort från World Jewish Congress som förmedlat hälsningar från Hala Staw. På det sättet fick han veta att Hala levde. Berättaren uppmärksammar stilen i vilken breven har skrivits.

Det är breven du skriver till kvinnan som ska bli min mor sedan du fått veta att hon lever och du inte kan tänka dig att leva ditt liv utan henne. Det är jublande brev och förtvivlade brev och brev på liv och död och det översta brevet är daterat Tappudden-Furudal vilket jag inte behöver kunna polska för att första. Tappudden-Furudal 15/1 46 längst upp till höger. Du skriver ganska smått men distinkt och tydligt, varje bokstav för sig, nästan som textat [...] (s. 128)

David Rosenberg beskrev sina första erfarenheter av och iakttagelser om livet i det nya landet. Dessutom skrev han om sina ansträngningar att möjliggöra Halas ankomst till Sverige, men han kände också tvivel om han inte borde återkomma till Polen. I ett av breven skrev han emellertid att det inte fanns plats för judar i Polen: ”Du får inte tro att det som är avgörande för mig är att jag genom att åka till Polen skulle försämra min levnadsnivå. Så som saker och ting nu ser ut finns ingen återvändo för en jude. [...]”. (s. 145) Halas första svar på Davids brev var mycket reserverade. Med tiden blev kvinnan säker på att hans kärlek inte bleknat och hon försäkrade i sina brev att hon skulle göra allt för att återförenas med honom. Hala Rosenberg lyckades ta sig till Sverige och i september 1946 flyttade hon in hos David Rosenberg på Fridens pensionat i Alingsås: ”Allting ordnar sig genom tva lögner. Till Tyskland tar hon sig som polsk medborgare av tysk-etniskt ursprung. Till Sverige tar hon sig som Hella Cwaighaft.” (s. 166)

”PROJEKTET” symboliserar föräldrarnas försök att återgå till det normala livet i Sverige, alltså i ”den bästa av alla världar som kallas folkhemmet eller välfärdssamhället.” (s. 179) I den här delen citerar författaren ”de samtida tidningskommentarerna kring mottagandet av judiska överlevande i den svenska lägerarkipelagen” (s. 256) som han har funnit i klipparkivet vid Sigtunastiftelsen och kulturtidskrifterna Judisk Krönika och Judisk Tidskrift. Delen ”PROJEKTET” hänvisar i stor utsträckning till ”PLATSEN”, eftersom för fadern betyder Platsen en chans att genomföra Projektet. Södertälje möjliggör nämligen att glömma bort sitt förflutna.

Det förflutna har ingen stark ställning på den här platsen och glömska är Projektets grundval. Glömska och framtidstro. Vad gäller framtidstro har Platsen en närmast global konkurrensfördel eftersom den redan utstakade framtiden här aldrig har ifrågasatts. När världen utanför rasar samman och med den också framtiden för de flesta, rasar här ingenting. Här är arbetet på den bästa av alla världar redan i full gång och behöver bara göra ett kort uppehåll innan det kan ta vid igen där det slutade. (s. 179)

Det är också barnet som band föräldrarna till Platsen – ett kort uppehåll blev till en längre tid: I Södertälje började livet långsamt falla på plats. Fadern tjänade mer och mer pengar, köpte en bil, fick ett intyg att han behärskade svenska språket i tal, skrift och läsning. Familjen tillbringade tid tillsammans vid Havsbadet och ägnade sig åt små nöjen. Föräldrarna övervägde dock länge möjligheten att resa vidare. År 1953 åkte David Rosenberg till Israel och 1958 till Łódź.

Jag misstänker att du återvänder till Łódź för att med egna ögon få bekräftat att den värld du en gång gjorde till din inte längre existerar. Jag misstänker också att det har med horisonten att göra, den som inte riktigt vill öppna sig, och Projektet, det som hotar att gå i stå. (s. 211)

Efter tre veckor återvände fadern till Sverige, men hans beteende förändrades. 1959 sa han upp sitt jobb på fabriken på egen begäran.

Skyldiga till detta var ”SKUGGORNA” som följde fadern hela tiden. Att återgå till det normala livet visade sig vara omöjligt. Platsen som skulle underlätta genomförandet av Projektet visade sig i slutändan vara en hindrande faktor.

Jag försöker förstå varför dina skuggor kommer så tidigt, men jag hittar inte så mycket att förstå. Du stiger bara av vid fel station på din väg från Auschwitz. Ja, jag tror till sist att Platsen spelar en roll i detta. Det är en för liten plats för en sådan som du, med för få människor som förstår varifrån du kommer och vad du bär med dig, med en för stor och dominerande fabrik att frigöra sig ifrån, med för få utgångar mot en annan framtid än den redan utstakade och med en horisont som aldrig riktigt vill öppna sig. Platsen där jag gör världen till min är också platsen där världen vänder dig ryggen. Ja också platsen där du till sist vänder världen ryggen. Något hem blir den aldrig för dig. Inte som för mig. (s. 242)

David Rosenberg upplevde också en förnedring i samband med den så kallade gottgörelsen som han ansökte om från Tyskland 1953. Berättaren skjuter in en bitter kommentar gottgörelsen inte var ”[...] ett resultat av tyskarnas vilja att göra gott utan av segrarmakternas krav på Tyskland att göra det.” (s. 225) Fadern lämnade förklaringar och bevisade att hans hälsa hade drabbats av allvarliga skador under kriget. Han blev dock ifrågasatt av den tyske läkaren dr Herbert Lindenbaum som fastställde att David Rosenberg var frisk och hans enda sjukdom hette ”längtan efter gottgörelse”:

För en sådan sjukdom finns i Dr Lindenbaums tyska vokabulär ett särskilt namn, *Renten-Neurose*, på svenska ”försäkringsneuros” eller ”försäkringshysteri”. [...] Såvitt jag förstår skriver Dr Lindenbaum att du är sjuk därför att du vill ha gottgörelse, inte därför att du har överlevt Auschwitz. Om det inte vore för din trängtan efter gottgörelse skulle du med andra ord vara fullt frisk. Nedsättningen av din

arbetsförmåga till följd av Auschwitz med mera fastställer han till 0 procent från den 1.1.1948. Hur Dr Lindenbaum kommer fram till detta datum framgår inte. Inte heller hur han kan fastställa att din arbetsförmåga under 1945 varit nedsatt med 100 procent, under 1946 med 60 procent och under 1947 med 30 procent. Från 1948 fastställs du vara frisk från Auschwitz m.m. 0 procent. Med Dr Lindenbaums utlåtande som grund avslås din ansökan om gottgörelse för varaktiga men till följd av nationalsocialismens förföljelser. (s. 230–231)

Mot Lindenbaums omdöme ställs intyget av överläkaren vid Sundby sjukhus där David Rosenbergs vistades. Det utfärdades efter hans död. Läkaren konstaterar att patienten ”bar på ytterst svåra upplevelser från krigsåren och koncentrationslägren.” Han påpekar vidare att anpassningen till livet i Sverige endast var skenbart eftersom Rosenberg ”under samma tid led av återkommande depressiva svängningar, att dessa svängningar mot slutet av 1959 gled över i ett varaktigt depressionstillstånd med självmordstankar.” (s. 252). David Rosenberg begick självmord genom att drunkna i en sjö.

Bokens sista fragment gör reportaget till en kompositionell helhet, med hänsyn till det första fragmentet, i vilket sonen föreställde sig att fadern måste ha kommit med tåget söderifrån. Textens sista meningar hänvisar nämligen till en tågresa norrut. Ett år efter Davids död lämnade familjen Rosenberg (den kvarvarande delen, dvs. Hala Rosenberg, Göran och Lilian) Södertälje.

Ett år senare lämnar vi platsen där jag sätter mina första ord på världen och tar tåget norrut över bron. För mig en plats med alla horisonter öppna. För dig en plats med alla horisonter stängda. För dig ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz.

Att berätta de minnen som ärvt

Enligt Genettes typologi (”fem logiskt koherenta figurer”) kan boken betraktas som en kombination av självbiografi och biografi. Det är svårt att entydigt fastställa om huvudpersonen är Göran eller hans far David. Bokens innehåll är till stor del ärvda minnen. De sammanflätas med minnen av berättaren som kan likställas med författaren. Om vi antar att författarens avsikt i första hand var att berätta faderns historia kan vi dra slutsatsen att förstapersonsberättelsen och sonens perspektiv bara är ett berättande grepp. Det verkar dock som att boken också är en form av självterapi. Både Hirsch och Ohlsson betonar att skrivandet kan fylla en sådan funktion när det gäller andra generationens överlevande. Om vi tolkar berättarens uttalanden, särskilt de som rör hans barndom, på detta sätt får de en annan innebörd. Då kommer hans sökande efter identitet i förgrunden.

Det faktum att boken både är en berättelse om fadern och sonen som tar berättarens roll innebär att perspektiv ofta förändras. Vi har alltså att göra med både jagberättarsituationen och den auktoriala berättarsituationen, alltså tredjepersonsberättaren. Växlingar mellan grammatiska former och därmed två berättarpositioner sker genomgående i boken, särskilt i delen ”PLATSEN”. Berättaren talar ibland om sig själv som ett litet barn i första person. Då kan vi identifiera berättaren med karaktären:

[...] Är det jag som lägger tvaöringen på rälsen? Är det verkligen min idé? [...] Jag tänker mig i tvaöringens ställe. [...] Jag frågar vem Gud är. Och var Himlen ligger. [...] Den senare förståelsen. Så fogas Gud och Himlen till min värld. Jag har fyllt fyra år och har lärt mig att läsa orden som pappa lägger ut med bokstavsbrickorna på golvet, men Gud och Himlen har han inte lagt ut. (s. 27)

Vid andra tillfällen avviker berättaren från det subjektiva perspektivet och skriver om sig själv i tredje person: ”Pojken älskar att gå på matinéer. Lika urskillningslöst som han slukar böcker, slukar han matinéfilmer.” (s. 30) En redogörelse för faderns resa utförs också ur tredjepersonsperspektivet.

Mot bakgrund av ovanstående kan vi diskutera berättarens närvaro eller frånvaro i diegesen. Berättaren kan utan tvekan beskrivas som heterodiegetisk när han talar om händelser i sin fars liv eller vidgar sammanhanget genom att rapportera händelser relaterade till kriget och Förintelsen. Berättaren blir heterodiegetisk (eller till synes heterodiegetisk) när han presenterar sina tankar, föreställningar och känslor från barndomstiden, samt när han talar om sina föräldrar ur en vuxen persons perspektiv, med hjälp av sådana ord som ”barnet”, ”pojken”, ”de”. Då skapas ett avstånd som motsvarar tidsavståndet mellan berättartiden och berättelsens tid, och som tillåter honom att kritiskt utvärdera sina handlingar. Berättaren befinner sig utanför den berättade världen, men han är också av karaktärerna i vissa delar av berättelsen. I nedanstående fragment medger berättaren att han skäms över några av sina barndomsbeteenden som bevisar att han inte kunde leva upp till föräldrarnas förväntningar vid den tiden.

Ibland skäms jag en smula för honom. Inte för att hans mor klär upp honom i hemstickad tröja och golfbyxor, och minsann tror jag inte vid något högtidligt tillfälle också i en brunspräcklig yllekeps, vilket möjligen den lille pojken just då skäms för eftersom ingen annan i hans värld går klädd så, men inte jag. Inte den jag långt senare är. Vad jag långt senare skäms en smula över är hans beteende. [...] Jag skäms över att han läser så mycket serietidningar när jag vet hur mycket hans pappa anstränger sig för att han inte ska läsa några serietidningar alls utan bara de omsorgsfullt utvalda böcker som varannan vecka bärs hem åt honom från biblioteket i stan i en brun läderportfölj. (s. 27–28)

Med berättaren som tillhör den värld där händelserna utspelar sig, alltså med den homodiegetiske berättaren, har vi att göra när han beskriver sina resor och strävanden att återskapa det förflutna, talar om sina tvivel i första person, anger källor (dvs. inom berättartiden). Det är svårast att definiera berättaren i de delar som handlar om Görans barndom, eftersom han också blir till en huvudperson där. Man kan dock fastställa att olika perspektiv sammanflätas då den homodiegetiske (och ibland autogidegetiske) berättaren i vissa situationer tar på sig den heterodiegetiske berättarens egenskaper.

Vi har att göra med nollfokalisering, när tredjepersonsberättaren rapporterar, ibland gissar och tolkar vissa fakta eller beskriver karaktärernas känslor i efterhand. Han visar empati och försöker sätta sig i deras situation. Han återskapar både sina upplevelser från den tid då han var barn och framför allt faderns känslor. För att kunna göra det, riktar han också olika frågor till fadern.

Från och med den andra delen tar reportaget alltmer form av en konversation med den avlidne fadern. Sonen ställer frågor eller vänder sig direkt till honom: ”Så var steg du på tåget?” (s. 39), ”Du kanske tycker det är märkligt att någon ägnar flera år av sitt liv åt att kartlägga just din väg från Auschwitz, men den som samvetsgrant vill utforska staden Braunschweigs industrihistoria kan inte undgå att göra det”. (s. 86) Fadern får bara yttra sig genom sina brev till frun Hala och brodern Naftali som citeras i berättelsen från och med reportagets fjärde del. I ett av breven till brodern nämner David Rosenberg sin sons vid namn: ”Göran var lycklig över att jag skulle komma på uppträdet.” (s. 249). Förnamnet förekommer också tidigare i texten, när föräldrarnas strategi att välja rätt svenskt namn till barnet omtalas. Det är en annan signal om att vi kan identifiera berättaren med karaktären.

Barnets namn har de på inrådan av nya vänner redan säkrat. Det nya språkets vanligaste pojknamn. Namnet är viktigt, har vännerna sagt. Ett främmande namn sticker ut och blir en belastning. Det tänkta namnet Gershon, efter Barnets farfar, slås därmed ut av Göran, som är ett namn som gjort för att skilja främlingar från infödingar. (s. 18)

Berättaren placerar flera självreflektioner i boken. Det är för det mesta kommentarer som avser berättelsen, hur den byggs upp och hur skrivprocessen framskrider. Det faktum att berättaren hänvisar till olika källor och citerar deras fragment gör honom synlig för läsaren och vittnar om hans stora medvetenhet som textens skapare. Han betonar dock att

hans åsikter och särskilt hans försök att återskapa föräldrarnas känslor och tankar endast vilar på antaganden. Han spekulerar om dem fast han egentligen inte vill göra det:

Men vad han tänker om framtiden den där augustikvällen 1947 är ju bara spekulation från min sida och jag vill helst inte spekulera, och framförallt vill jag inte gå hans liv i förväg. (s. 8)

Berättaren vill inte heller försköna historien och rusa framåt utan föredrar att hålla sig till fakta och följa kronologin. Han vet att han ser sin fars värld ur ett helt annat perspektiv. Först som vuxen, när han äntligen fick veta vad som hänt föräldrarna, kan han leta efter detaljerade svar på frågor om vad de hade varit med om. Först långt senare efter den till synes sorglösa barndomen kan han rekonstruera händelser och minnen, vilket han själv erkänner och kommenterar på följande sätt:

Bara långt senare kan jag bli barnet som berättar. Bara långt senare kan jag gräva efter skärvor i de stumma stråken, sila fram dem genom tidens avlagringar och foga samman dem till en berättelse. Det är inte barnet som minns. Det är jag som långt senare försöker minnas vad barnet förnimmer. (s. 25–26)

Några av de uttalanden som riktas till fadern, föräldrarna, judarna "fördrivna" från gettot innehåller i själva verket ett erkännande av berättarens okunnighet och samtidigt indikation på att, i egenskap av berättare, behöva göra vissa val och tolkningar som inte kan verifieras, eftersom det inte finns några vittnen eller handlingar: "Jag vet inte hur ni lever vidare, vill kanske heller inte veta, men jag vet ju att ni lever. Att 85000 människor lever vidare efter september 1942 och att 73 000 överlever till augusti 1944". (s. 54) En liknande karaktär har också frågan "Så var steg du på tåget?", som öppnar delen "MUREN". I de meningar som följer frågan försöker berättaren ta reda på var det egentligen hände.

Så många stationer som ingen längre minns. Så många platser som inte längre finns. Så många tåg att välja på. Så många tåg som alla stannar för tidigt och för gott. Så jag bestämmer åt dig. Jag bestämmer att du stiger på tåget i Auschwitz. (s. 39)

En annan typ av kommentarer är de som ibland avbryter en objektiv, "historisk" redogörelse. De har en form av retoriska frågor: "Kan man säga att Chaim Rumkowski offerar sin själ för att rädda ghettots liv? Kan man säga att han sluter en pakt med djävulen?" (s. 54). Berättaren undviker entydiga bedömningar och åberopar åsikter av förintelseforskare, i det

här fallet av den tysk-amerikanska filosofen av judiskt ursprung Hannah Arendt och den italienske författaren och ögonvittnet till Förintelsen Primo Levi:

Mycket i den stilen har sagts om de judiska ledare som på detta sätt medverkade till utsorteringen och transportererna av sina egna, och därmed till judarnas förnedring och likvidering. Mycket har sagts om att de borde ha vägrat, att de borde ha gjort motstånd (som på slutet i Warszawa, när allt ändå var slut), att de hellre borde ha låtit sig dödas än att låta göra sig till medbrottslingar. Hannah Arendt skriver om deras agerande ”som det mörkaste kapitlet i denna mörka historia”. Primo Levi skriver om Chaim Rumkowski att ”hade han överlevt sin egen tragedi, och tragedin för det ghetto han *förgiftade* [ja så skriver han], hade ingen tribunal kunnat frikänna honom, i synnerhet inte på det moraliska planet”. Primo Levi tillhör de få som jag anser har förvärvat den moraliska auktoriteten att säga något om Chaim Rumkowskis moral. (s. 55)

En resa genom rum och tid

I början bör det noteras att *Ett kort uppehåll på väg från Auschwitz* är en återblicksberättelse. Berättaren minns sin barndom och sin ungdom, men det är också hans föräldrars förflutna (alltså händelser som föregår Görans liv) som han försöker rekonstruera. Det är visserligen inte föräldrarna som berättar, men man kan säga att det finns tre tidsplan i texten. Dessa är: berättartid (en förmedlande berättare talar i nutiden), berättelsetid 1 (avser Görans barndom och ungdom, samt faderns liv i Sverige, alltså perioden efter kriget) och berättelsetid 2 (avser faderns/föräldrarnas/judarnas öden under kriget). Berättaren, den vuxne Göran Rosenberg, kan placeras vid 2000-talet början, förmodligen vid decennieskiftet 2000–2010. Det finns två exakta datumangivelser som pekar på det: år 2005 och år 2010. Han kan inte ha börjat berätta före 2005. En sådan slutsats kan vi dra efter att ha läst ett textfragment som finns i början av delen ”VÄGEN”, där berättaren medger att han fick böter på €225,60 den 4 mars 2005 kl. 12.49, eftersom han körde för snabbt i Tyskland där han följde i faderns fotspår.

Det är ett högst formellt och korrekt brev, och jag tilltalar ”högt ärade herr Rosenberg”, och jag erbjuds möjlighet att inom en vecka bestrida brottet. Jag har inte för avsikt att bestrida någonting, bildbeviset förefaller övertygande, men jag reagerar en smula mot den tyska brottsrubriceringen. Den står inte i rimlig proportion till brottet, anser jag. I synnerhet inte till ett brott begånget på en väg som denna, från Auschwitz till Ludwigslust, där parken mellan slottet och stadskyrkan är fylld av offren från Wöbbelin. (s. 81)

Det andra datumet som är viktigt i detta sammanhang är år 2010. Berättaren informerar i efterordet: ”Sommaren 2010 revs den gamla järnvägsbron över Södertälje kanal. Över den nya bron kan man inte gå till fots.” Hur lång tid det tar exakt för berättaren att presentera hela historien är däremot omöjligt att fastställa vilket delvis beror på det retrospektiva perspektivet och talrika byten av tidsplan.

Boken börjar med en beskrivning av PLATSEN till vilken fadern kom den 2 augusti 1947 och på vilken han försökte starta sitt liv på nytt. Det är alltså berättelsetid 1 som introduceras vid bokens början och den fortsätter i de tre sista delarna ”UPPEHÅLLET”, ”PROJEKT” och ”SKUGGORNA”. Berättelsetiden 1 sträcker sig till år 1961, då familjen modern, Göran och Lilian lämnade Södertälje.

Från och med den andra delen går berättaren tillbaka i tiden och försöker rekonstruera sin fars upplevelser under den fysiska och den symboliska resan till Sverige. Berättelsetid 2 avser den historien som berättas i delarna ”MUREN”, ”KARUSELLEN” och ”VÄGEN”. Rekonstruktionen är kronologiskt ordnad, men den avbryts av berättarens digressioner som hör till berättartiden. På flera ställen får historien en personlig, subjektiv prägel, då berättaren kommenterar händelserna eller undrar hur det ohyggliga ska skildras. Om den påbörjade likvideringen av ghetton i Łódź skriver han t.ex.: ”Jag skulle kunna fylla resten av den här boken med namn och datum från listor över inleveranser och utleveranser av människor som aldrig mer kommer att höras av, men bortsett från att ingenting går att förstå med hjälp av dem, litar jag inte på dem.” (s. 49) Andra exempel på utvecklingar är de avsnitt som handlar om Görans mors och hennes familjs öde. De befinner sig bara i den femte delen ”UPPEHÅLLET”. Berättaren refererar kort moderns krigshistoria i ett fragment av texten.

Som sagt, kanske på sin plats att säga något om hur detta har gått till, vilket är att säga något om ännu en osannolik väg från Auschwitz. Jag tänker nog inte säga så mycket, vill lika lite som du tråka ut mina läsare, också mirakel kan bli tjugiga, men något måste kanske ändå sägas. (s. 159)

När det gäller faderns öde, är fakta utspridda över hela boken. Nedan försöker jag sätta ihop dem. Jag har redan citerat textfragmentet, där berättaren bestämmer att faderns resa började när han steg på tåget i Auschwitz. Kort därefter inser han dock sitt fel. ”Jag vet att det låter dramatiskt, rentav effektfullt, i värsta fall effektsökande” (s. 39) konstaterar han, medveten om att detta förintelsläger har blivit en världskänd symbol för judarnas lidande. När han givit upp sin första avsikt att peka på Auschwitz som resans början väljer han en annan plats och tidpunkt. Han går tillbaka till tågstationen utanför ghetton i Łódź i slutet av augusti 1944. Han vill vara så trogen och noggrann som möjligt i sin rekonstruktion av historien. David Rosenberg befann sig i ghetton fram till den 20 augusti 1944 och i KL Auschwitz från den 21 augusti 1944, men han registrerades som ”inlevererad” några dagar senare. På den tolfte dagen i Auschwitz lyckades David och hans bror Naftali komma med

på den första transporten av judiska män från Auschwitz till Braunschweig i Tyskland. De var bland de cirka 1 200 arbetsföra män som utvaldes för slavarbete åt Firma Büssing i Braunschweig. David Rosenberg förflyttades senare mellan flera arbetsläger belägna i Tyskland. Till Sverige anlände han den 18 juli 1945. Efter tre veckors karantän i Parkskolan i Lund överfördes han till utlänningslägret i Öreryd den 10 augusti 1945. Innan han hamnade i Södertälje, vistades han i utlänningslägret i Tappudden-Furudal och var anställd som vävare i Alingsås Bomullsväveri AB. Berättaren erkänner att exakta datumangivelser är väldigt viktiga för honom, särskilt vid rekonstruktionen av faderns öde. Att placera en händelse i tiden är ett sätt att dokumentära det ohyggliga, det han inte begriper. Det hjälper också sonen att hålla sin fars bild i minnet. Han är vet emellertid att dagar och år knappast är av betydelse för överlevande själva, utan de flyter ihop i deras traumatiska minnen om den period då de fanns på gränsen mellan liv och död.

Men det är ju inte alls nödvändigt. Det betyder ju ingenting alls i sammanhanget vilken exakt dag du lämnar ghetton och vilken exakt dag du kommer till Auschwitz. Din resa har ingen tidtabell och ingen riktning. Du har inga exakta datum bakom dig och inga exakta datum framför dig. Exakta datum fyller inte någon funktion på din resa. Det är för mig de fyller en funktion. Det är jag som behöver dem. Det är jag som behöver varje skärva som går att uppbringa för att du inte ska försvinna för mig. Något som inte så lätt kan suddas bort, revideras, förnekas, bortförklaras, förintas. Ett datum. En lista. Ett registerkort. Ett fotografi. De exakta namnen och numren på dagarna då din värld likvideras. (s. 42–43)

Tiden i de båda retrospektiva berättelserna tar först och främst preteritumformen, men det är också sk. historiskt presens som används, dvs. berättaren beskriver tidigare skeenden som nutida händelser. Detta levandegör en beskrivning och det är lättare för läsaren att uppleva de beskrivna händelserna med huvudpersonen. Samtidigt ger det ett mer subjektivt intryck.

Ett dygn innan amerikanska trupper intar Reichswerke Hermann Göring lastas du tillsammans med cirka 1 600 andra fångar ombord på ett tåg med öppna godsvagnar för omedelbar och kaotisk evakuering till andra delar av lägerarkipelagen. (s. 101)

Det är den 14 april 1945 och fronten närmar sig snabbt och målet med de allt dödligare fångmarschern och fångtransporterna blir att undanröja spåren efter sig själva; att med Himmlers ord den 18 april 1945 se till att ingen fånge faller levande i fiendens händer (s. 107)

Om sin egen resa i faderns fotspår och det mödosamma rekonstrueringsarbete berättar Rosenberg huvudsakligen i presens:

Jag tar alla tillfällen i akt att fråga efter vägen från Auschwitz eftersom varje väg från Auschwitz är ett individuellt mirakel för sig, till skillnad från vägen till Auschwitz som är ett kolektivt helvete lika för alla (s. 78)

Rumsförhållanden i boken kan i första hand karakteriseras genom att urskilja tre grupper av geografiska rum, där händelserna utspelar sig: Platsen, dvs. Södertälje, som har en annan betydelse för sonen och för fadern, andra platser i Sverige samt de platser i Polen och i Tyskland som har med andra världskriget och Förintelsen att göra. För Göran är Södertälje en symbol för barndomsminnen, oskuld och glädje:

Det är det här som är Platsen. Det är här som min värld kläs i sina första färger, dagrar, dofter, ljud, röster, gester, namn, ord. [...] Det här är Platsen som kommer att präglade mig också när jag tror mig vara säker på att jag har präglade mig själv. Det är skillnaden mellan dem och mig. De har mött världen för första gången på en helt annan plats och bär en helt annan värld med sig och för dem har så mycket redan börjat och redan slutat och det är fortfarande osäkert om någonting här kan börja på nytt eftersom så mycket de inte kan minnas, eller inte längre vill minnas, inte heller glömmas. För dem sak färgerna och dagrarna och dofterna och ljuden och rösterna på den här platsen ofta påminna dem om något annat, utan att de alltid ska veta vad. (s. 13–14)

Platsen avgör också Görans nationaltillhörighet. Pojken vill inte avvika från sina svenska kompisar. Å ena sidan leker han med sina kusiner som är resten av faderns ”nästan utplånade släkt” (s. 31) och har kommit på besök från Tel Aviv, å andra sidan vill han inte släppa in någon i sin värld. Den är hans egen, där det inte finns någon plats för andra människor, till och med för föräldrarna. Till viss del är det just föräldrarna som förstärker pojken inställning, eftersom de gör allt för att göra honom hundra procent svensk. Föräldrarna gav barnet ett namn som på grund av det svåra uttalet var som uppfunnet specifikt för att skilja utlänningar från lokalbefolkningen. De ville inte att det ursprungligen planerade namnet Gerszon som hade en främmande klang skulle väcka uppmärksamhet och bli en börda för pojken. Barnet skulle göra Platsen till sin plats och möjliggöra samma sak för föräldrarna som behövde hitta en ny stödpunkt för att kunna börja ett nytt liv. För fadern, som jag redan har nämnt, betyder Platsen en chans att genomföra Projektet. Han kommer dock aldrig att känna sig hemma där. Det handlar alltså om en konstant ambivalens mellan två olika existentiella dimensioner, mellan att känna sig hemma, vara knuten till en plats, och att känna sig utkastad i ett främmande rum, som ständigt ska intas på nytt medan man samtidigt längtar efter hemorten. Föräldrarnas hemort finns inte längre. Vi har alltså även att göra med en plats som inte existerar, eller snarare finns bara i föräldrarnas outtalade minnen:

I de två nyanländas värld finns inte längre en plats som den här. En plats där de, på samma sätt som en gång jag, har gjort världen till sin. Hade det funnits en sådan plats hade de talat om den, låtit mig känna doften av den, smaka på den, tagit mig till den, berättat om människorna som en gång levde där. Men de berättar inte. Där det en gång måste ha funnits en plats som den här finns nu bara tystnad. Tystnad och skuggor. (s. 37)

Göran har också positiva associationer till andra platser runt Södertälje som t.ex. Havsbadet, där familjen brukar åka på somrarna. Han mytiserar Platsen och betonar att det är just den plats som hans första färger, dofter, ljud, röster, gester och namn kommer ifrån. Han minns att modern ropade honom på polska. Själva klangen av det här språket är ett exempel på ihågkomna ljud. Han minns även dofter: ”Det [ett soprum] är mörkt och kallt och avger en sötsur doft av köksavfall och en rå pust av fuktig betong.” (s. 20) och smaker: ”Alldeles till vänster när man kliver in i mjölkaffären ligger mina första läskedrycksflaskor i mörkgröna träbackar travade på kant mot väggen. Den allra första heter Pomril och smakar äpple.” (s. 21).

Faderns uppfattning av Södertälje var definitivt annorlunda än sonens och berättaren avslöjar att David funderade hela tiden på att åka vidare. Omständigheterna i Södertälje vid den tiden var inte de bästa för att starta ett nytt liv:

Vid närmare eftertanke är Södertälje ingen självklar värld att börja livet på nytt i. Åtminstone inte för dem som vill att deras nya liv ska ha något judiskt över sig. Det finns inga förutsättningar för judiskt liv i Södertälje. Judiskt liv kräver en minsta mängd judar och i Södertälje blir mängden aldrig stor nog. Den korta tid den möjligen är stor nog har judarna i Södertälje annat att tänka på än det judiska, i den mån de vill tänka på det judiska. Jag anar att det judiska inte är något att göra väsen av. Inte på en plats som denna. (s. 190)

Familjen Rosenberg vårdade judiska traditioner på hemmaplan, men försökte undvika att manifesteras sitt ursprung i offentliga sammanhang. Trots detta hörde David Rosenberg negativa kommentarer på jobbet, kort innan hans psykiska hälsa försämrades: ”Denne någon har högt undrat vad en sådan som du gör bland vanliga arbetare. Varför en sådan som du inte sysslar med att låna ut pengar eller leva på andra. Att han aldrig har sett en jude arbeta.” (s. 217).

Berättaren förklarar att det inte skrevs särskilt mycket i svensk press om den svenska utlänningslägerarkipelagen och människorna som befolkade den på 1940- och 1950-talen. Det fanns inte så många journalister som var intresserade av krigsflyktingarnas öde. Om så var fallet uttrycktes det snarare oron för var nykomlingar skulle bli anställda och om de inte skulle ta jobbet från svenskarna. Även de svenska arbetarna var inte villiga att arbeta tillsammans med judiska kamrater. Svenskarna var också förvånade över främlingarnas ovanliga beteende, liksom det faktum att de inte gillade svensk mat och ville behålla matrester i reserv. Man betonade ganska ofta det sorgliga i deras tillvaro, men man förklarade inte att det inte var förhållandena i Sverige som var orsakerna till detta tillstånd.

I sin berättelse om Södertälje och attityder mot främlingar som var härskande där går Rosenberg också ett steg bakåt i tiden och berättar om den antisemitism som blomstrade i staden under mellankrigsperioden. Redan på 1920-talet kunde invånarna i Södertälje läsa i den lokala tidningen *Södertälje Tidning* ganska många negativa artiklar om judar skrivna av tidningens chefredaktör Elof Eriksson. I september 1925 startade han en annan tidning, *Nationen* som utkom i Stockholm och blev Sveriges grövsta antijudiska publikation. Under kriget reste Eriksson till Nazityskland och publicerade böcker på tyska om judarnas maktställning i Sverige. Eriksson försäkrade att han hade detaljerade listor över judarna som bodde i Sverige, som han kunde dela med sig av om tyskarna skulle bestämma sig för att invadera landet (s. 70). Faderns intryck från de första platserna han bodde i Sverige (t.ex. Tappudden-Furudal och Öreryd) är för det mesta positiva. Dessa platser beskrev David i sina brev till Hala. Han skrev också om svenska seder och de första orden på svenska:

Den svenska nationaldrycken är kaffe, till kaffet äter man kakor. När svenskarna bjuder på kaffe är det inte tillåtet att tacka nej, för de skulle bli dödligt sårade. Vi kommer alltså, sätter oss, värdinnan bjuder vänligt till bords. Vi dricker och äter kakor, därpå vänder sig värdinnan till oss och säger följande: varso gut dupa, eftersom vi ännu inte kände de svenska vanorna visste vi inte vad hon menade, och hon upprepade orden flera gånger varso gut dupa, varso gut dupa. Vi var tre stycken då, med Natek och en kamrat till. Vi brast alla i skratt, vi skrattade och våra värdar skrattade med oss. De undrade vad vi skrattade åt och värdinnan krävde att vi skulle förklara vad det var som fick oss att skratta, hon var till och med beredd att försvara sig. Inget att göra, vi var tvungna att förklara för henne att ordet d... inte låter så fint på polska [ett könsord kort sagt]. När hon hörde det var det omöjligt att få henne lugn, hon kiknade av skratt. Och sedan visade det sig att orden betyder: varsagod och doppa. Det är en svensk sedvänja att doppa spröda kakor i kaffet, ja det är så vanligt att det har ett speciellt namn. Sedan dess avstår svenskar från det ordet, naturligtvis bara i sällskap med polacker. (s. 146–147)

Det visar sig också att Göran besökte i sin ungdom ett av ställen där David vistades utan att vara medveten om att den spelade en viktig roll för fadern:

NÅGRA PLATSER KVAR att rädda ur glömskan. En av dem har märkligt nog varit min innan jag får veta att den långt tidigare varit din. Det är egentligen mer än märkligt att platsen har varit både din och min, ja, närmast osannolikt, på gränsen till det omöjliga. Det är ju en plats som knappt går att hitta om man så letar efter den med förstoringsglas på kartan. [...] Det lilla samhället heter Furudal och ligger i det milsvida skogsbältet mellan Rättvik i Dalarna och Bollnäs i Hälsingland och är som sagt inte en plats som man far igenom på vägen till någon annanstans, utan en plats som man bara kommer till om man på förhand vet att det är just hit man ska resa, vilket ytterst få människor på förhand har någon anledning att veta. (s. 127)

Furudal är en plats som, av ren tillfällighet, framstår som viktig både för fadern och sonen. Berättaren förklarar också hur hans band till platsen har skapats: ”Jag förälskade mig i

platsen helt enkelt, vilket har att göra med att jag på den här platsen förälskade mig i en kvinna, vilket innebar att mitt liv på just den här platsen tog en vändning.” (s. 127–128).

De platser i Polen som har att göra med andra världskriget och Förintelsen väcker bara negativa associationer både hos fadern och hos sonen. De är t.ex. gettot i Łódź och koncentrationslägret Auschwitz. I det avsnitt som handlar om moderns historia förekommer också efterkrigstidens Słupsk och Łódź. Auschwitz är mer en symbolisk än verklig plats, eftersom David Rosenberg var där några dagar och sedan transporterades han till Tyskland. Sin resa till Tyskland i faderns fotspår beskriver berättaren väldigt utförligt. Sonen vill se med egna ögon de platser där fadern har varit och själv känna deras atmosfär och han har också med sig en guide:

Vid min sida har jag Dr Karl Liedke utan vars hjälp jag inte hade funnit vare sig vägen hit eller minnesmärkena som kantar den. Dr Liedke är min ciceron. Det är han som har gjort kartan jag följer. Det är ingen karta att köra bil efter men det är den enda karta som finns över din väg från Auschwitz. Den har datum och platser och pilar som anger färdriktningar och en grönmarkerad färdväg som till synes tankspritt korsar sina spår mellan lägerarkipelagens rödprickade öar. (s. 85–86)

Namnen på flera platser i Tyskland, där arbetsläger befann sig är mindre, eller inte alls kända för utomstående. De är t.ex. Schandelah, Uchtsprunge, Stendal, Wöbbelin. Man kan dra slutsatsen att Göran Rosenberg på något sätt placerar dem på ”kartan” över svenskarnas kollektiva minne. Utgångspunkten är dock Auschwitz – en plats som väcker de starkaste associationerna. Erfarenheter från alla dessa platser i Polen och Tyskland blev skuggorna som förföljde fadern, skadade honom och till sist dödade honom.

Minnesskärvor

Göran Rosenbergs bok kan samtidigt uppfattas som en berättelse om Förintelsen och en berättelse om att skapa sin identitet i Förintelsens skugga, i egenskap andra generationens överlevande. Detta gör att språket är känslomässigt laddat. Vi kan urskilja tre stilar i berättelsen: rapporterande, lyrisk och diskursiv stil, där andras åsikter citeras. De kombineras ofta med varandra. Inom dessa tre stilar kan vi urskilja några grupper av viktiga och symboliska ord samt karakteristiska lexikaliska medel.

Den första gruppen hänvisar till ett sätt att skriva om kriget och Förintelsen. En viktig fråga som man måste ställa när man analyserar Rosenbergs bok som en berättelse om Förintelsen är hur det här ämnet introduceras i boken och vilka språkliga medel används för

att berätta om det. Om man bortser från ordet "Auschwitz" i bokens titel kan man tänka sig att en läsare som inte har någon kunskap om Förintelsen kan uppfatta mannen som presenteras i första kapitel för vilken invandrare som helst, någon som kommit till Sverige för att söka jobb här och därmed förbättra sin ekonomiska situation. Men skenet bedrar och David Rosenbergs tragiska livshistoria avslöjas steg för steg. Någon form av kamouflerad information och språkliga anspelningar på kriget förekommer redan i det första kapitlet: "Bageriets specialitet är en söt limpa som heter SS-limpan, efter bageriet som heter SSBageriet, efter platsen som heter Södertälje Södra, men den limpan köper vi inte." Berättaren förklarar dock inte direkt varför brödet väcker dåliga associationer.

Från och med bokens andra kapitel börjar en rekonstruktion av faderns öde som kännetecknas av ett rapporteringsspråk, som dock är rikt på metaforer. Detta sätt att skriva väcker starka känslor hos läsaren och framhäver det tragiska i de beskrivna händelserna. Ett bra exempel för att illustrera detta är "lägerarkipelag". Ordet "arkipelag" väcker positiva associationer i det geografiska sammanhanget. När man sätter ihop det med ordet "läger" som betyder arbetsläger, koncentrationsläger eller förintelseläger skapas en ny, metaforisk betydelse. Lägerarkipelag kan syfta på det stora antalet läger som inrättades av nazisterna men också på det att varje läger var en värld för sig, isolerad från omvärlden, med egna rutiner, egna bödlar och egna hjältar. Samtidigt ingick alla läger i det nazistiska maskineriet, vars mål var att på olika sätt utrota de som ansågs vara mindre värda, oönskade och de som ställde till med problem. Andra viktiga ord är etymologiskt relaterade till verben "att överleva". De är substantiven "ett överlevande" (det att komma undan kriget och Förintelsen med livet) och "en överlevande" (om en person som lyckats behålla livet trots kriget och Förintelsen). Berättaren ger ett slags utläggning om deras betydelse och, med tanke på sina föräldrar, fokuserar på det som händer när man har överlevt något påfrestande, närmare bestämt på svårigheter med att börja nästa etapp i livet, att leva vidare, att fortleva:

Dags att säga något om beteckningen överlevande, denna beteckning på människor i din belägenhet som sakta utkristalliserar sig sedan alla andra beteckningar har prövats och befunnits inadekvata och som förvandlar det faktum att ni fortfarande lever till det centrala i er belägenhet. Människor överlever ju saker och ting hela tiden, krig, förföljelser, olyckor, epidemier, utan att de därmed betecknas som överlevande annat än i direkt anslutning till den händelse som överlevts och då mest som ett konstaterande av faktum. Den som överlever fortsätter därefter att leva, inte att överleva. [...] Visste du att överlevande från krig och katastrofer förr i tiden offrades till gudarna som syndabockar eller förklarades vara galna eftersom ingen ville höra vad de hade att säga? Att inte kunna ta steget från överlevande till fortlevande, att alltid tvingas leva med överlevandet som det centrala i ens belägenhet,

är väl ett slags galenskap, när jag tänker efter, även om det inte nödvändigtvis är de överlevande som är de galna. (s. 201–202, 204)

Ett annat ord som väldigt ofta förekommer i de delar, där det är tal om kriget och Förintelsen är substantivet ”död”, verbet ”att döda” och det substantiverade adjektivet ”de döda”. Den största koncentrationen av dödsrelaterade ord hittar vi i avsnittet där berättaren försöker beskriva och på det sättet förstå orsaken till faderns död. Han hänvisar till den medicinska dokumentationen, men formulerar en annan sjukdoms- och dödsorsak: Förintelsen.

Så hinner skuggorna ifatt dig och dödar dig. Så ser jag det. Skuggorna dödar inte alla de jagar, men dig dödar de till sist. Den svenska sinnessjukvården ser det inte och skriver ”sjukdomsorsak: endogen”, vilket betyder att skuggorna som dödar dig kommer inifrån. Men skuggorna som dödar dig kommer inte inifrån. De kommer utifrån och hinner ikapp dig och sänker dig i mörker. ”Sjukdomsorsak: exogen”, hade jag skrivit om jag hade varit läkare i den svenska sinnessjukvården. Eller *Vertrauensarzt* i den tyska gottgörelsebyråkratin. Sjukdomsorsak: Auschwitz m.m., hade jag skrivit. (s. 250)

Verbet ”att utrota” är en synonym till ”att döda”. Berättaren minns vaccinering mot polio och funderar kring betydelsen av ordet „utrota” som användes om massdödandet av judar under andra världskriget, men kan också syfta på farliga sjukdomar som man ska bli av tack vare medicinens utveckling:

Inte bara polion och cancern ska snart vara utrotade, utan också malarian och tuberkulosen och smittkopporna och mässlingen och förkylningarna. Kanske också smärtan. Kanske också kriget men det verkar svårare. Utrota är märkligt nog ett ljusord. Alldeles nyss har utrotning av människor bokstavligen förmörkat himlen vilket borde ha förmörkat själva ordet, ja gjort det nästintill oanväntbart, men i poliosprutans värld finns saker och ting som fortfarande kan och bör utrotas, exempelvis ogräsen och skadedjuren. (s. 170)

Den allusion som flätas in i texten ovan och kan förstås av läsare som har kunskap om Förintelsen är himlen som förmörkats av röken från krematorier där de utrotade människornas kroppar brändes. Man måste också lägga märke till att berättaren uppmärksammar och analyserar det språk som användes av nazisterna. I texten finns ganska många ord på tyska. Berättaren förklarar t.ex. de tyska eufemismernas betydelse. De beskrev brott som vanliga åtgärder som vidtas enligt planen. Ett exempel är ordet ”ausgeliefert”, vilket betyder utlevererad:

Ausg. 10.3.42 Tr. 35, står det efter bäraren Idel Rozenberg som bor i lägenhet 25 på Sulzfelderstrasse 51 (Brzesinska) och är född den 1.1.1897. Ausg. betyder *ausgeliefert*, utlevererad, och transport nummer 35, liksom alla andra transporter 1942, går till gaskammarbilarna i Chełmno. (s. 44)

Den andra gruppen av ord är ett antal begrepp som får en symbolisk karaktär genom att hänvisa till platser, händelser, etapper i livet, erfarenheter eller personer. Det är i första hand de ord som har valts som rubriker för bokens kapitel och som återkommer i texten – alltid skrivna med stor bokstav. Platsen är ett namn som hänvisar till Görans barndom och hans minnen från den tiden. Samtidigt är Platsen ett begrepp som symboliserar hans föräldrars försök att få ett nytt fotfäste i tillvaron. I denna betydelse blir Platsen inte bara en benämning på Södertälje utan på ett tryggt, men främmande ställe. Platsen får alltså en ny dimension – den skulle kunna vara en kompensation på det som gått förlorat. Bron, Kanalen, Havsbadet, Skogen, men också Barnet, Språket, Gud, Himlen är andra ord som hjälper Göran att återkalla barndomsminnen. Vissa av dem är namn på platser förknippade med positiva upplevelser och barndomsäventyr. Andra begrepp är relaterade till att upptäcka sig själv och världen och söka svar på existentiella frågor. När berättaren definierar sig själv som Barnet tar han ett yttre perspektiv, också föräldrarnas perspektiv. Ordet Språket hänvisar både till polskan och svenskan. Sina första ord uttalar Barnet på ett språk som hans föräldrar fortfarande inte känner till: ”Så när de märker att Barnets första ord är på ett främmande språk tvingar de sig att tilltala Barnet på ett språk som ännu är dem främmande [...]” (s. 18). Polskan har en speciell betydelse för berättaren, det var hans modersmål, men han fick inte använda det för han skulle bli svensk: ”Det är den unga kvinnan som nu är min mor som ropar och som ropar på det första språk jag lär mig och det första språk jag glömmer.” (s. 18).

Nästa grupp är de ord som hänvisar till textens centrala begrepp – ”minne”. Inom denna grupp finns sammansättningar som betecknar föremål och platser t.ex. ”minnessten”, ”minnesplatta” och ”minnesmärke”. Ett exempel på metaforisk användning är däremot ordet ”minnesskärvor”: ”Minnesskärvorna är få och ligger hårt nedtrampade i mörker och tystnad” (s. 240), ”Det är alltid ljus vid Havsbadet, eller så är det bara minnesskärvorna som blänker särskilt starkt just här” (s. 172). Sammansättningen används för att beskriva de disiga minnena av en pojke som berättaren en gång varit. Som en vuxen person försöker han erinra sig så mycket som möjligt. Han är dock inte säker på om han faktiskt deltog i de händelser han minns och om deras kronologi i hans minne är korrekt.³⁸² När berättaren reflekterar över

³⁸²Ordet ”minnesskärvor” är svårt att översätta till polska. Översättaren Mariusz Kalinowski har bestämt sig att använda ”ułomki pamięci”. Se Ławniczak, Sonia. 2020. *Przełożyć odziedziczoną traumę Shoah, czyli „przepisać szwedzką postpamięć na polską melodię”*. *Analiza przekładu reportażu literackiego Krótki*

hur minnet förvandlas till skärvor som man måste gräva ut (som om man var en arkeolog) återoppar han den tyske filosofen och litteraturvetaren Walter Benjamins tankar:

”Det är inte med minnet vi utforskar det förflutna”, skriver Walter Benjamin i en essä om sin barndoms Berlin. ”Minnet är bara ett element för det förflutna, på samma sätt som marken är ett element för begravningsstäder. Den som söker sitt förflutna måste gå till verket som en utgrävare, inte tveka att gå på gång gräva i samma material, sprida det som man sprider stoft, vända det som man vänder jord. För bara genom den noggrannaste genomsökning kan man förvänta sig att upptäcka skatterna som göms där; bilderna som skilts från sina gamla associationer och som nu – likt dyrbara fragment eller torson i en samlares galleri – visar sig i de prosaiska rummen för var sentida förståelse.” (s. 26)

Dessa funderingar kan också syfta på den uppgiften som berättaren åtagit sig som andra generationens överlevande. Det är minnesskärvor som samlas på olika håll för att kunna rekonstruera en historia. Minnesmetaforer som handlar om att minnas och om att glömma förekommer på flera ställen i texten. Det som berättaren försöker **gräva fram ur glömskan**, t.ex. namn på tyska slavarbetsläger. Han träffar en judisk kvinna som berättar för honom om Christianstadt som fanns på hennes väg från Auschwitz och konstaterar:

Nej, jag har aldrig hört talas om Christianstadt, lika lite som jag en gång hört talas om Vechelde eller Watenstedt eller Uchtspringe eller Wöbbelin. Och av samma skäl som jag har föresatt mig att gräva fram de senare ur glömskan gräver jag också fram Christianstadt, som visar sig vara en liten stad i östra Tyskland som efter kriget blev en liten stad i västra Polen och byter namn till Krzystkowice och med tiden reduceras till en stadsdel i Nowogród Bobrzański. (s. 79)

Han talar också om andra platser **att rädda ur glömskan** och menar svenska utlänningsläger, där de överlevande vistades efter ankomsten i Sverige, i synnerhet Tappudden-Furudal i Dalarna. (s. 127)

När föräldrarnas gamla värld likvideras av nazisterna har försvinnandet inte bara en fysisk dimension. Författaren påpekar att platser och människor ”utplånas från jorden, uttraderas ur historien och **förintas ur minnet**” (s. 43). Kvar finns tomrum som inte går att fyllas i. Detta kan illustreras med ännu en intressant metafor, när berättaren beskriver Fridens pensionat i Alingsås – en av de första platserna, där fadern vistades: ”Livet i Alingsås är ett liv i väntan på svaren som dröjer, i det irrande flödet av människorna som kommer och går

przystanek w drodze z Auschwitz Görana Rosenberga. I: „Dysertacje Wydziału Neofilologii UAM”. Volym nr 7 „Między ideologią a transkrecją – pisać i tłumaczyć dla dzieci / Between Ideology and Transcreation – Writing and Translating for Children”, red. B. Sommerfeld. Dąbrówka: Wydawnictwo Rys. S. 165–187.

på sin väg till någon annanstans, i den rastlösa rörelsen mellan **minnets skuggor och glömskans gläntor**" (s. 148).

Den sista gruppen är begrepp relaterade till judar. I sin barndom upplevde Göran ibland obehagliga situationer som hade att göra med föräldrarnas ursprung. En av dem minns han på följande sätt: "En vinterdag kastar några barn snöbollar på deras [familjen Rosenbergs] köksfönster och ropar "judar" [...] Pojken hör snön dunsas hårt mot rutan och ser mamman bli vit i ansiktet. Alldeles vit och alldeles tyst. Ingenting säger hon." (s. 33). Under kulspelet lärde han sig dessutom sådana ord som "judepyrra" och "kuljude", vilka syftade på fusk och personer som fuskade. Pojken var medveten om att han och hans familj var judar. Han förstod inte vad det betydde, men han visste att det hade med "skuggorna" att göra. Berättaren reflekterar också över användningen av vissa termer som beskrev de personer som sökte skydd i Sverige. Svenskarna hade problem med att definiera de nyanländas nationalitet. De använde olika beteckningar: "flyktingar, transitmigranter, repatriander, omflyttade personer, polska judar, statslösa" (s. 219). Detta vittnar om att svenskarna inte kunde skilja mellan judar och repatriander samt mellan polacker och polska judar. I en dokumentation av utlänningslägret i Öreryd bekrävs alla före detta fångar i olika koncentrationsläger som polacker, oavsett om de var judar eller inte, och de kallades för "f.d. koncentrationslägerklienter" (s. 130), vilket bevisar den absoluta bristen på förståelsen av problemet.

Peritexter

En mycket viktig roll vid tolkning och analys av Rosenbergs reportage spelar också peritexter. Boken avslutas med en del som heter *Långt senare – Ett efterord* och kan betraktas som peritext som kommer från författaren. Han informerar om hur hans barndomsstad, PLATSEN har förändrats: Södertälje Havsbud (Havsbudet är, som jag redan påpekat, ett av ord som symboliserar barndomen) har stängts och numera finns det en containerterminal och en uppställningsplats för importbilar där. Södertälje Södra bytte namn till Södertälje Hamn och den gamla järnvägsbron över Södertälje kanal revs 2010. I efterordets separata del tackar författaren de människor som har hjälpt honom att gräva bland minnesskrivna och samla in dokumentation. De är modern – Hala Rosenberg, system Lillian Rosenberg-Roth, kusinerna Assa och Anders Rosenberg, författaren Lena Einhorn, översättaren Anders Bodegård samt historikern dr Karl Liedke. Efterordets sista del är

referenser. Göran Rosenberg listar de böcker som har spelat en viktig roll vid reportagetts tillkomst och de källor han använde under skrivprocessen. Författaren vill visa att han baserade på autentiskt material och lade ner ett stort journalistiskt arbete på boken.

Den första informationen läsaren får om en bok är dess omslag. När det gäller *Ett kort uppehåll på väg från Auschwitz* kan vi på bokomslaget se ett foto som visar järnvägsspår och en del av järnvägsstationen i Södertälje Södra från slutet av 1940-talet. På bokomslagets baksida finns ett citat ur boken. Nedanför hittar vi också information om bokens innehåll och dess biografiska förankring som förmodligen kommer från förlaget. Det förklaras att ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz är Sverige och i synnerhet en liten stad Södertälje:

[...] platsen där ett litet barn sätter sina första ord på världen och gör den till sin, som också är platsen där en ung man stiger av tåget en tidig augustikväll 1947 för att börja sitt liv nytt, som också blir platsen där efterkigtidens ljusa horisonter alltför snart förmörkas av skuggorna från Łódź, Auschwitz, Ravesbrück och Wöbbelin.

Som jag redan har nämnt, är titlar på reportagetts sju delar ("PLATSEN", "MUREN", "KARUSELLEN", "VÄGEN", "UPPEHÅLLET", "PROJEKTET", "SKUGGORNA") mycket symboliska och deras betydelse har jag redan beskrivit. Titeln på hela boken kan väcka läsarens intresse, men också göra honom konfunderad. Läsaren som intresserar sig för historia även i en liten utsträckning vet att en väg kunde leda till Auschwitz, men det fanns ingen väg tillbaka. Förklaringen varför det är vägen från Auschwitz som sätts i fokus finns i det ovannämnda citatet på bokomslagets baksida: "Om vägen till Auschwitz är ett helvete lika för alla är varje väg från Auschwitz ett mirakel för sig (...)" Efter att ha läst boken vet vi att titeln inte bara hänvisar till faderns fysiska resa utan också till berättarens hågkomstprocess. Dessutom refererar titeln till det faktum att fram till mitten av 1990-talet gjorde de stora tågen mellan Stockholm och världen ett kort uppehåll på stationen Södertälje Södra.

Den originella utgåvan från 2012 (Albert Bonniers Förlag) innehåller ett skyddsomslag. På den främre vingen finns ett fragment av ett brev, som skrevs på polska i Tappudden-Furudal den 15 januari 1946. Bakgrundens färg är beige, vilket tyder på gammalt papper. Brevfragmentets översättning till svenska avtecknar sig mot bakgrunden med röda bokstäver. På den bakre vingen finns ett foto av författaren och en biografisk information.

I boken finns också nitton foton – två i den första delen, ett i den tredje delen, sju i den fjärde delen, fyra i den femte delen och fem i den sjätte delen. De visar t.ex. lilla Göran med sina föräldrar (s. 16), de leende föräldrarna bland vänner som poserar på en brygga (s. 150), tågstationer (s. 75, 123), gravar (s. 90, 132) och monument samt andra minnesplatser i Tyskland i den del som presenterar sonens resa i faderns fotspår. Man kan t.ex. se ett minnesmärke som restes över fångar i ett tyskt arbetsläger, med inskriften: ”Hier ruhen 66 Opfers des Faschismus” (inskriften översätts i texten: ”Här vilar 66 offer för fascismen”, s. 105). Ett av de foton som kan göra störst intryck på läsaren föreställer författarens moder som sitter vid sin syster Simas grav på den judiska begravningsplatsen i Słupsk (s. 161). Alla foton placeras mitt i texten, och används för att illustrera innehållet. De är svartvita och relativt små. De saknar undertext och det finns ingen bildförteckning i slutet av boken.

Ett Sverige som man ofta väljer att glömma: *Och i Wienerwald står träden kvar* av Elisabeth Åsbrink

Minnestecknare som utmanar glömskan

Elisabeth Åsbrink föddes 1965 i Göteborg. Hennes fader, György Fenyö – en ungrare av judiskt ursprung, överlevde kriget på ett barnhem i Strüth nära Ansbach i Tyskland och emigrerade till Sverige 1956.³⁸³ Författarens farfar och en stor del av andra familjemedlemmar mördades under Förintelsen, så hon kan betraktas som representant för tredje generationens överlevande. Trots att Elisabeth Åsbrink inte gör efterminnet till huvudtemat i sina texter, är det förflutna i stor utsträckning närvarande i hennes författarskap, som oftast klassas som sakprosa. Hon fokuserar på perioden kring det andra världskriget och frågor om minne och glömska. I hennes texter kan vi urskilja tre ofta överlappande riktningar: intresse för historia – *1947* (2016), självbiografiska trådar – *Övergivenheten. Tre kvinnor, tre städer, en familj* (2020) och journalistiska undersökningar – *Smärtpunkten: Lars Norén, pjäsen Sju tre och morden i Malexander* (2009).

Den förstnämnda boken är ett slags litterärt porträtt av året 1947, från januari till december. Det här till synes obetydliga året visar sig vara fullt av viktiga händelser som också påverkade vår samtid. Porträttets beståndsdelar är kända personers biografier,

³⁸³En biografisk information på en webbsida av det polska förlaget Wielka Litera som publicerar översättningarna av författarens texter: <https://wielkalitera.pl/autorzy/elisabeth-asbrink/> [hämtad 2021-08-26]

händelser från den politiska sfären och kulturens värld samt vanliga människors minnen. Åsbrink minns också sin familj. En del av boken är minnen om hennes far och farfar. Farfadern mördades under Förintelsen, och fadern försökte organisera sitt liv på nytt efter kriget. Den andra boken är en roman som bygger på Åsbrinks familjehistoria. Hon utgår från det faktum att många av hennes familjemedlemmar har under många generationer tvingats emigrera. Detta har bidragit till uppkomsten av flera familjehemligheter, som författaren vill ta reda på. Det måste också påpekas att en del av Åsbrinks texter innehåller inslag av en så kallad undersökande journalistik, vilket betyder att hon inte bara berättar om olika händelser utan avslöjar de fakta som är viktiga för allmänheten och samtidigt svårtillgängliga för forskare.³⁸⁴ Ett bra exempel är här Åsbrinks debutbok *Smärtpunkten*. Den behandlar omständigheterna kring skapandet av pjäsen *Sju tre* av den svenske dramatikern Lars Norén. Teaterstycket skrevs i samarbete med tre brottslingar som tillfälligt hade släppts ur fängelset. Två av dem var nazister. Dagen efter den sista föreställningen rånade en av brottslingarna, Tony Olsson, en bank och deltog också i mordet på de två poliserna i Malexander. Allt detta orsakade mycket kontroverser, och pjäsen kritiserades för sin antisemitiska innebörd. Elisabeth Åsbrink har tagit del av tidigare opublicerat material, som t.ex. arbetsmaterial från Lars Noréns privata arkiv eller hans dagboksanteckningar.

En annan bok som väckte stor uppmärksamhet och som utlöste en livlig diskussion var det litterära reportaget *Och i Wienerwald står träden kvar*. Författaren har fått några pris för boken, som t.ex. Augustpriset för bästa fackbok 2011 och Ryszard Kapuściński-priset för litterärt reportage 2014. Boken handlar om den judiske pojken Otto Ullmann som kom från Österrike till Sverige på flykt undan nazisterna 1939, medan hans föräldrar Josef och Elise Ullmann stannade i Wien. Boken är baserad på över fem hundra brev skrivna till Otto av hans föräldrar under åren 1939–1944, dvs. fram till deras död i Auschwitz. Elisabeth Åsbrink har fått breven från Ottos dotter. Efter det att Österrike hade annekterats av Nazityskland (den 12 mars 1938) gjorde föräldrarna sitt yttersta för att se till att deras son skulle lämna landet, vilket hände tack vare den svenske pastoren, Birger Pernow:

Den 3 januari lämnade Svenska Israelsmissionen en slutgiltig förteckning över Wienbarnen till Socialstyrelsen. Namn på namn listade i bokstavsordning. Efter varje namn följde först barnets födelseår och sedan barnens tro. Inga andra uppgifter – bara namn, födelseår och religion. Fyrtiofem barn var

³⁸⁴Nationalencyklopedin, uppslagsord: undersökande journalistik.
<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/undersökande-journalistik> [hämtad 2021-08-26]

döpta in i den evangeliska tron. En var baptist. Fyra katoliker, två anglikaner och sju var mosaiska. [...] Otto var en av dem som måste kliva av först, för vidare transport till barnhemmet i Tollarp. (s. 71, 74).

Att ordna en sådan resa var då ingen lätt uppgift, eftersom Sverige inte ville ta emot judar: ”Människor klassade som judar betraktades öppet som icke önskvärd invandring och det svenska visumkravet var ett skydd och ett hinder.” (s. 28) Efter en tid i Sverige fick Otto jobb på en gård som tillhörde familjen Kamprad. Mellan Otto och sonen i familjen – Ingvar uppstod vänskap. Efter kriget visade sig Ingvar Kamprad (1926–2018) vara en begåvad handelsman och grundade ett multinationellt möbelföretag IKEA. Otto arbetade där i flera år.

IKEA-grundaren är bokens negativa karaktär. Otto stod honom nära, men Ingvar ”hängde ändå stadigt kvar i Per Engdahls innersta krets.” (s. 257) Per Engdahl (1909–1994) var en svensk tidningsman och politisk debattör som tog intryck av fascismen och nazismen. 1930 grundade han en fascistisk rörelse i Sverige – Nysvenska rörelsen.³⁸⁵ Information om Kamprads fascistiska sympatier såg dagens ljus redan i mitten av 1990-talet, då hans privata brev offentliggjordes efter Per Engdahls död. Det visade sig att Kamprad gick med i Nysvenska rörelsen 1942, när han var 16 år gammal. Hans uppgift var att samla in pengar och rekrytera nya medlemmar. Det är inte känt när Kamprad lämnade gruppen, men han förblev vän med Engdahl till början av 1950-talet.³⁸⁶ En bredare diskussion om detta ämne uppstod efter publiceringen av Åsbrinks bok. Efter att de obekväma fakta kom fram, ringde Ingvar trettio personer, inklusive Otto och bad om ursäkt. Han skickade också förlåtelsebrev till hundra andra personer. I en intervju med Åsbrink 2010 visade han sig dock lojal med Engdahl: ”Det finns ingen motsättning för mig. Att Per Engdahl var en stor människa, det kommer jag att vidmakthålla så länge jag lever.” (s. 277). I samband med Kamprads bortgång skrev Åsbrink en artikel ”The Fascist Sympathizer Who Founded Ikea” som kom ut i *New York Times* den 29 januari 2018, alltså två dagar efter Kamprads död. Även i januari 2018 publicerades en intervju med Elisabeth Åsbrink i tidningen *Vi*, där hon bland annat säger: ”I det svenska samhället finns en stark rasistisk ådra, det var ingen slump att Per Engdahl – en av den europeiska fasciströrelsens ledare före kriget, under kriget och efteråt

³⁸⁵*Nationalencyklopedin*, uppslagsord: Per Engdahl, <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/per-engdahl> [hämtad 2021-08-26]

³⁸⁶Nilsson, Karl N. Alvar. 2000. *Svensk överklass och högerextremism under 1900-talet*. Stockholm: Federativs. S. 155–156.

– var svensk. Danmark och Norge var tvungna att göra upp med nazismen, men vi gled vidare, slapp undan.”³⁸⁷

Flera trådar som blir till en berättelse

Det bör betonas att Åsbrinks bok innehåller flera trådar som utgör en historia. *Och i Wienerwald står träden kvar* är en berättelse om Otto och en berättelse om Ingvar. Berättelserna korsas vid ett tillfälle. Boken är även en historia om judar och Förintelsen, och om olika former av antisemitism. Det är också en berättelse om Sverige – först och främst om Sverige under andra världskriget. Sist men inte minst är det jämväl historia om Elisabeths föräldrar och henne själv. Trots att Åsbrinks ursprung inte är berättelsens huvudtema, beskrivs i bokens början hennes föräldrar som små barn. Fadern föddes i Budapest och modern i London. De var båda judar och på grund av detta upplevde de obehag, kände sig främmande hela livet. Deras dotter ärvde den där känslan av främlingskap. Berättaren betonar: ”Det är en historia, min.” Man kan förstå att en annan historia som ska berättas, Ottos historia, berörde författaren personligen. Det är ett slags prolog, där Åsbrink visar att hennes egna bakgrund ger henne rätt till att presentera Ottos berättelse.³⁸⁸ Berättelsen om Otto Ullmann börjar med en kort förklaring hur det hände att Elisabeth Åsbrink fick breven till Otto. Det var Ottos dotter som läste en av Åsbrinks böcker. Kvinnan bad henne att träffas och gav författaren femhundra brev från Wien.

[...] Först vet jag inte om jag vill ha dem. Sedan kan jag inte tänka på annat. De ligger förvarade i en stor vit låda med lock, tillverkad av styv kartong och inköpt på IKEA. Just detta faktum skulle man kunna tro beror på en ödets ironi, eller – om man är lagd för psykologiska tolkningar – för ett utslag av hennes undermedvetna. Kanske ett resultat av ömhet, eller svart humor. Otto har sorterat breven. Sedan dess har ingen egentligen rört dem, än mindre läst. Men hon, Ottos dotter, vet ändå vad de innehåller. Ett varv paketsnöre, en vanlig bondknut skiljer högarna åt, ett år från ett annat. Är breven gamla, är sjuttio år en lång tid? Eller, en tidsperiod kortare än ett människoliv och av lika ifrågasatt värde. Nå. I den vita lådan har de legat, tätt skrivna, i kronologisk ordning, ett epicentrum av sorg. (s. 11)

Berättelsen om Otto börjar alltså med ett fragment av självbiografisk karaktär och på samma sätt slutar den, eftersom berättaren återvänder till den självbiografiska tråden. Läsaren får

³⁸⁷Tidningen „Vi”, januari 2018, Intervjun med Elisabeth Åsbrink, s. 19.

³⁸⁸Wistrand, Sten. 2016. *Fakta, fiktion, faktion? Elisabeth Åsbrinks Och i Wienerwald står träden kvar ur ett fiktionsteoretiskt perspektiv*. I: *Sammlaren. Tidskrift för forskning om svensk och annan nordisk litteratur*. Årgång 137. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1086752/FULLTEXT01.pdf> [hämtad 2021-08-26]

veta varför Åsbrink har bestämt sig att skriva boken. Författarens mor ville inte svara på dotterns frågor. Hon önskade att familjens ursprung skulle förbli hemligt.

Och min historia?

Vi har alla sett bilder av den långa sträckan räls som leder till Birkenau, som skena för skena lades enkom för människorna från Ungern. De inhemska nazisterna delade landet i fem zoner för att systematiskt kunna tömma dessa på judar, och huvudstaden Budapest lämnades till sist. Pojken som blev min far överlevde för att han råkade befinna sig där. För att han gick åt vänster. Åt höger. För det blev regn. För det blev skugga. För att. Inte för något alls. Hör hur hans hjärta bultar i mig. Någon frågar mig; varför du, denna text, dessa ord. För att fickorna är fulla med sten, och jag går runt till gravarna som inte finns. För att flickan från London sa nej när jag frågade. För att hon är åttiofem år nu men ville ändå inte att hennes pappas ord om ett strå som böjer sig i vinden skulle skrivas – för att familjens judiska påbrå måste förbli en hemlighet.

Hör ni hjärtslagen?

Och de som tystnat. (s. 281)

Ottos öde ligger nära Åsbrinks egna erfarenheter och rötter och därför åtog hon sig uppgiften att rekonstruera hans historia i form av en bok. Hon kände sig bemyndigad att göra det. Det ovanstående fragmentet utgör ett slags epilog och visar Åsbrinks vilja att hedra minnet av Förintelsens offer. En annan del av av epilogen och en avslutning är detaljerade uppgifter om fem medlemmar av Ottos familj som förekommer i texten, men var fångar i olika koncentrationsläger och dog under kriget. De är Josef Ullmann, Elise Ullmann, Margarethe Kollmann – moster Grete, Adolfine Kalmar – moster Nuny och Paul Kalmar. Under uppgifterna står det: ”Till er- och alla de andra. En sten på er okända grav.” (s. 282). Författaren placerar en sådan sten symboliskt genom sin berättelse.

Historien om Otto och Ingvar börjar samtidigt på bokens första sidor, men de förblir två separata berättelser. Den lilla pojken Otto, född 1926, lever lyckligt med sina föräldrar i Wien. Samma år föddes Ingvar i Sverige: ”Också han var sina föräldrars första barn.” (s. 16). På nästa sida finns fragment av en intervju som Åsbrink genomförde med Kamprad 2010. Vi får veta att Ottos och Ingvars öden på något sätt måste ha sammanflätats. Kamprad berättar att han skrev ett förlåtelsebrev till anställda i företaget, men han kontaktade inte Otto. Redan i nästa avsnitt introduceras det svenska perspektivet. Åsbrink skriver om den svenska filmen *Petterson & Bendel*. Den handlar om två män som tjänar pengar på skumraskaffärer. Bendel, en halvjude, bedrar sin kompanjon och sticker. Filmen var antisemitisk. Den hade sin premiär 1933 i Stockholm. Två år senare visades filmen i Tyskland och blev en signal till allmänna pogromer av judar. Författaren kommenterar svenskarnas antisemitism på 1930-talet:

Klyvnad och dubbla agendor. En del av den svenska tidsandan producerade och hyllade en judehatande film, medan en annan sörjde det beundrade Tysklands öde där nazismen dragit in. Som på *Dagens Nyheter*s ledarsida: Att det är en svensk film som fått tjäna som provokationsmedel för att få igång dessa pogromer är för Sverige pinsamt och genant. (...) Att vigsel blivit nekad mellan judar och icke judar ha telegrammen tidigare i ett par fall meddelat. [...] Ett sådant busaktighetens regemente kan aldrig och kommer aldrig att godtas av civiliserade människor – varken i eller utom Tyskland. (s. 22)

På nästa sidor förekommer den historiska tråden och berättaren förklarar vad Nürnberglagarna var för någonting. Sedan återkommer berättaren till familjen Ullmanns öde. Man kan alltså dra slutsatsen att olika historier berättas parallellt, olika trådar och perspektiv sammanflätas.

De bevarade breven utgör berättarens viktigaste informationskälla. Bakgrunden till den hemliga barntransporten presenteras i tredje person med hjälp av andra externa källor som anges i slutet av boken. Åsbrink har intervjuat många personer. Förutom Ingvar Kamprad, var det bl.a. några medlemmar av Otto Ullmanns familj, Heléne Lööv – historiker, Martin Lind – biskop, samt Hellis Sylwan och Heinz Breslauer som 1939 hamnade i Sverige som barn i Svenska Israelsmissionens barntransport. Dessutom använde Åsbrink sig av sådana otryckta källor som t.ex. familjen Ullmanns privata samling av brev, övriga handlingar och fotografier, handlingar rörande familjen Ullman i Wien som hon fick från Österrikiska motståndsrörelsens arkiv eller handlingar rörande svensk diplomati och flyktingspolitik – Riksarkivet i Stockholm. Källornas andra del utgjorde sådana tryckta texter som t.ex. *Att bo granne med ondskan* av Klas Åmark, *Den banala ondskan* av Hannah Arendt eller *Historien om IKEA* av Ingvar Kamprad och Bertil Torekull. Urvalet av källor visar att Åsbrink försökte se tillbaka på det förflutna ur flera perspektiv. Ett slags postskriptum är ett annat fragment av föräldrarnas brev till Otto. Det finns ingen innehållsförteckning som skulle presentera bokens uppbyggnad.

Berättaren som förmedlare av fakta, känslor och minnen

I *Och i Wienerwald står träden kvar* kan berättaren identifieras som bokens författare. Detta är möjligt eftersom självbiografiska fakta om Elisabeth Åsbrinks judiska rötter och föräldrarnas försök att dölja sanningen utgör en inramning för Ottos historia som är. Hennes förnamn förekommer i texten när intervjuer med Ingvar Kamprad och hennes systems citeras. De avsnitt där omständigheterna kring bokens skapande förklaras är dessutom skrivna i första person. Det är t.ex. scenen då författaren berättar om breven som Ottos dotter ville

överlämna och förslaget att skriva en bok som bygger på dem: ”Först vet jag inte om jag vill ha dem. Sedan kan jag inte tänka på annat.” (s. 9). Resan till Wien, där författaren försökt skaffa information om Ottos föräldrar (s. 199) är ett annat tillfälle när Åsbrink blir huvudperson i sin egen berättelse och därmed autodiegetisk berättare.

Huvudkaraktären i större delen av boken är dock Otto och det är hans historia som står i fokus. Den berättas i tredje person av den heterodiegetiska berättaren som befinner sig utanför den berättade världen, förmedlar historien och förklarar, samt kommenterar händelserna. Otto Ullman har inte någon möjlighet att tala för sig själv, eftersom han inte lever (han dog 2005). Det är den heterodiegetiska berättaren som har tillgång till hans inre. Vi har alltså att göra med intern, fokalisering. Den kan beskrivas som multipel eftersom berättelsen fokaliseras också genom andra karaktärer, först och främst Ottos föräldrar och Ingvar. Utifrån de uppgifter som återfinns i brev och andra källor rekonstruerar berättaren inte bara händelser utan också tankar och känslor. Ibland visas detta i texten genom användning av sådana fraser som ”hade hon/han då tänkt” (s. 319), men oftast byter berättaren från från noll- till intern fokalisering direkt, utan att markera det, som i nedanstående fragment, där Ottos tankar (pronomen han syftar på honom), efter ankomsten till Sverige återges:

Hur kunde det pågå utan att han var där? Hur kunde han vara här på barnhemmet intill bokskogen, omgiven av mörkbrun åkermark och grusvägar någonstans långt bort från spårvagnar och avgaser – hur kunde han vara här utan att allt där borta stannade av, förlorade sina dimensioner, blev till skuggspel och siluetter? Längtan efter hunden kom över honom, längtan efter den fula bollen, efter mattfransarnas trassel, efter Muttis irritation när han stökat till, nej, inte tänka på Mutti, bara hunden, bara hur den slaskade ut vattnet när den drack ur skålen i trapphuset och hur Mitzi torkade upp, nej inte tänka på Mitzi. (s. 148)

På samma sätt skildrar berättaren Ottos dåliga samvete i samband med att han inte skriver så ofta till föräldrarna, hans oro inför framtiden som är en anledning till att han inte skickar brev, men samtidigt hans förmåga att finna sig i det som ska komma:

Otto visste hur Elise plågades av oro. Han borde skriva regelbundet, som han hade lovat. Men också han kände osäkerhet. På Kärrnäs sas det att han kanske måste flytta igen till vintern. Otto ville inte flytta. Han var för gammal för barnhemmet, för okristen för flyktinglägret i Tostarp. Dit skulle han aldrig mer återvända, hellre bli sin egen, ta ett jobb, vilket som helst, slita ont. Han visste att han skulle klara sig. Ensam var han redan. (s. 174)

Det är också Elises tankar och känslor som läsaren får insikt i. Berättaren låter henne uttrycka längtan efter sonen och drömmar om ett återseende i framtiden:

Barnet var borta, men Elise bar minnet som en havande: hur han legat intill när hon vaknade, hans ögon som aldrig var mer än på en blicks avstånd. Otto. Hon höll fast i tanken vid den dag då de skulle vara tillsammans igen. Den väntade längre fram i tiden: en dörr med deras namn på. De skulle finna den, stanna upp, ta i handtaget, öppna och kliva in i mötet. Sedan stå mittemot varandra, Otto och hon, hennes son och hans mor, och de skulle se varandra länge i ögonen för att söka rätt på all förlorad tid. Dagen, dörren, mötet, blicken – allt väntade henne. Hon visste det. (s. 192–193)

Det är också Ingvar Kamprads tankar som kommer till uttryck:

INGVAR: Jag vet inte hur historien fungerar. Men det är så att en förlorare alltid får oförtjänt mycket stryk. Sedan är det frågan om vad århundradena gör för att rätta till ... (...) Så frågan är, kan forskningen efteråt komma närmare sanningen eller förblir det lögnert? Förblir Hitler och Stalin bara svarta, eller fanns det något vitt också? (s. 276)

Den narrativa tolkningen bygger ibland på att läsa det som står mellan raderna i brev av Ottos föräldrar. Ett sådan förklaring fick Åsbrink i Wien från en historiker på Österrikiska motståndsrörelsens arkiv, när hon uttryckte förvåning över att föräldrarna inte skrev om förföljelsen och andra dåliga saker som påverkade dem.

Hon sa: ”Man måste läsa mellan raderna.” Därför har jag kommit hit, till judiska församlingens arkiv som ligger dolt bakom en lägenhetsdörr utan skylt, i en trappuppgång som liknar en sopstation, bakom en ridå av wienerschnitzelos. Där, en trappa upp, ligger dåtiden bara delvis upppackad, i en lokal lika förvirrande och förfallen som ett mänskligt minne; ett lager för det som står mellan raderna. (s. 199–200)

Berättaren börjar förstå att föräldrarna var noga med ordvalet och försökte undvika de känsliga ämnena för att sonen inte skulle oro sig för dem. Hon vill förklara det för läsaren och därför skjuter hon in en kommentar i texten:

... Vi är gudskelov vid god hälsa. Frasen blev allt oftare förekommande i Elises och Pepis hälsningar till Otto. Genom de enkla, näst intill intetsägande orden, ville de skydda honom från en verklighet som sedan länge sprängt gränsen för vad som kan kallas mardröm. (s. 175)

Berättaren är den som kompletterar och förklarar också informationen i breven. Detta är möjligt tack vare analysen av dokument som gäller Förintelsen. Ett exempel på detta kan vara följande brevfragmentet som sedan deschiffreras av berättaren: ”[...] Från Paul och moster Nuny har vi fortfarande inte hört något. Nu har även moster Grete lämnat oss. Hon bad oss hälsa varmt till dig. Snart är det också vår tur.” (s. 226). Läsaren får veta vad eufemismen ”har lämnat oss” innebär:

På måndagen den 31 augusti 1942 tvingades moster Grete ombord på ett tåg som tog henne till Vitryssland, destination Maly Trostinec. Resan tog fyra dygn. Tåget anlände fredagen den 4 september. Moster Grete fördes tillsammans med övriga 1 004 fångar till en plats där hon fick lämna ifrån sig samtliga ägodelar, värdesaker och kontanter. Hon tvingades att klä av sig inför de andra och de beväpnade soldaterna. Hon måste gå naken till en särskild del av skogen. Där sköts hon. (s. 227)

Man kan inte vara säker på på hur de sista stunderna i Gretes liv såg ut, men berättaren väljer ett mycket trovärdigt scenario. Hon identifierar Ottos moster i den anonyma skaran av mördade och berättar om hennes död i rapporterande ton som ter sig ganska torr, till och med brutal jämfört med föräldrarnas eufemismer. Detta kan betraktas som ett berättarteknikt grepp som gör läsaren medveten om familjens tragedi och är tvungen att reflektera över situationens allvar. Berättarens syfte kan också tolkas som ett försök att återställa minnet av moster Grete som inte längre är bara ett namn på listorna över Förintelsens offer.

Man kan konstatera att berättaren är synlig i texten att hon guidar läsaren genom berättelsen, lämnar henne/honom inte ensam ett ögonblick, även om det inte finns några tydliga vändningar till läsaren.

Förutom den delen av historien som berättas ur Ottos och andra karaktärs synvinkel finns det också ett yttre perspektiv och nollfokalisering i boken, när berättaren rapporterar om objektiva fakta eller presenterar sina konklusioner gällande kriget och Förintelsen eller svenska pronazistiska sympatier.

Politiken debatterades i riksdagen i slutet av februari, apropå ett förslag om statligt stöd till flyktingars uppehälle och yrkesutbildning, och från talarstolen strömmade idéerna om judar, svenskar och landets gränser fritt. (s. 105)

I avsnittet citeras sedan uttalanden av politiker. I det här fallet tar tar berättaren på sig rollen som en politisk kommentator och rapporterar om regeringens arbete eller en historiker som rekonstruerar fakta.

Där och här, då och nu

Två världar står bredvid varandra i boken: ”där” hänvisar till världen utanför och ”här” hänvisar till Sverige. Det finns också två olika tidsplan: ”då” som refererar till kriget och ”nu” som refererar till nutiden. Tidsplanet ”då” gäller för båda rumsdimensionerna först och främst Sverige, dit Otto åkte och Wien, där hans föräldrar stannade. ”Då” omfattar också alla andra platser dit berättaren förflyttar sig för en stund då hon återger händelser i det förflutna, dvs. Budapest och London, varifrån Åsbrinks föräldrar kom, Radonice, varifrån

Ingvar Kamprads farföräldrar kom, samt Theresienstadt, dit Ottos föräldrar deporterades från Wien. ”Nu” förekommer i en mindre omfattning, det är Sverige, där författaren träffar Ottos dotter, Ingmar och hans syster och Wien dit hon åker för att komplettera material till boken.

Som jag redan har nämnt, har historien om den judiske pojken sin utgångspunkt i nutiden (överlämnande av Ottos brev). En annan länk till nutiden är Åsbrinks intervju med Ingvar Kamprad. Två liknande fragment av intervjun har placerats vid början och vid slutet av boken, vilket, i likhet med den självbiografiska prologen och epilogen, gör boken till en kompositionell helhet och antyder att berättartiden i snäv uppfattning varar drygt två timmar.

Älmhult 2010.

Bordet mellan oss är runt och blankt. Vi har varsin kopp automatkaffe. Muggarna i vit plast är så tunna att hettan kräver två. Slöseri, skämtar vi vid automaten: två muggar för en kopp kaffe. I Småland. Sedan sätter vi oss. Ingvars assistent är med. Det går bra att spela in samtalet. Det går bra att ställa frågor. Allt går bra, det råder en trevlig anda av öppenhet och samförstånd. Först efteråt undrade jag vad det egentligen var som gick bra. (s. 19)

Älmhult 2010.

Snart har vi talats vid i mer än två timmar. Många av dem som nämns är döda, men deras namn blir ändå kvar i det enkelt inredda arbetsrummet på Ikeagatan i Älmhult. Vi tänker på dem. Vi erinrar oss. De används som byggstenar i en efterkonstruktion. Blir det rätt? Historien korrekt återgiven? Automatkaffet i plastmuggarna har kallnat. Mitt emot mig sitter Ingvar Kamprad. Jag kan se bilden av honom reflekteras i det blanka bordets faneryta. En suddig spegling, bilden av en bild. (s. 273)

I själva verket är berättartiden längre och sträcker sig från mottagandet av breven (vi vet inte när det hände) till det att symboliska stenar läggs på Ottos familjemedlemmars gravar. Som berättelsetid kan man däremot definiera tidsperioden från mitten av 1930 (med några tillbackablickar som handlar om Ottos föräldrar och Ottos tidiga barndom) fram till 1998, då Ingvar ringde Otto för att be om ursäkt. Intervjun med Kamprad kan i detta sammanhang betraktas som ett slags post scriptum till den berättade historien.

Den grammatiska tiden i berättelsen omfattar först och främst preteritumformen. Dessutom använder sig berättaren av presens när hon byter till det nutida tidsplanet:

I Wien rusar trafiken. Byggnader rivs, andra byggs upp. Tidiga vårdagar strosar lediga människor i Prater, eller tar en söndagstur till Wienerwald där de kan hitta en slänt för att sparka boll och sedan äta lite av den medhavda maten. Allt pågår. Träden står kvar. Under dem grönskar skuggan. (s. 280)

Det kan också hända att berättaren använder sig av preteritum när hon redogör för händelser som hör det nutida tidsplanet, men som ägde rum före berättartiden.

Vid Ottos begravning 2005 höll en av hans svärsöner tal. Han drog sig till minnes den gång bilen fått motorstopp och Otto skulle hjälpa till att bogsera till verkstaden. Allt gick bra ända tills de kom till en rondell där linan mellan bilarna plötsligt brast. Svärsonen blev sittande i sin trasiga bil mitt i trafiken, medan Otto lugnt körde vidare utan att märka något. För – som svärsonen sa – Otto vände sig inte om. Han såg aldrig tillbaka. (s. 280)

Förutom verkliga platser, där händelserna utspelar sig finns det också några fiktiva rum i berättelsen. De skapas av Otto, hans föräldrar och inte minst Ingvar och hör ihop med alternativa berättelser om deras liv som de i olika syften förmedlar. När det gäller Ottos föräldrar avstår de medvetet från att avslöja sanningen om livet i Wien, eftersom de grymma detaljerna skulle kunde förstöra den bild av familjelyckan och barndomsidyllen som de hoppas har fäst sig i sonens minne. Föräldrarna skriver därför först och främst om de positiva händelserna och undviker att berätta direkt om vardagliga problem, rädsla och pågående deportationer av den judiska befolkningen. De nämner bland annat inte att deras gamla granne som nästan var familjemedlem fick ett brunt kuvert, dvs. order om att anmäla sig på stationen och resa till ”ålderdomshemmet” i ett annat land. Berättaren kommenterar det på följande sätt:

Det står inget alls om dagens händelse, vad brevbäraren kommit med, om tågen som gick alla tider på dygnet. Ingenting om gamla Julie Böhm som stod med kappsäcken framför sig och plockade. Hon utelämnas, förvandlas till en skugga mellan raderna, så Otto skulle slippa veta och Elise slippa skriva. **Så att det som hände nästan inte ägde rum, så länge det lämnades osagt.** (s. 223)

Otto skriver inte heller hela sanningen till sina föräldrar om sitt liv i Sverige. Han skapar också ett slags fiktivt rum i vilket han påstår sig leva. Berättaren skildrar hans dilemma:

Otto ångrade sig. Tänkte på hur allt som varit hemma nu låg någon annanstans och hur det som kallades hem här, barnhem, var något främmande. Tänkte på att när han bytt plats hade orden passat på att göra detsamma. Ibland glömde han det han borde komma ihåg. Som skraddaren som han hälsat på nästan alla dagar på väg hem från skolan och som alltid småpratade med honom om matchresultat och träning, hur samme skraddare redan dagen efter Anschluss satt hakkorsvimplar på sin motorcykel. Hur han nöjsamt väntat på Ottos reaktion när han fick syn på dem och sedan skrattat. Åt. Inte med. (s. 116)

Det var också Ingvar Kamprad som levde ett dubbelliv: han var vän med Otto och deltog i den fascistiska organisationens verksamhet. Man kan också säga att han har skapat två skilda rum i vilka han levde. Av intervjun framgår att han inte såg någon motsättning i detta.

ELISABETH: Vad jag är nyfiken på – som du märker – är ju hur det gick ihop. Att man kunde tycka att Engdahls idéer var något viktigt och riktigt och ändå vara nära vän med någon som hade fått vara med om konsekvenserna av en del av de idéerna. Hur tänkte du?

INGVAR: Det finns ingen motsättning för mig. Att Per Engdahl var en stor människa, det kommer jag att vidmakthålla så länge jag lever. (s. 277)

Språket

Den rapporterande stilen är karakteristisk för de delar i boken där historiska fakta presenteras. I några fall gör författaren ett slags utdrag ur sitt källmaterial och presenterar den i form av en punktuppställning. På så sätt sammanfattas t.ex. en hemlig rapport som gällde Kristallnatten mellan 9 och 10 november 1938 i Tyskland. Rapporten skickades till Storbritannien av den brittiske generalkonsuln Gainer i Wien. (s. 33–34). I punkterna redogör också berättaren för de regler för korrespondens som gällde i gettot i Theresienstadt.

Posttrafik till invånarna i Theresienstadt är tillåten på följande villkor:

1. Högst tre vykort i månaden. Dessa skall vara skrivna på tyska språket i tydlig skrift, om möjligt textade med stora bokstäver eller i maskinskrift.
2. Vykortet skall förses med den exakta adressen till mottagaren i Theresienstadt och sedan läggas ofrankerat i ett kuvert med adress: Judiska Riksförbundet i Tyskland, Berlin – Charlottenburg 2, Kantstrasse 158. Förbundet kommer att ombesörja vidare transport av posten.
3. Det är dessutom tillåtet att en gång i månaden skicka en gåva i form av ett postpaket, som får väga högst ett kilo utan skriftligt tillägg. Detta skall skickas direkt till mottagaren i Theresienstadt.
4. Vykort och paket kan endast skickas till invånare i Theresienstadt som bekräftat sin adress personligen.

Föreskrifterna måste följas noggrant för att undvika risk för överträdelser och därmed påverkan av posttrafiken. Juli 1943. Judiska Riksförbundet i Tyskland. (s. 240)

I hela boken växlar stilen från objektiv rapport till lyrisk framställning och stilbyten sker ganska smidigt:

Där stod de, mitt i soldatövervakat faktum. Tvärbalkarna som höll upp stationstaket låg som galler mot himlen, och under dem stod människorna i mörka klungor som upplöstes, förenades och oväntat antog nya former, som orosmoln. De stora människorna hukade kring de mindre, och de små människorna både gömde sig i famnarna och slet sig loss. I taket lyste de vita lamporna med tillräcklig styrka för att skapa skugga nedåt, så att det under människornas fötter blev lika svart som om de stod på varsin avgrund. När de rörde sig följde avgrunden med. (s. 73)

I nedanstående fragmentet tar familjen Ullman farväl av Otto på järnvägsstationen i Wien. Man bör lägga märke till att berättarens kommentarer har form av korta meningar, som om hon registrerade en scen som utspelade sig framför henne. Å ena sidan ger det intryck av objektivitet, och å andra sidan kan det vara ett uttryck för undertryckta känslor. Åsbrink använder dessutom ett bildspråk och presenterar familjemedlemmarna som fångar: de finns

på en plats i en tid och de kan inte fly för de har blivit utsatta för krafter som de inte kan påverka.

[...] Där stod de, mitt i soldatövervakat faktum. Tvärbalkarna som höll upp stationstaket låg som galler mot himlen, och under dem stod människorna i mörka klungor som upplöstes, förenades och oväntat antog nya former, som orosmoln. De stora människorna hukade kring de mindre, och de små människorna både gömde sig i famnarna och slet sig loss. I taket lyste de vita lamporna med tillräcklig styrka för att skapa skugga nedåt, så att det under människornas fötter blev lika svart som om de stod på varsin avgrund. När de rörde sig följde avgrunden med. (s. 73)

Ett av de nyckelorden i texten är ”minne”. Det förekommer i samband med föräldrarnas minnen av sin son: ”Du lämnade oss som ett barn. Minnet av hur vi såg dig åka iväg på tåget för nästan fyra år sedan har under årens lopp blivit en återkommande bild som vi bär med oss. [...]” (s. 229). Det andra sammanhanget är behovet att minnas offren för Förintelsen. Berättaren betonar sin plikt och vilja att vittna. Hon använder sig av ett metaforiskt språk. Hon påstår sig höra de mördades röster i breven som sjunger i kör och vill bli hörda:

Hur många minns vi av dem som levte före oss? Vem kan förvänta sig att bli ihågkommen? Och – vem kan minnas alla? Som svar ligger de femhundra breven framför mig på bordet och sjunger i, lägger stämmor med sig själva; en fuga som slutar i mord. (s. 137)

Ett annat viktigt ord är ”glömska”. Det förekommer i samband med många judars vilja att glömma sitt ursprung:

Vid denna historias början, på trettioalet, levde runt 190 000 människor av judisk börd i Wien. Många hade levt där i flera generationer. Andra hade nyss anlänt – på väg från nedbränd synagoga, undan kroppar som hängdes i träd, från minnen av barn med krossade huvuden eller avskurna halsar, uppradade på byskolans golv. [...] Vissa glömde sitt judiska arv, ville glömma, gjorde allt för att glömma, ville bli som resten, och ordet för dem blev assimilerad. Andra vårdade arvet, bad i någon av de många synagogorna och helgade fredagen med fridsbön. Åter andra stannade bara till – kanske för att lyssna in några av de främmande språk som samlades i staden som biströmmar samlas till flod, innan de själva strömmade vidare med sina drömmar om framtiden. (s. 39–40)

Ordet upprepas också i berättarens starka och entydiga bedömningar av svenskarnas antisemitiska attityder och pronazistiska sympatier. Hon anser att efternamnet Kamprad kan användas som en synonym för ordet ”glömska”, som förresten kan användas för att beskriva hela nationens mentala tillstånd.

Ingvar har blivit en ikon, men lika tredelad som landet Sverige. Först så nära det tyska, att gränsen mellan Sverige och Tyskland knappt kunde urskiljas. Språket, tankarna och idéerna rörde sig fram och åter som om länderna vore kommunicerande kär. Till det, den vanliga vänliga mänskligheten. Sverige

ville inte få hit kontingenter, men kunde tänka sig en sakta silande ström individer som fann sin väg in i det svenska samhället, en i taget. Då fungerande det, då kunde vänskap uppstå. Det gick att roa sig ihop, slita ihop, ta hand om skog, djur och åkermark ihop. Som om ingen koppling fanns mellan idéerna och deras konsekvens. Eller, hur var det nu en av de intervjuade i Dagens Nyheters enkät hade sagt om deportationerna; han var ingen judevän men sådana rysligheter ville han inte vara med om. Slutligen delar nationen Sverige och människan Ingvar ytterligare en egenskap – kanske till och med odlar den. Glömskan. (s. 273)

Ovanstående fragment kännetecknas av en ironisk ton. I boktexten kan det hittas flera kommentarer som präglas av ironi. Till exempel när berättaren tittar på frimärken på breven till Otto: ”Frimärken sitter kvarklitrade på kuverten. Ibland är Hitler brun, ibland mörkblå. Först kostade han 10 pfennig, men med åren blev han något dyrare.” (s. 137)

Peritexter

En mycket viktig roll vid tolkning och analys av Åsbrinks bok spelar peritexter. I likhet med *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* av Rosenberg kommer de till stor del från författaren. Det finns ingen introduktion eller efterord i boken, trots att de skulle kunna vara användbara. De skulle t.ex. kunna innehålla en förklaring om att boken är baserad på autentiskt material och information om Ottos vidare öden. Jag har redan nämnt att det finns ett slags prolog och epilog i boken, men de är inte separerade eller namngivna. Därför betraktar jag dem som huvudtextens delar och ett tydligt kompositionsgrepp, eftersom de bildar ett slag ram för hela texten.

På bokens främre omslag kan vi se ett gammalt foto på en pojke som tittar bakåt. Pojken omges av duvor och man kan tro att han hållit på att mata dem när någon ropat på honom. Den vita duvan som fotograferats under flygning har kanske ätit ur hans hand. Pojken har mörkt hår och är klädd i kavaj och kortbyxor, vilket motsvarar den beskrivning av Otto som finns i boken. I bakgrunden ser vi en förbipasserande man, ett träd och en del av en byggnad. Författarens namn och bokens titel avtecknar sig mot gul genomskinlig bakgrund. Otto Ullmans handskrivna signatur skymtar därunder. På omslagets framsida anges också att boken har vunnit Augustpriset 2011 och vi kan se ett citat ur bokrecensionen som i *Uppsala Nya Tidning*. På bokens första sida finns det också fragment av några recensioner ur sådana svenska tidningar som *Expressen*, *Göteborgs-Posten*, *Smålandsposten* och *Borås tidning*. Recensionerna är väldigt positiva och uppmuntrar till att läsa boken. På omslagets bakre sida finns ett litet foto på Otto Ullmann, en sammanfattad beskrivning av bokens innehåll och ett citat ur en recension i *Aftonbladet*.

Bokens titel hänvisar till ett naturområde Wienerwald i Österrike, i utkanten av huvudstaden: ”Wienerwald är Östalpernas nordöstligaste utlöpare. Denna skogbevuxna sandstensrygg är ett populärt utflyktsmål för Wiens befolkning.”³⁸⁹ Titeln kan tyda på att naturen finns kvar, trots att människor som en gång vistades där förlorade sina liv i det grymma kriget. Vissa saker kommer alltid att förändras, trots det onda som händer i världen. De nya generationerna kommer att besöka Wienerwald som familjen Ullmann har gjort tidigare.

[...] Om söndagarna packade de korgarna och tog spårvagnen ut till Wienerwald, där de vandrade på stigar och över slänter tillsammans med moster Nuny och hennes man Paul. De tog med sig fotbollen och spelade när de hittade öppen mark. [...] (s. 15)

Bokens olika delar saknar rubriker som skulle annoncera innehållet för läsaren. Varje del inleds istället med ett slags motto som kan identifieras som Ottos uttalanden eller tankar. De är satta i kursiv, men inga konkreta källor har angivits. Vi kan anta att det sista mottot kommer från berättaren. Det är värt att citera de alla eftersom de syftar på Ottos känslor i samband med hans vistelse i Sverige, hans längtan hem, de barndomsminnen som han försöker återkalla, hans förtvivlan, den förändring som har skett inom honom och till sist hans försök att försona sig med att han aldrig mer får möta sin familj. Berättaren hänvisar i sin tur till sin egen historia, som är en anledning till att hon kan dela Ottos smärta.

*Mutti. Pappa. Det är som om ni aldrig funnits.
Ändå är jag född.*

*Löwengasse 49. Frau Subak i våningen under.
Alltid sa hon samma sak, när ni bad om ursäkt för mina lekar:
Han är ju pojke.*

*Har ni funnits? Lisl. Pepi, alltid trogen.
Jag. Er älskade pojke. Hatar er. (Nej. Ja g hatar inte.)*

*Det är nu.
Jag fanns – men har blivit en annan.*

*Ni är borta.
Jag kan aldrig mer förlora er.*

Låt oss synkronisera vår smärta.

³⁸⁹Nationalencyklopedin, uppslagsord: Wienerwald
<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/wienerwald> [hämtad 2021-08-26]

Mot slutet av boken hittar vi också en lista över de personer som författaren vill tacka: familjen Ullman för förtroendet, sina föräldrar för samtal, minnen och mod. Åsbrink nämner här också de översättare och redaktörer på Natur&Kultur som hon har samarbetat med, samt de forskare som hon har pratat med. Som peritext kan också betraktas en lista över de använda källorna samt ett foto på Elisabeth Åsbrink och en kort information om författaren som finns på bokens sista sida.

Vi kan konstatera att en större del av peritexter, i synnerhet de som kommer från Åsbrink, betonar att texten bygger på fakta. Författaren är angelägen om att presentera sina källor, både skriftliga och muntliga. Det finns dock inga bilder i boken, varken fotografier på Otto och hans familj eller andra som skulle kunna illustrera det historiska sammanhanget. På ett ställe i texten kan vi hitta information att Otto fick gamla foton av Mitzi, familjens hembiträde som inte hade judiska rötter och överlevde kriget. Att de inte publicerades i boken kan betyda att familjen inte gav tillstånd till det.

Man kan undra om Åsbrink har sett dem. I boken finns några beskrivningar av fotografier på familjen Ulmann. Till exempel på ett av de två foton som föräldrarna skickade till Otto. Berättaren uppger att hon återskapar den utifrån kommentarerna i ett brev från Ottos far.

Några dagar tidigare hade Otto fått två foton. Så – där har du hela familjen, hade pappan skrivit. Ja, där stod de. Otto, Pepi och Elise på en bild, och hela familjen samlad i grupp på en annan. Det hela hade ordnats inför hans avresa. [...] ”Så – nu har du hela familjen.” Det var en bedrövlig bild. Samtliga familjemedlemmar förevigade från sin sämsta sida. Obegripligt usel. Mycket underhållande skulle man också kunna säga. Under andra omständigheter. Bilden finns inte kvar. Allt som finns är bokstäverna i brevet, maskinskriften som blir till Pepis röst när han beskriver familjefotot för sin son, och så denna text; ett återgivande av hans ord som beskriver ett försvunnet fotografi av en familj som inte längre existerar. (s. 95–96)

5. Avslutning

Analysen av de tre utvalda böckerna: *Krigsdagböcker 1939–1945* av Astrid Lindgren, *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* av Göran Rosenberg samt *Och i Wienerwald står träden kvar* av Elisabeth Åsbrink leder till en rad slutsatser som kan delas i tre grupper. Den första omfattar likheter och skillnader mellan böckerna som kan iakttas om man tar hänsyn till de fyra perspektiven i analysen. Slutsatser i den andra gruppen är relaterade till Astrid Erlls koncept av modus för minnesretoriken och de utvidgas med hänvisning till Klas-Göran Karlssons typologi över historiebruk. I den tredje, avslutande gruppen har det samlats några reflexioner som gäller de tre böckernas betydelse för den svenska debatten om andra världskriget och Förintelsen samt deras plats i det svenska och det globala Förintelsearvet.

Likheter och skillnader

I min analys av de tre utvalda böckerna har jag tillämpat fyra perspektiv. Jag har undersökt berättarinstansen, rums- och tidsförhållanden, språket i berättelsen och som ett slags komplettering bokens peritexter.

I alla tre böcker kan berättaren identifieras med författaren, vilket framgår av genrens specifik (Lindgren) eller är möjligt att fastställa med hjälp av de uppgifter som finns i texten (författarens namn, biografiska fakta, jagformen). I alla tre texter har vi också att göra med två typer av berättare: den homodiegetiska och den heterodiegetiska, fast i varierande omfattning. Jagberättarna som tillhör den värld där händelserna utspelar sig, skriver om sina upplevelser och känslor, men deras synvinklar skiljer sig från varandra, vilket beror på motiven bakom skrivandet och den historia som berättas. Dagboks-författaren Astrid Lindgren jämför sitt trygga liv av en svensk medelklasskvinna och moder med krigets fasor. De iakttagelser som hon skriver ner präglas av ögonvittnes perspektiv trots att hon inte bevittnar kriget och Förintelsen direkt utan följer dem på betryggande avstånd. Berättaren i *Krigsdagböcker* är för det mesta homodiegetisk men knappast jagcentrerad. Man kan lägga märke till att Lindgren tar på sig rollen som krönikör som rapporterar om den aktuella situationen ute i kriget och hemma i Sverige. I detta avseende kan berättaren framstå som heterodiegetisk i några textpartier.

Göran Rosenberg berättar om sin identitetssökande som andra generationens överlevande, men vi kan inte glömma att huvudtemat i boken är hans faderns, David

Rosenbergs historia. Sonen känner behovet av att skriva ner den och samtidigt att få utlopp för sina egna känslor och att hantera det trauma som föräldrarnas erfarenheter innebar för honom. I hans bok, som av kritiker kallas för det litterära reportaget, men som också har drag av självbiografi och biografi, avlöser den homodiegetiske (autodiegetiske) och den heterodiegetiske berättaren varandra och båda berättartyperna förekommer i ungefär jämna proportioner.

Elisabeth Åsbrink är representant för tredje generationens överlevande. Hennes egen familjehistoria blir emellertid bara en inramning för det litterära reportaget som handlar om Otto Ullmann, en judisk barnflykting från Wien och hans udda vänskap med en ung nazistsympatisör som sedan skulle bli en svensk kändis. I egenskap av jagberättare dyker författaren upp på några få ställen i texten då hon berättar sin egen historia eller förklarar omständigheterna kring bokens skapande. Hon fokuserar först och främst på utgångspunkten som var överlämnandet av breven som Otto fick av sina föräldrar, men redogör också för den forskning som hon själv gjort i ämnet, bl.a. under sin resa till Wien och intervjuer med Ingvar Kamprad och hans syster. I huvuddelen av boken sker berättande i tredje person.

Berättarna som befinner sig utanför den berättade världen förmedlar de andras historier och förklarar samt kommenterar händelserna som de själva inte har deltagit i.³⁹⁰ De kan inte bygga på sina egna erfarenheter utan är tvungna att förlita sig på det materialet de har till förfogande: ögonvittnens minnen och anteckningar, brev, olika typer av handlingar, gamla tidningar och andra externa källor som bl.a. tidigare forskning i ämnet. Detta gäller också historiska fakta och Sveriges agerande under kriget samt svenskarnas inställning till judar före, under och efter andra världskriget.

De heterodiegetiska berättarna är väl synliga i texten i alla tre böcker. Lindgren kompletterar sina krigsrapporter med egna kommentarer, som ofta har en vardaglig eller skämtsam karaktär. Rosenbergs text är rik på självreflektioner som avser berättelsen, han talar om hur den byggs upp och hur skrivprocessen framskrider. Författaren för också ett slags dialog med sin döde fader, där Göran själv både ställer och besvarar (med hjälp av tillgängligt material) frågor, eftersom David inte längre kan göra det. Åsbrink leder läsaren

³⁹⁰Ett undantag är den heterodiegetiske berättaren i Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz, som berättar om sin egen barndom och kallar sig själv för Pojken. I den inledande delen av boken, där Görans barndomsminnen återges är perspektivbyten (från autodiegetisk till heterodiegetisk) berättare mycket täta.

genom berättelsen, förklarar och kompletterar de citerade breven som utgör en viktig del av texten, skapar den nödvändiga historiska bakgrunden för Ottos och Ingvars öden.

Åsbrink och Rosenberg har ett större avstånd till historier de förmedlar, vilket också resulterar i större beslutsfrihet. Elisabeth Åsbrink blandar in en del fiktiva element, då hon använder karaktärer som fokalisatorer och beskriver deras tankar och känslor. Rosenberg försöker leva sig in i *Förintelseoffren* och *Förintelseöverlevande*, men han inser att han inte orkar göra det. Han vill inte gissa vad de kände och betonar att han inte heller vill försköna historien. Därför väljer han att hålla sig till de fakta som han rekonstruerar.

När det gäller tids- och rumsförhållanden kan vi dra slutsatsen att både i Lindgrens dagböcker och i Åsbrinks reportage skildras det två skilda världar som existerar bredvid varandra inom samma tidsplan. Den första är Sverige och den andra de krigshärjade länderna. Hos Lindgren är hennes hemland en trygg plats, hos Åsbrink är Sverige å ena sidan en säker tillflyktsort för Otto, å andra sidan en plats där människor ibland döljer sina övertygelser och åsikter. I båda böckerna är världen utanför lika farlig, och att vistas i den kan betyda döden. Författarna förflyttar sig mellan dessa världar och i de berättelser som de skapar kan man urskilja två parallella huvudlinjer. Hos Rosenberg är skiljelinjen mellan två världar inte lika tydlig, men de finns också och de kontrasteras mot varandra då författaren berättar om likvideringen av ghetton i Łódź som tidsmässigt sammanfaller med den dynamiska utvecklingen av Södertälje. För David Rosenberg som överlevt *Förintelsen* kan Sverige framstå som ett paradys, trots han i egenskap av utlänning och jude inte får någon lätt start i det nya livet. Men det är först och främst skuggorna från det förflutna, från den andra världen, dvs. minnen av det som han varit med, som plågar honom och leder till hans död. Andra tids- och rumsdimensioner som kan identifieras i *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* är den inte längre existerande världen där Görans föräldrar växte upp (dvs. Łódź under mellankrigsperioden) samt författarens barndomsvärld vars centrum var Platsen, dvs. Södertälje.

De två tidsplan som Rosenbergs och Åsbrinks berättelser utspelar sig på är ”då” och ”nu”, fast ”då” omfattar hos den förstnämnde både hans barndomstid och krigstiden som föregår den. ”Nu” är den tid då författaren arbetar på sin bok. Hos Åsbrink dominerar dåtiden över nuet: ”då” refererar till kriget och ”nu” till nutiden, berättartiden. I Lindgrens *Krigsdagböcker 1939–1945* finns det bara ett tidsplan, det samtida skeendet som författaren

dokumenterar. Vi har vi däremot att göra med två tidsuppfattningar, nämligen den subjektiva (när hon skriver om sitt personliga liv) och objektiva tiden (när hon följer krigets händelser).

Sådana ord som ”krig”, ”död”, ”minne” och ”glömska” är nyckelord i alla texter. De kan också ingår i sammansättningar, varav ”minnesskärvor” hos Rosenberg verkar det mest tänkvärda. Dessa fragment av minnen, trasiga ofullständiga, bortglömda kan grävas upp av en outröttlig minnesarkeolog och sedan läggas ihop till en meningsfull helhet, till en berättelse. Nyckelorden ersätts också med synonymer, vilket först och främst gäller verbet ”att döda” – ”att omkomma”, ”att förinta”, ”att likvidera”, ”att utrota”. Ibland används också eufemismer. Elisabeth Åsbrink lägger märke till det som är skrivet mellan raderna. Ottos föräldrar som inte vill förmedla sanningen om familjemedlemmars öden i sina brev till sonen skriver att moster Grete som deporterats till säker död i koncentrationslägret ”har lämnat dem”. Göran Rosenberg ägnar en del utrymme åt att fundera på de eufemismer som användes av nazisterna för att dölja den brottsliga verksamheten. Han lägger märke till att de beskrev massmord som vanliga sysslor och plikter. Ett exempel kan vara ”ghettoförflyttning” (tysk. *Verlagerung des Ghettos*) som i själva verket innebar att ghettos invånare skulle likvideras.

När det gäller stilen, växlar den från objektiv rapport till känsloladdat kommentar eller lyrisk framställning och berättarna övergår smidigt mellan stilarna. Lidgrens språk påminner i flera avseenden om talspråket, författaren kryddar texten med vardagliga ord och uttryck och bjuder till och med på svart humor. Hennes kommentarer är ofta ironiska, särskilt när hon redogör för makthavarnas förhållanden. Inslag av bitter ironi kan vi också hitta hos Åsbring och Rosenberg. Hos den sistnämnde kommer ironin till uttryck då genom det till synes distanserade sättet att berätta, t.ex. när han redogör för intressekonflikten mellan den tyska förintelsemaskineri och krigsindustri:

Krigsindustrin behöver slavarbetare och det tyska förintelsemaskineriet beordras att leverera dem. Det är inte helt konfliktfritt eftersom det tyska förintelsemaskineriet har krav på sig att förinta folk medan det tyska krigsindustrin har behov av att hålla dem någotsånär vid liv. In i det sista förblir konflikten olöst. (s. 79)

Peritexterna spelar en viktig roll för läsaren och de kan också vara till nytta när böckerna tolkas inom ramen för minnesstudier. När det gäller Rosenbergs och Åsbrinks böcker kommer peritexterna till stor del från författarna. Båda böckerna avslutas med omfattande litteraturlistor som ger en föreställning om det arbetet som författarna lagt ner

för att rekonstruera berättelser från det förflutna. När det gäller Lindgrens bok som publicerades sjuttio år efter att hon skrivit den sista raden i sin dagbok kommer peritexterna från redaktörerna. Boken har förord och efterord och till texten bifogas valda tidningsklipp som var en integrerad del av det originella, handskrivna verket. I Lindgrens och Rosenbergs böcker finns dessutom fotografier som kommer från de bådass privatarkiv. I Åsbrinks bok saknas det bilder, bortsett från fotot på omslaget som förmodligen föreställer Otto Ullman som barn.

Retoriken av det kollektiva minnet och historiebruk

När det gäller Astrid Erlls teori, är det värt att påminna att de modus som hon urskiljer borde betraktas som idealtyper, vilket betyder att de knappast förekommer i sin rena form, utan de kan fungera bredvid varandra eller till och med överlappa varandra. Därav följer att man sällan kan fastställa att bara ett bestämt modus kommer till uttryck i den analyserade texten. Man kan dock försöka avgöra vilket modus som dominerar och påpeka i vilka avseenden andra modus kan vara aktuella.

Med tanke på den genre som *Krigsdagböcker 1939–1945* representerar är det föga förvånande att det först och främst är erfarenhetsmoduset som kan identifieras i dem. Astrid Lindgrens bok är en självbiografisk berättelse och hon presenterar det förflutna (som i detta fall betyder dagar eller veckor) som sin personliga erfarenhet, även om hon också inkluderar den kollektiva dimensionen och utvidgar sina upplevelser på hela svenska folket. Avståndet mellan berättaren och läsaren verkar inte stort, vilket möjliggör för den sistnämnda att känna igen sig i det som berättas, särskilt när det gäller beskrivningar av vardagslivet. Visserligen handlar boken om ganska avlägset förflutet men en del vanor och rutiner har inte förändrats. På sätt och vis föreställs kriget också som en vardagsangelägenhet i Lindgrens tappning – som samtalsämne, som anledning till att man oroar sig om sin egen och andras framtid mer än i vanliga fall, som orsak till att känna medlidande med offren och tacksamhet att man själv inte utsätts för liknande ohyggligheter. Texten i *Krigsdagböckerna* är, som det redan påpekats inte särskilt formell. Lindgren använder ofta ett känsloladdat språk, fullt med utrop, retoriska frågor och målande metaforer. Hon flätar gärna vardagliga ord i sitt resonemang och använder familjär ton, vilket skapar en känsla av äkthet. Hennes sätt att berätta närmar sig talspråket. Det borde också påpekas att de läsare som har växt upp med Lindgrens

barnböcker kan utan tvekan känna igen hennes stil som är ledig och fylld med humor (i *Krigsdagböcker* är det ofta svart humor).

Det historiserande moduset är den andra typen som kommer till uttryck i Lindgrens bok. Hon tar på sig rollen som krönikör och dokumenterar sin nutid med stöd av olika tidningsklipp (artiklar, foton, skämtteckningar) som hon klistrar in i dagboken och förser med kommentarer. Att det är svenskt perspektiv som hon tillämpar och svenska intressen som hon försvarar kan också leda tankarna till det monumentala moduset. Hon döljer inte sina patriotiska känslor och sin nationella stolthet uttrycker hon ibland genom patetiska formuleringar. Man kan också lägga märke till att hon hyser en orubbad, fast stundom naiv tro på att regeringen har en övertygande förklaring för svenska eftergifter och neutralitetsbrott.

På flera ställen reflekterar berättaren kring minne och glömska. När kriget är slut har hon inga illusioner om att freden innebär en omedelbar lösning på världens alla problem och hon anar att mänskligheten kommer länge att plågas av smärtsamma minnen av alla ohyggligheter:

Fredden kan inte återge mödrarna deras söner, barnen deras föräldrar, de små Hamburg- och Warszawabarnen livet. Hatet tar inte slut, samma dag freden kommer, de som ha fått sina anförvante ihjälpinade i tyska koncentrationsläger glömmar ingenting bara för att det blir fred och minnet av de tusentals ihjälsvulna barnen i Grekland bor nog fortfarande i deras mödrars hjärtan, ifall mödrarna själva överlevt. Alla invalider linkar fortfarande omkring med ett ben eller en arm borta, alla som mist synen är fortfarande lika blinda och de som fått sina nervsystem söndertrasade i de omänskliga pansarvagnsslagen blir heller inte friska, bara för att freden kommer. (s. 138)

Lindgren undrar också hur atombombexplosionen kommer att bedömas av kommande generationer. Hon är medveten om slutet på en epok och början på en annan.

Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz representerar också erfarenhetsmoduset, eftersom Rosenberg, i egenskap av andra generationens överlevande, berättar om sitt eget och sin fars förflutna ur en personlig synvinkel. Det dubbla självbiografiska och biografiska perspektivet som han tillämpar gör emellertid att det är det reflexiva modusets som tycks dominera. Detta ser man bl.a. i bokens uppläggning. Rosenberg börjar med sin lyckliga barndom för att sedan gå tillbaka i tiden och rekonstruera faderns krigsöden i bokens mellersta del. I slutdelen återkommer han till Södertälje men tonvikten ligger på faderns

misslyckade försök att anpassa sig till det nya livet och befria från ”skuggorna” som förföljer honom. Man kan på detta ställe påpeka, efter Anders Ohlsson, att författare som tillhör andra generationers överlevande ofta väljer ett sådant sätt att skriva som lämnar mycket utrymme för individuell gestaltning av efterminnet och det ärvda traumat.

Berättarens uttalanden kännetecknas av reflexion över minnet som ofta tar form av minnesmetaforer. ”Minneskärvor” och ”minnen som ska grävas upp” är två exempel som hänvisar till Walter Benjamins tankegångar om vårt förhållande till det förflutna:

Bara senare kan jag bli barnet som berättar. Bar långt senare kan jag gräva efter skärvor i de stumma stråken³⁹¹, sila fram dem genom tidens avlagringar och foga samman dem till en berättelse (s. 25)

Det reflexiva moduset innebär också att läsaren uppmanas till att reflektera över frågor relaterade till minne och glömska som tas upp i boken. Den diskussion som Rosenberg öppnar gäller bland annat platser som glömdes (som tyska slavarbetsläger) och attityder som mörklagdes (som svenskarnas främlingsfientlighet och antisemitism).

I Åsbrinks bok tycks också det reflexiva moduset att minnas tydligast komma till uttryck. De föreställningar om det förflutna, som förmedlas i texten konfronteras med nutiden. Denna konfrontation sker redan på textnivån, då hon, i egenskap av berättare, förklarar och kommenterar breven som Ottos föräldrar skrev till sin son. Hennes kommentarer bygger på den kunskap som hon samlat genom att studera dokument och ämneslitteratur, intervjua forskare och besöka platser där bokens karaktärer en gång levte. Man kan också säga att hon berättar Ottos historia med facit i handen och samma perspektiv förmedlar hon till sina läsare. Ett annat exempel på ett möte mellan det förflutna och nutiden är intervjuer med Ingvar Kamprad som inkluderas i berättelsen. Åsbrink låter honom att ta ställning till bekräftade uppgifter om hans medlemskap i nazistiska organisationer.

Anmärkningsvärt att de flesta personer i hennes berättelse är mest angelägna om att få glömma, eftersom minnena känns för smärtsamma eller för pinsamma. Man kan börja med författarens föräldrar som föredrog att hemlighålla sitt judiska ursprung också efter kriget. Den som också försökt att bli av med sina minnen var den vuxne Otto Ullman som stoppade breven från de redan döda föräldrarna i en Ikea-låda för att aldrig mer återvända till dem. Hans dotter tycks brottas mellan oviljan att lära känna sanningen och, till följd av

³⁹¹Tidigare i sitt resonemang skriver Rosenberg om ”stumma stråk av ordlöshet” som ska ”fyllas med spridda skärvor av språk” (s. 25).

detta, känna smärtan och insikten att breven är ett viktigt vittnesbörd. I likhet med Åsbrink hade hon levt i glömskans bubbla som sprack när fadern gick bort.

Ottos dotter överlämnar breven till Åsbrink i förhoppning om att författaren kan utnyttja dem på rätt sätt. Åsbrink själv är mycket angelägen om att bryta tystnaden om sina egna rötter – hon vill veta sanningen, känna smärtan och delta i det gemensamma arvet. Genom att berätta om Ottos mördade familj hedrar hon också minnet av sina släktingar och andra Förintelseoffer genom att lägga symboliska stenar på deras okända gravar.

Den som har valt att leva i glömskan var också Ingvar Kamprad som bad om ursäkt först när hans pronazistiska sympatier läckt ut. I sin kommentar till intervjun med Ikea-grundaren formulerar Åsbrink en slutsats – en anklagelse riktad mot hela svenska folket: ”Slutligen delar nationen Sverige och människan Ingvar ytterligare en egenskap – kanske till och med odlar den. Glömskan.” (s. 273).

Försöker man tillämpa Klas-Göran Karlssons begrepp på de analyserade böckerna inser man att det är det existentiella och det moraliska historiebruket som träder i förgrunden i alla tre, men man kan också peka på några inslag av vetenskapligt eller till och med ideologiskt historiebruk. Alla författare känner ett behov av att lära känna, förstå och acceptera det historiska skeendet som de deltar i, bevittnar på avstånd eller försöker återskapa. Alle tre använder sig av historia i identitetssammanhang. Man kan också säga att de (i synnerhet Rosenberg och Åsbrink) tar de svagas parti, att de vill ge röst åt dem som förbigåtts i den dominerande politiska berättelsen och i historieskrivningen. De vill också revidera den rådande synen på Sveriges agerande under andra världskriget, skapa nya perspektiv och öppna för debatt.

Astrid Lindgren var tvungen att finna sig i att det förskräckliga kriget härjade utanför Sveriges gränser. Visserligen var Sverige skonat men bland de drabbade fanns de närmaste, nordiska grannarna. Genom att skriva uttryckte hon motstånd mot det hon inte kunde påverka, mot den hjälplöshet hon kände. När det gäller *Krigsdagböcker* kan dessutom författarens självpåtagna uppgift att dokumentera, ordna och bevara som en del av det individuella och det kollektiva minnet uppfattas som ett närmande till det vetenskapliga historiebruket. Att hon för det mesta är noggrann med att kontrollera sina uppgifter och ange källan fördjupar detta intrycket. Samtidigt får man dock inte glömma alla subjektiva kommentarer, ironiska eller emotionella reflektioner som inte skulle finnas i texten om den hade en vetenskaplig inriktning. I Lindgrens bok återfinns till och med vissa spår av den

småstadsrealistiska berättelsen (och därmed det ideologiska historiebruket), då hon försöker förklara beslutet om att upplåta svenska järnvägar till tyskarna med en högre nödvändighet: ”Stämningen i Norge mot Sverige är för närvarande fientlig, det sägs lika fientlig som 1905. Anledningen är att vi släpper igenom tyska trupptåg – det är en offentlig hemlighet. Vi gör detta – antagligen för att vi måste – och så har vi gjort en sorts kohandel med Tyskland om kol” (s. 47). Vid slutet av boken håller hon ett längre försvarstal för svensk neutralitet då hon bemöter den kritik som Sverige fick redan under kriget. Hon talar om besvikelse från både Norge och de allierades sida och räknar upp svenska eftergifter, däribland permittenttågen – hon anser att det ”sannerligen var en bedrövlig och plågsam historia, men i det långa loppet det klokaste. Samtidigt påpekar hon att ”Sverige har behövts utanför kriget” (s. 210). Därpå följer ett resonemang om den hjälp och stöd som Sverige gav Finland och Norge samt Svenska Röda Korsets insatser, i synnerhet ”vita bussar”. Hon avslutar med att påminna om greven Folke Bernadottes diplomatiska verksamhet under krigets sista dagar: ”Och nu är det ju också en svensk, som förmedlat fredsambudet från Tyskland. *Någon* måste ju vara neutral, annars kan det ju inte bli fred – av brist på fredsförmedlare” (s. 211). Astrid Lindgrens åsikter förändrades något under krigets gång. I början fördömde hon Sovjetunionen (särskilt i samband med vinterkriget), vilket resulterade i en viss sympati för Hitler. Senare tog hon ett tydligt avstånd från honom.

Den existentiella tråden är mycket stark markerat hos Rosenberg, då han kombinerar den biografiska och den självbiografiska skildringen. Som andra generationens överlevande känner han sig splittrad mellan plikten att bära vidare vittnesmålet och önskan att få leva sitt eget liv. Detta ser man tydligt i ”Pojken” som tycks leva i två olika världar – han försöker leva upp till föräldrarnas förväntningar och bli en riktigt svensk, men samtidigt anar han att något inte är som det ska. Som vuxen börjar han förstå att han aldrig kan bli fri om han inte uppfyller sin plikt och berättar. Han kan inte hitta sin egen identitet innan hans fader får det gottgörelse som han vägrats av tyskarna (inte materiell utan moralisk), innan hans historia blir en del av det stora förintelsearvet.

Den andra typen av historiebruk som gör sig synlig i Rosenbergs verk är moraliskt historiebruk. I egenskap av minnesarkeolog samlar han minnsskärvor och gräver upp okända fakta. Därmed bidrar han väsentligt till att leverera svenskar den kunskap om andra världskriget och Förintelsen som hittills inte har satts i fokus. Han väljer ett nytt perspektiv genom att följa vägen från Auschwitz istället för vägen till Auschwitz. Det är också

svenskarnas inställning till kriget och krigsflyktingar som utsätts för kritisk granskning. Liksom sällskapet på karusellen i Warszawa tittade på det brinnande ghettot, tittade också svenskar på det avlägsna kriget – intresserade men för det mesta likgiltiga.

I något avseende gäller också vetenskapligt historiebruk för Rosenberg som mödosamt samlar information om tyska slavarbetsläger genom att gräva i dokument och besöka de platser där lägren en gång fanns. Hans arbete ter sig emellertid mer journalistiskt, han är snarare reporter som letar efter den sanning som måste avslöjas än krönikör. Det är dock värt att påpeka att han försöker vara så objektiv som möjligt – han upprepar att han själv inte vet och därför inte har någon rätt att döma och han citerar gärna forskarnas åsikter. Han gör det när han reflekterar över Chaim Rumkowskis handling, men han undviker att formulera entydiga och subjektiva slutsatser.

Det moraliska historiebruket dominerar hos Åsbrink, då hon demaskerar svenskarnas främlingsfientlighet som döljs bland fina ord och deklamationer. Hon rubbar ordentligt deras självgodade bild som välgörare och världen samvete genom att ta fram pinsamma detaljer som gäller mottagandet av krigsflyktingar. Hon tar också itu med den svenska regeringens flyktingspolitik under mellankrigsperioden. Att hon samtidigt avslöjar nazistiska sympatier hos mannen som har blivit en av de moderna Sveriges symboler ökar bokens potential som debattmaterial. Det existentiella bruket manifesterar sig i Åsbrinks vilja att skapa en länk mellan Ottos och sin egen historia samt mellan dessa två historier och den globala berättelsen om Förintelsen. Det är viktigt för hennes identitet, men ännu viktigare i det stora sammanhanget. Åsbrink visar Förintelseoffren som verkliga personer som en gång levde, älskade, var sorgsna, besvikna tills deras liv slutade under dramatiska omständigheter i ett koncentrations- eller arbetsläger. Hon ger de namn och karaktärsdrag, till stor del baserade på de brev till Otto som hon tagit som sin primära informationskälla.

En röst i den offentliga debatten

Läsarnas intresse för ämnet Sverige och andra världskriget minskar inte. Därom vittnar också det att en ny utgåva av *Krigsdagböcker 1939–1945* publicerades. Man kan ställa sig en fråga varför boken väcker så stort intresse. Som svar skulle man peka på att Astrid Lindgren har inte bara påverkat sina läsare som författare, utan också som den betydande samhällsdebattören vars åsikt är viktig för svenskar. Trots att nästan tjugo år har gått från hennes död uppfattas hon fortfarande som en av landets största auktoriteter.

I förordet till *Krigsdaböcker* påpekar Kerstin Ekmans att boken är viktig i den offentliga debatten och har en direkt inverkan på svenskarnas kollektiva minne. Man kan konstatera att Lindgren på sätt och vis föregick den debatt om neutralitet som skulle bryta ut på 1990-talet eller att hon kanske, omedvetet startade den genom att ta upp frågan i sina anteckningar.

Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz är en av de viktigaste litterära representationerna skrivna av andra generationens överlevande i Sverige. Boken visar ett nytt perspektiv på andra världskriget i svensk litteratur. Boken är innovativ inte bara därför att de biografiska och självbiografiska trådar sammanflätas utan också därför att författaren utnyttjar sin erfarenhet som journalist för att skapa en suggestiv berättelse som förmedlas i en väl balanserad och skenbart distanserad ton.

Det är inte bara en redogörelse för författarens och hans faders individuella öde, utan den visar också det svenska samhället och sociala stämningar efter kriget utifrån ett bredare perspektiv. Den svenska antisemitismen och inställning till flyktingar är två huvudfrågor som står i direkt samband med nutiden.

En viktig röst i den svenska offentliga debatten är också *Och i Wienerwald står träden kvar*. Den handlar i hög grad om svensk flyktingpolitik under mellankrigsperioden, den svenska antisemitismen och nationalismen samt den svenska kyrkans inställning till judar före och under andra världskriget. Ingvar Kamprads fascistiska sympatier är ett ämne som utan tvekan är pinsamt för svenskarna. Den bild av Sverige under andra världskriget som förmedlas i boken är knappast positiv, men det är inte en ogenomtänkt och orättvis kritik utan ett resultat av fördjupade studier i ämnet. Till författarens förmåga att visa samhällets mörka sidor mot en historisk bakgrund hänvisar Augustpriset juryns motivering: ”Ur en skatt av obesvarade brev utviner författaren flera perspektiv på vår historia och vårt samhälle. Den får läsaren att söka svaren på frågan om vad ”som är rätt och fel i en historia som berör”.³⁹²

Mot bakgrund av den genomförda analysen kan man konstatera att de tre utvalda böckerna kan betraktas som viktiga och aktuella representationer av den svenska minneskulturen kring andra världskriget och Förintelsen. Alla tre utgår från den föreställning om Sveriges betydelse som ett neutralt land och dess omfattande humanitära

³⁹²Se Augustprisets webbsida: <https://www.augustpriset.se/bidrag/och-i-wienerwald-star-traden-kvar> [hämtad 2021-08-26]

verksamhet som ingick i den småstadsrealistiska berättelsen, men de innehåller ett slags polemik med den idealiserade bilden. När det gäller Astrid Lindgren kan man ana en del tvivel som smyger sig in i hennes anteckningar när hon berättar om vittnesbörd om Förintelsen som hon hittat i de censurerade breven eller hennes osäkerhet om regeringen inte ljuger om permitteringstrafiken. Göran Rosenberg studerar tidningsartiklar och dokument och bevisar att antisemitiska attityder inte var något ovanligt i Södertälje. Elisabeth Åsbrink ifrågasätter bilden av den gästvänliga Sverige som gärna tar emot alla behövande och upplyser om att främlingsfientlighet och rasism kan ta olika, ibland kamouflerade former. Med hänsyn till ovanstående får man också säga att böckerna kan väsentligt bidra till att verifiera och omforma svenskarnas kollektiva minne som gäller andra världskriget och Förintelsen.

Samtidigt kan de böckerna betraktas som Sveriges viktiga bidrag till den globala kunskapen om Förintelsen. Astrid Lindgrens dagbok ger ett svar på frågan om svenskarna hade information om den judeutrotning som pågick i Europa. Göran Rosenberg påminner om de delvis glömda slavarbetslägerarkipelagen som för fleras fångar var deras första etapp på vägen mot livet. Elisabeth Åsbrink ger tillbaka namnen och ansikten till några bortglömda Förintelseoffren och bevisar att behovet att minnas är starkare än viljan att glömma. Hennes ord som hänvisar till Ottos brev och den uppgift som hon åtagit sig i sin bok tycks passa bra som avslutning på min avhandling:

Kanske kunde de tätt packade breven – dechifferandet av dem – lösa upp smärtan så att bara minnet av den gick i arv, inte mer. [...] Stenar att böja sig ner för att plocka upp. Stenar att lägga i fickan. Stenar att bära till graven. (s. 197)

6. Streszczenie

Niniejsza rozprawa doktorska pt. „Utvalda litterära representationer av den svenska minneskulturen kring Förintelsen och det andra världskriget” [„Wybrane literackie prezentacje szwedzkiej kultury pamięci na temat Zagłady i II wojny światowej”] ma na celu wprowadzenie literackiej perspektywy do rozważań o szwedzkiej kulturze pamięci dotyczącej Holokaustu i II wojny światowej. W obrębie współczesnej literatury szwedzkiej znajduje się wiele utworów, które zaliczyć można do kategorii literatura wojenna oraz literatura Holocaustu. Mimo to problematyka pamięci o wojnie i Zagładzie w Szwecji omawiana była dotąd przede wszystkim na gruncie historiografii.

Wiek XX był jednym z najtragiczniejszych okresów w dziejach całej ludzkości, w trakcie którego doszło do wybuchu dwóch wojen światowych, podjęto próby wcielenia w życie zbrodniczych ideologii nazizmu i komunizmu, dokonywano zbrodni na masową skalę. Wiele z tych wydarzeń, a w szczególności Zagłada, znalazło odbicie w literaturze. W dwóch ostatnich dekadach XX wieku interdyscyplinarne zjawisko pamięci stało się kluczowym elementem dyskursów akademickich w ramach wielu ugruntowanych dziedzin. Pamięć nie jest bowiem domeną pojedynczej dyscypliny. Wręcz przeciwnie – w badanie związków pamięci z kulturą uwikłane są socjologia, filozofia, historia, archeologia, religioznawstwo, literaturoznawstwo, historia sztuki, medioznawstwo, psychologia i neurobiologia. Ponadto pamięć, jak żaden inny temat, łączy nieporównywalne elementy. Obecnie różne dyskursy publiczne, media i dziedziny akademickie zajmują się pamięcią. Wspólnym, społeczno-kulturowym, interdyscyplinarnym i międzynarodowym zjawiskiem są dziś zarówno praktyki upamiętniania, jak i poświęcona im refleksja. Powstają coraz to nowe klasyfikacje, rozróżnienia, obserwacji podlega związek pamięci z tożsamością i osobowością człowieka. Źródłem tego zjawiska można upatrywać się między innymi w nieustannie powracającej tematyce Holocaustu. To punkt wyjścia dla europejskiej debaty na temat pamięci przeszłości oraz niekończącego się procesu poszukiwania skutecznej metody zapobiegania szeroko rozumianemu pojęciu zła. Podtrzymywanie pamięci o Zagładzie to nie tylko przekazywanie wiedzy o tym, co się wydarzyło, ale także refleksja na temat form samego przekazu. Wielu autorów, sięgających do tematyki pamięci, wyjaśnia jej sens właśnie w kontekście Holocaustu, który otwiera pole do refleksji w różnych dziedzinach, takich jak np. historia, etyka, sztuka, prawo, edukacja, czy polityka.

Pomysł na powstanie tego projektu zrodził się w trakcie próby odpowiedzi na pytanie, czy dyskurs pamięciowy może być obecny również w kraju, który nie był zaangażowany w działania wojenne i w wyniku wojny nie poniósł znaczących strat? Szwecja ogłosiła neutralność w XIX wieku, nie brała zatem bezpośredniego udziału ani w pierwszej, ani drugiej wojnie światowej.

Nadrzędnym celem badawczym rozprawy jest odczytanie wybranych szwedzkich utworów literackich w odniesieniu do teorii retoryki pamięci zbiorowej sformułowanej przez niemiecką literaturoznawczynię Astrid Erll. Wiąże się to również z zamiarem wskazania na ich potencjalne oddziaływanie pamięciotwórcze w kontekście debaty o szwedzkiej neutralności w II wojnie światowej i uczestnictwa Szwecji w globalnej spuściźnie Zagłady.

Astrid Erll twierdzi, że literatura jako system symboliczny może tworzyć charakterystyczne formy tożsamości i pamięci zbiorowej. Badaczka analizuje, w jaki sposób literatura może funkcjonować jako swoisty nośnik pamięci. Funkcją literatury w odniesieniu do pamięci kulturowej jest zatem reprezentacja. Rozpoznanie tego, co w literaturze uosabia pamięć kulturową, jest pierwszym krokiem w kierunku zbadania retoryki pamięci wyrażanej w tekstach literackich. W samym tekście nie ma bowiem charakterystycznych cech estetycznych, które skłaniałyby czytelnika do postrzegania go jako nośnika pamięci. Analiza historycznego oddziaływania tekstu w danej kulturze pamięci może dać odpowiedź na pytanie, czy dany utwór może stać się medium pamięci. Chodzi więc o potencjalne możliwości zainicjowania takiego sposobu odbioru tekstu. Astrid Erll pisze o strategii sprowokowania odbioru, co nazywa retoryką pamięci zbiorowej. Jest to zbiór form i działań w obrębie tekstu literackiego, które w sensie „potencjału oddziaływania” mogą prowadzić do tego, że dany tekst jest postrzegany przez czytelników jako tekst zbiorowy. Retoryka pamięci zbiorowej wyraża się w pięciu trybach (niem. *fünf Modi der Rhetorik des Kollektiven Gedächtnisses*): refleksyjnym (niem. *reflexiver Modus*), monumentalnym (niem. *monumentaler Modus*), historyzującym (niem. *historisierender Modus*), antagonistycznym (niem. *antagonistischer Modus*) i doświadczeniowym (niem. *erfahrungshaftiger Modus*). Przeprowadzona analiza ma na celu pokazanie, w jaki sposób fikcja literacka może wpływać na tworzenie obrazów pamięciowych czytelników na temat szwedzkiej neutralności w czasie II wojny światowej i udziału Szwecji w globalnym dziedzictwie Holokaustu. Analiza powinna zatem prowadzić do identyfikacji strategii tekstowych, które sprzyjają upowszechnianiu pewnej formy pamięci zbiorowej. W badaniu uwzględnione zostały cztery

perspektywy: instancja narratora, relacje dotyczące czasu i przestrzeni, a także język i styl opowiadania. Dodatkowym aspektem, który został wzięty pod uwagę jest obecność i charakter paratekstów okalających tekst główny. Można je mianowicie za element służący budowaniu kontekstu niezbędnego dla określonego odczytania dzieła. W analizie, oprócz teorii Astrid Erll, korzystam z narzędzi badawczych wypracowanych na gruncie narratologii, głównie przez Gérarda Genette'a. Wykazuję obecność form artystycznego przekazu odpowiadających trybom retoryki pamięci wyodrębnionym przez Erll oraz poddaję interpretacji ich różne konfiguracje. Metodą badawczą są zatem jakościowe analizy tekstowe wybranych książek.

Na materiał badawczy składają się trzy współczesne teksty prozatorskie, opublikowane na przestrzeni kilku lat (2011–2015), które reprezentują literackie formy dokumentalne, gatunki z pogranicza literatury pięknej i literatury faktu. Ich publikacja odbiła się szerokim echem zarówno na szwedzkim, jak i międzynarodowym rynku literackim. Wszystkie zostały również przełożone na język polski. Pierwszy utwór oparty jest na autentycznej korespondencji ofiar Zagłady. To reportaż literacki *Och i Wienerwald står träden kvar* (2011) autorstwa Elisabeth Åsbrink (*W Lesie Wiedeńskim wciąż szumią drzewa*, 2013; tłum. Irena Kowadło-Przedmojska). Drugi tekst to *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* (2012) autorstwa Görana Rosenberga (*Krótki przystanek w drodze z Auschwitz*, 2014; tłum. Mariusz Kalinowski). Książka łączy w sobie elementy autobiograficznej opowieści przedstawiciela drugiego pokolenia Ocalonych z Zagłady, biografii oraz literackiego reportażu. Ostatni utwór należy do literatury dokumentu osobistego – *Krigsdagböcker 1939–1945* (2015) autorstwa Astrid Lindgren, znanej szwedzkiej autorki książek dla dzieci (*Dzienniki z lat wojny 1939-1945*, 2016; tłum. Anna Węgleńska).

Skandynawskiej literaturze Zagłady, której autorami byli bezpośredni świadkowie wydarzeń, poświęcona została jedyna do tej pory monografia naukowa z roku 2012 „Men ändå måste jag berätta. Studier i skandinavisk förintelselitteratur” [„*Mimo wszystko muszę opowiedzieć. Holokaust w literaturze skandynawskiej*” – tłum. SŁ] autorstwa szwedzkiego literaturoznawcy z Lund Andersa Ohlssona. W mniejszym stopniu badacz analizuje twórczość drugiego pokolenia Ocalonych oraz dwa utwory autorstwa pisarzy niemających bezpośrednich związków w wydarzeniami II wojny światowej i Holokaustu – *Kolbes reise* autorstwa norweskiego pisarza Åge Rønninga (1982) i *Davids bog* autorstwa duńskiego pisarza Stiga Dalagera (1994). Monografię Ohlssona można traktować jako swego rodzaju

prolog do zakrojonych na szerszą skalę badań, które nie były jednak podejmowane przez szwedzkich literaturoznawców. Niniejsza rozprawa ma na celu kontynuację wątku badawczego zaproponowanego przez Ohlssona. W mojej klasyfikacji koncentruję się jednak na literaturze szwedzkiej i podkreślam znaczenie kontekstu historycznego, a więc dyskusyjnej neutralności Szwecji w II wojnie światowej dla literacko-kulturowego wydźwięku analizowanych utworów.

Rozprawa składa się ze wstępu, trzech rozdziałów oraz zakończenia, w którym zebrane zostały wnioski. Rozdział pierwszy to historyczny przegląd najważniejszych pojęć formułowanych w badaniach nad pamięcią. Celem jest zarysowanie historycznego tła przed rozważaniami nad literaturą jako nośnikiem pamięci. Początek rozdziału stanowi refleksja dotycząca pojęcia „pamięć”, jego etymologii i możliwych interpretacji tego terminu. Wyjaśniam również w jakich kontekstach w języku szwedzkim można używać liczby mnogiej rzeczownika „wspomnienie”, a więc „wspomnienia”. Dalszy ciąg stanowi ogólna refleksja nad interdyscyplinarnym charakterem kategorii pamięci i jej miejscem w obrębie dzisiejszej humanistyki. Następnie przedstawiam antyczne korzenie badań memorystycznych, aby móc prześledzić ich rozwój – przede wszystkim na gruncie socjologii i antropologii kulturowej. Jest to przegląd historyczny, w którym opisuję rozwój badań nad pamięcią od starożytności do współczesności, od wczesnych koncepcji pamięci po dzisiejsze interdyscyplinarne badania nad pamięcią. Wskazuję na kluczowe postaci, których poglądy stanowią punkt odniesienia dla współczesnych przedstawicieli szeroko rozumianych *memory studies*, a także omawiam wyprowadzone przez nich ważne pojęcia, trwale obecne w dyskursie pamięciowym. Należą do nich przede wszystkim „pamięć zbiorowa” Maurice’a Halbwachsa (fr. *la mémoire collective*), „miejsca pamięci” (fr. *les lieux de mémoire*), o których pisał Pierre Nora, „pamięć kulturowa” (niem. *kulturelles Gedächtnis*) i „pamięć komunikacyjna” (niem. *kommunikatives Gedächtnis*) znane z prac Aleidy i Jana Assmanów, a także „pamięć wędrująca” (ang. *travelling memory*), opisywana przez Astrid Erll. Na koniec wyjaśniam zbiorczy termin „kultura pamięci” (niem. *Erinnerungskultur*), odsyłając do definicji niemieckiego historyka Christopha Cornelißena. Tym terminem posługuję się w odniesieniu do całokształtu procesów pamiętania i upamiętniania zachodzących w zbiorowościach narodowych i ponadnarodowych.

Rozdział drugi ma na celu wprowadzenie kontekstu szwedzkiego. Początek to omówienie stanu badań nad pamięcią drugiej wojny i Zagłady na świecie, w tym badań

literaturoznawczych. Wyjaśniam takie terminy jak „pamięć globalna”, „pamięć kosmopolityczna” oraz „pamięć transkulturowa”. Odwołując się do myśli teoretycznej Astrid Erll wskazuję na przemiany zachodzące w postrzeganiu kolektywnych zjawisk o charakterze pamięciowym i interpretowania ich w perspektywie ponadnarodowej. Wśród prezentowanych terminów jest również pojęcie „postpamięć” (ang. *postmemory*), które zostało wprowadzone przez amerykańską literaturoznawczynię Marianne Hirsch. Odziedziczona trauma Shoah, często w znaczący sposób nadal determinuje życie potomków Ocalonych, którzy, mimo że osobiście nie doświadczyli Zagłady, często nie potrafią wyzwolić się z jej cienia. Dorastali w świecie zdominowanym przez narrację, odnoszącą się do czasu przed ich urodzeniem, a więc ich doświadczenia charakteryzuje termin „postpamięć”, przy pomocy którego Hirsch analizuje twórczość przedstawicieli drugiego pokolenia Ocalonych. Kolejną część rozdziału drugiego stanowi omówienie historycznych uwarunkowań, które znacząco wpłynęły na kształt szwedzkiej kultury pamięci o II wojnie światowej i Zagładzie, a mianowicie zadeklarowanej przez Szwecję neutralności oraz licznych odstępstw od niej. W trakcie wojny, jak i po wojnie dominowała w Szwecji tak zwana realistyczna narracja małego państwa, którą posługiwali się politycy, aby uzasadnić konieczność ustąpienia pod naciskiem prowadzących wojnę stron, przede wszystkim Trzeciej Rzeszy. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku narracja ta została podważona przez krytyczne kontrnarracje o silnym wydźwięku moralnym. W tym samym czasie weryfikacji poddana została również narracja o zasługach Szwecji na polu działalności humanitarnej. W swoistym zwrocie pamięciowym, którego doświadczyło szwedzkie społeczeństwo istotną rolę odegrali dziennikarze popularyzujący wiedzę historyczną i prowadzący śledztwa mające na celu ujawnienie nieznanymi lub zatajonych faktów. Do tych zjawisk odnosi się pojęcie „dekada debat” (szw. *debatternas decennium*) wprowadzone przez historyka Ulfa Zandera. W dalszej części rozdziału drugiego omówiona została typologia „sposobów użycia historii” (szw. *historiebruk*) opracowana przez historyka Klasa-Görana Karlssona. Zwracam uwagę na jej dużą przydatność w analizie przemian zachodzących w Szwecji i konstruowania nowych narracji o przeszłości. Karlsson wyróżnia siedem sposobów wykorzystania historii uzależnionych od intencji użytkowników i powiązanych z ich pozycją w strukturach społeczno-politycznych: naukowy (szw. *vetenskapligt historiebruk*), egzystencjalny (szw. *existentiellt historiebruk*), moralny (szw. *moraliskt historiebruk*), ideologiczny (szw. *ideologiskt historiebruk*), zerowy (szw. *icke-*

bruk), polityczno-pedagogiczny (szw. *politisktpedagogiskt historiebruk*) i komercyjny (szw. *komersiellt historiebruk*). W ostatniej części drugiego rozdziału przedstawiam własną propozycję klasyfikacji szwedzkich dzieł literackich związanych z II wojną światową i Holokaustem. Omawiam je z pomocą trzech kryteriów: chronologicznego, biograficznego i estetycznego. Kryterium chronologiczne pozwala na wskazanie różnic w podejściu do tematu w zależności od daty powstania utworu. W ramach tego kryterium przedstawiam książki napisane w Szwecji jako reakcję na zagrożenie wojną i samą wojną, książki powstałe w latach 1945–1991 oraz książki powstałe po roku 1991. Kryterium biograficzne odnosi się do trzech grup autorów wymienionych przez Ohlssona: naoczni świadkowie II wojny światowej i Holokaustu, którzy opisują swoje doświadczenia, dzieci i wnuki Ocalonych oraz autorzy, którzy nie mają ani żydowskiego pochodzenia, ani osobistego związku z II wojną światową i Holokaustem. Wśród szwedzkich utworów poświęconych II wojnie światowej i Zagładzie odnajdziemy zarówno relacje o różnym stopniu autobiograficzności (autobiografie, autofikcje, powieści oparte na wątkach autobiograficznych) tworzone przez bezpośrednich świadków wojny i Zagłady, autorów należących do drugiego lub trzeciego pokolenia Ocalonych, ale również dzieła pisarzy, którzy nie opowiadają o losach własnych, ani też nie przedstawiają historii członków swojej rodziny, tylko w różny sposób czerpią z historii, często bazując na autentycznych materiałach źródłowych. Kryterium estetyczne dotyczy wyboru formy i gatunku książki. To kryterium można powiązać z kryterium biograficznym wskazując na referencjalność lub fikcyjność utworów oraz próbując przyporządkować je gatunkowo.

W trzecim rozdziale przedstawiam koncepcję retoryki pamięci zbiorowej Astrid Erll oraz typologię sposobów wykorzystania historii Klasa-Görana Karlssona. Następnie prezentuję model analizy oraz przeprowadzam samo badanie. Wnioski płynące z analizy możemy podzielić na trzy grupy. Pierwsza obejmuje podobieństwa oraz różnice między poszczególnymi utworami, które można zaobserwować w odniesieniu do wymienionych wcześniej czterech perspektyw. Wnioski z drugiej grupy odnoszą się do teorii Astrid Erll, jak również do typologii Klasa-Görana Karlssona. Trzecia grupa, mająca charakter podsumowania, zawiera refleksje na temat znaczenia trzech książek dla szwedzkiej debaty na temat II wojny światowej i Holokaustu. Na podstawie przeprowadzonej analizy należy stwierdzić, że wybrane książki można uznać za ważne i aktualne reprezentacje szwedzkiej kultury pamięci okresu II wojny światowej i Holokaustu. Wszystkie utwory opierają się na

wyobrażeniu o znaczeniu Szwecji jako neutralnego kraju i jej szeroko zakrojonej działalności humanitarnej, która była częścią realistycznej narracji małego państwa, ale zawierają rodzaj polemiki z wyidealizowanym obrazem. Notatki Astrid Lindgren zawierają wątpliwości, co do postępowania rządu w sprawie ustępstw wobec Trzeciej Rzeszy. Przerażają ją świadectwa Ocalonych z Holocaustu, do których ma dostęp dzięki pracy przy cenzurowaniu listów. Göran Rosenberg studiuje artykuły i dokumenty, i udowadnia, że antysemickie postawy nie były niczym niezwykłym w Södertälje. Elisabeth Åsbrink kwestionuje wizerunek gościnnej Szwecji, która chętnie przyjmuje wszystkich potrzebujących i stwierdza, że ksenofobia i rasizm mogą przybierać różne, czasem zakamuflowane formy. Wobec powyższego należy stwierdzić, że książki mogą w istotny sposób przyczynić się do weryfikacji i przekształcenia pamięci zbiorowej Szwedów, która dotyczy II wojny światowej i Holocaustu.

Litteraturförteckning

Primärlitteratur

Lindgren, Astrid. 2015. *Krigsdagböcker 1939-1945*. Lidingö: Salikon förlag. E-bok version.

Rosenberg, Göran. 2012. *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag. E-bok version.

Åsbrink, Elisabeth. 2011. *Och i Wienerwald står träden kvar*. Stockholm: Natur och Kultur. E-bok version.

Sekundärlitteratur

Ammert, Niklas. 2015. *En ögonblicksbild av ondskan: Förintelsen och andra folkord i svensk historieundervisning*. I: "Historia vid skiljevägen: Historiekulturella sonderingar när och fjärran", Johan Dietsch, Maria Karlsson, Johan Stenfeldt, Ulf Zander (red.). Höör: Agerings Bokförlag. S. 247–268.

Andersen, Øivind. 2000. *I retorikkens hage*. Oslo: Universitetsforlaget AS.

Arnstad, Henrik. 2006. *Spelaren Christian Günther: Sverige under andra världskriget*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Assmann, Aleida. 1999. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C.H. Beck Kulturwissenschaft.

Assmann, Aleida. 2009. *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, övers. Piotr Przybyła. I: Saryusz-Wolska, Magdalena (red.), „Pamięć zbiorowa i kulturowa: współczesna perspektywa niemiecka”. Kraków: Universitas. S. 101–142.

Assmann, Aleida. 2010. *The Holocaust – a global memory? extensions and limits of a new memory community*. I: Assmann, Aleida och Conrad, Sebastian (red.), *Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories*. Houndmills: Palgrave Macmillan, s. 97–117.

Assmann, Jan. 1997. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: C. H. Beck.

Assmann, Jan. 2016. *Kollektivt minne och kulturell identitet*, övers. Peter Handberg. I: Redin, Johan och Ruin, Hans. (red.). *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Göteborg: Daidalos. S. 111–120.

Assmann, Jan. 2009. *Kultura pamięci*, övers. Anna Kryczyńska-Pham. I: Saryusz-Wolska, Magdalena (red.), „Pamięć zbiorowa i kulturowa: współczesna perspektywa niemiecka”. Kraków: Universitas. S. 59–99.

- Augustyn z Hippony. 2001. *Wyznania*, övers. Zygmunt Kubiak, Boken 10.8. Kraków: Wydawnictwo Znak. S. 262–263.
- Bal, Mieke. 1997. *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto: University of Toronto Press.
- Benjamin, Walter. 2016. *Paris 1800-talets huvudstad*, övers. Ulf Peter Hallberg. Stockholm: Bokförlaget Altantis AB.
- Berggren, Henrik. 2018. *Landet utanför: Sverige 1939-1940*. Stockholm: Norstedts.
- Blomqvist, Tünde. 2017. *Mellan två stolar. Författarskap i Sverige med ungerskspråkig bakgrund 1945–2015*. Studia Uralica Upsaliensia 40. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. S. 65–77.
- Bloom, Harold. (red.) 2004. *Literature of the Holocaust*. Philadelphia: Chelsea House Publishers.
- Boëthius, Maria-Pia. 1991. *Heder och samvete*. Stockholm: Norstedts.
- Booth, Wayne C. 1961. *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bring, Ove. 1995. *Sverige och neutralitetsrätten – från Hugo Grotius till Carl Bildt*. I: *Svensk Juristtidning*, häfte 5–6, s. 425–438.
- Bruchfeld, Stéphane, Levine, Paul A. 2015. *...Om detta må ni berätta..., En bok om Förintelsen och Europa 1933-1945*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Bryld, Claus, Warring, Anette. 1999. *Besættelsetiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse*. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.
- Brzechczyn, Krzysztof. 2006. *Między nauką a literaturą, czyli debata nad statusem historii. Próba parafrazy*. I: „Historyka. Studia metodologiczne”, t. 36, s. 37-53.
- Carruthers, Mary. 1990. *The Book Of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*. New York: Cambridge University Press.
- Clifford, James. 1992. *Traveling Cultures*. I: “Cultural Studies” (red.) Lawrence Grossberg, Cary Nelson och Paul A. Treichler. New York: Routledge. S. 96–116.
- Cole, Tim. 1999. *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler; How History is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge.
- Cornelißen, Christoph, Klinkhammer, Lutz, Schwentker, Wolfgang (Hrsg.). 2002. *Erinnerungskulturen: Deutschland, Italien und Japan seit 1945*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.

Craps, Stef. 2014. *Holocaust Literature: Comparative Perspectives*. I: Adams, Jenni (red.), *The Bloomsbury Companion to Holocaust Literature*. London: Bloomsbury Publishing, s. 199–218.

Czermińska, Małgorzata. 1996. *Badania nad prozą niefikcyjną – sukcesy, pułapki, osobliwości*. I: Michałowska, Teresa, Goliński, Zbigniew, Jarosiński, Zbigniew (red.), *Wiedza o literaturze i edukacja*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN. S. 436–449.

Dagerman, Stig. 1945. *Ormen*. Stockholm: Steinsviks Bokförlag AB.

Dahlberg, Hans. 1983. *I Sverige under 2:a världskriget*. Stockholm: BonnierFakta Bokförlag AB.

Dapo, Amira, Lajqi, Jehona. 2008. *Skolelever och Förintelsen. En kvantitativ studie om gymnasieelevers attityder gentemot Förintelsen*. Växjö universitet. Institutionen för humaniora. C-uppsats.

Delblanc, Sven, Lönnroth, Lars (red.). 1997. *Den Svenska Litteraturen. Modernister och arbetardiktare*. Stockholm: Bonnier Alba.

Derrida, Jacques. 2004. *Pismo i różnica*, övers. Krzysztof Kłosiński. Warszawa: Wydawnictwo KR.

Dietsch, Johan. 2006. *Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture*. Lund: Lunds universitet.

Dilthey, Wilhelm. 1976. ”Entwürfe zur Kritik der historischen Vernunft”, i *Seminar: Philosophische Hermeneutik*, Hans-Georg Gadamer och Gottfried Boehm (red.). Frankfurt am Main: Suhrkamp. S. 189–220.

Domańska, Ewa. 1994. *Biała Tropologia. Hayden White i teoria pisarstwa historycznego*. I: *Teksty Drugie*, 1994, 2. S. 159-168.

Drong, Leszek. 2019. *Tropy konfliktu. Retoryka pamięci kulturowej we współczesnej powieści północnoirlandzkiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Dubois, Anna Karolina *Pamięć jako przedmiot refleksji naukowej XVI–XVII wieku we Francji*. *Folia Litteraria Romanica* 8, 2013, s. 140.

Edqvist, Sven-Gustaf, Söderblom, Inga. 1998. *Svenska författare genom tiderna*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Edvardson, Cordelia. 1966. *De sista av de rättfärdiga: ett reportage om en ortodox minoritet i folkhemmet Sverige*. Stockholm.

Ekman, Stig, Åmark, Klas. 2003. *Sweden's relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust: a survey of research*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Eriksen, Anne. 1995. *Det var noe annet under kriget: 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax.

Ericsson, Kjersti. 2005. *Krigsbarn i fredstid*. Oslo: Universitetsforlaget.

Eriksson, Magnus. 2015. *Att läsa "Bödeln"*. I: Eriksson, Magnus, Petersson, Margareta (ed.), "Pär Lagerkvist i text och ton". Växjö: Pär Lagerkvist-Samfundets förlag Pär Lagerkvist-Samfundets skriftserie. S. 21–35.

Erll, Astrid. 2003. *Gedächtnisromane: Literatur über den Ersten Weltkrieg als Medium englischer und deutscher Erinnerungskulturen in den 1920er Jahren*. Trier: WVT Wissenschaftlicher Verlag.

Erll, Astrid. 2005. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: Metzler.

Erll, Astrid. 2018. *Kultura pamięci. Wprowadzenie*. Övers. Agata Teperek, red. Magdalena Saryusz-Wolska. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. E-bok version.

Erll, Astrid. 2005. *Litteratur als Medium des kollektiven Gedächtnisses*. I: „Gedächtniskonzepte der Literaturwissenschaft. Theoretische Grundlegung und Anwendungsperspektiven“, (red.) Astrid Erll, Ansgar Nünning. Berlin: Walter de Gruyter GmbH. S. 249–276.

Erll, Astrid. 2009. *Literatura jako medium pamięci zbiorowej*, övers. Magdalena Saryusz-Wolska. I: Saryusz-Wolska, Magdalena (red.), „Pamięć zbiorowa i kulturowa: współczesna perspektywa niemiecka”. Kraków: Universitas. S. 211–247.

Erll, Astrid. 2011. *Memory in Culture*. Övers. Sara B. Young. Hampshire: Palgrave Macmillan Memory Studies.

Erll, Astrid. 2016. *Resande minnen*, övers. Jim Jakobsson. I: Redin, Johan och Ruin, Hans (red.), "Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar". Göteborg: Daidalos. S. 163–211.

Erll, Astrid, Nünning Ansgar. 2005. „Literaturwissenschaftliche Konzepte von Gedächtnis: Ein einführender Überblick“. I: *Gedächtniskonzepte der Literaturwissenschaft. Theoretische Grundlegung und Anwendungsperspektiven*, red. Astrid Erll, Ansgar Nünning. Berlin, New York: de Gruyter. S. 1–11.

Flacke, Monika (Hrsg.). 2004. *Mythen der Nationen: 1945 – Arena der Erinnerungen*, I-II. Berlin: Deutsches Historisches Museum.

Friedman, Saul. S. (red.) 1993. *Holocaust Literature: A Handbook of Critical, Historical, and Literary Writings*. Westport: Greenwood.

Gedi, Noa och Elam, Yigal. 1996. "Collective memory – What is it?", *History and Memory*, 8 (1).

Genette, Gérard. 1993. *Fiktionell berättelse, faktisk berättelse*. Övers. Leif Dahlberg. I: "Tidskrift för litteraturvetenskap", nr 2–3, s. 28–45.

Genette, Gérard. 1993. *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Övers. Jane E. Lewin. Ithaca: Cornell University Press.

Grimwood, Marita. 2007. *Holocaust Literature of the Second Generation*. London: Palgrave Macmillan.

Gyllenhaal, Lars, Westberg, Lennart. 2008. *Svenskar i krig 1914-1945*. Lund: Historiska Media.

Halbwachs, Maurice. 2016. *Kollektivt minne och individuellt minne*, övers. Anna Petronella Foulter. I: Redin, Johan och Ruin, Hans. (red.). *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Göteborg: Daidalos. S. 41–76.

Harning, Anderz. 1985. *Stålbadet*. Stockholm: Askelin&Hägglund.

Hedberg, Peter. 2003. *Handeln och betalningarna mellan Sverige och Tyskland 1934–1945: Den svensk-tyska clearingepoken ur ett kontraktsekonomiskt perspektiv*. Uppsala.

Hegel, Friedrich. 2010. *Andens fenomenologi*. Övers. Brian Manning Delaney och Sven-Olow Wallenstein. Stockholm: Bokförlaget Thales. S. 511.

Hempel, Carl G. 1965. *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*. The Free Press: New York.

Hempel, Carl G. 1942. *The Function of General Laws in History*. I: *Journal of Philosophy*, 39 (2). S. 35–48.

Hættner Aurelius, Eva. 1996. *Inför lagen. Kvinnliga svenska självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer*. Lund: Lund University Press.

Hirsch, Marianne. 1996. „Past Lives: Postmemories in Exile”. I: *Poetics Today* nr 17. S. 659–686.

Hirsch, Marianne. 2008. *The Generation of Postmemory*. I: "Poetics Today" 29: 1. S. 103–128.

Hirszowicz, Maria och Neyman, Elżbieta. 2001. *Spoleczne ramy niepamięci*. I: "Kultura i Społeczeństwo" 3–4, s. 24–31.

Ho Tai, Hue-Tam. 2016. *Minnenas rike: Pierre Nora och det franska nationalminnet*, övers. Jim Jakobsson. I: Redin, Johan och Ruin, Hans. (red.). *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Göteborg: Daidalos. S. 365–391.

Horodyska-Żyrek, Ewa. 2017. *Reportaż literacki wobec literatury. Korzenie i teorie*. I: „Pamiętnik Literacki” CVIII, z 4. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN. S. 119–131.

Horowitz, Sara R. 1998. *Auto/Biography and Fiction after Auschwitz: Probing the Boundaries of Second-Generation Aesthetics*. I: Sicher, Efraim (red.) *Breaking Crystal. Writing and Memory after Auschwitz*. Urbana: University of Illinois Press. S. 276–294.

Huyssen, Andreas. 1995. *Twilight Memories. Marking Time in a Culture of Amnesia*. London–New York: Psychology Press.

Illich, Ivan. 1993. *In the Vineyard of the Text: A Commentary to Hugh's Didascalion*. Chicago: University of Chicago Press.

Ingarden, Roman. 1960. *O dziele literackim. Badania z pogranicza ontologii, teorii języka i filozofii literatury*. Övers. Maria Turowicz. Warszawa: PWN.

Jansson, Bo G. 2006. *Episkt dubbelspel: Om faktionsberättelser i film, litteratur och tv*. Stockholm: Hallgren&Fallgren.

Jaworski, Paweł. 2016. *Szwedzkiej historiografii rozrachunki z okresem drugiej wojny światowej*. I: *Dzieje Najnowsze*, Rocznik XLVIII.

Jerskild, Per Christan. 2015. *Fem hjärtan i en tändsticksask*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag. E-bok.

Johansson, Alf W. 1997. *Den nazistiska utmaningen: aspekter på andra världskriget*. Stockholm: Prisma.

Johansson, Alf W. 1995. *Neutralitet och modernitet: andra världskriget och Sveriges nationella identitet*. I: Bo Huldt, Bo, Böhme Klaus-Richard (red.), "Horisonten klarnar. 1945 – krigsslut". Stockholm: Probus. S. 203–225.

Johansson, Alf W. 1984. *Per Albin och kriget*. Stockholm: Tidens Förlag.

Johnson, Christopher. 2012. *Memory, Metaphor, and Aby Warburg's Atlas of Images*. New York: Cornell University Press and Cornell University Library Ithaca.

Jungstrand, Anna. 2013. *Det litterära med reportaget. Om litteraritet som journalistisk strategi och etik*. Lund: Ellerströms Förlag AB.

- Kaczmarek, Michał. 2009. *Proza pamięci. Stanisława Vincenza pamięć i narracja*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kaldor, Mary. 2005. *Globalizacja, państwo i wojna*. Övers. K. Gilarek. I: Kucia, Marek, Sztompka, Piotr (red.). *Socjologia, lektury*. Kraków: Wydawnictwo Znak. S. 715–726.
- Kałużny, Jerzy. 2007. *Kategoria pamięci zbiorowej w badaniach literaturoznawczych*. I: „Kultura Współczesna”, nr 3. S. 85–103.
- Kansteiner, Wulf. 2014 [2002]. *Szukanie znaczeń w pamięci: metodologiczna krytyka pamięcioznawstwa*. Tłum. LIDEX. I: Kończal, Kornelia (red.), *(Kon)teksty pamięci. Antologia*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Karlsson, Klas-Göran, Zander, Ulf (red.) 2003. *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*. Lund: Nordic Academic Press.
- Karlsson, Klas-Göran. 2010. *Europeiska möten med historien. Historiekulturella perspektiv på andra världskriget, förintelsen och den kommunistiska terrorn*. Stockholm: Bokförlaget Atlantis.
- Karlsson, Klas-Göran, Gerner, Kristian. 2005. *Folkmordens historia. Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*. Stockholm: Atlantis.
- Karlsson, Klas-Göran. 1999. *Historia som vapen. Historiebruk och Sovjetunionens upplösning 1985–1995*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Karlsson, Klas-Göran. 2004. *Historiedidaktik: begrepp, teori och analys*. I: Karlsson, Klas-Göran, Zander, Ulf (red.) *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*. Lund: Studentlitteratur AB. S. 13–66.
- Karlsson, Klas-Göran, Zander, Ulf (red.) 2004. *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Cultures*. Malmö: Sekel Bokförlag.
- Karlsson, Klas-Göran, Zander, Ulf (red.) 2006. *Holocaust on Postwar Battlefields. Genocide as Historical Culture*. Malmö: Sekel Bokförlag.
- Karlsson, Klas-Göran. 2008. *Med folkmord i fokus. Förintelsens plats i den europeiska historiekulturen*. I: Skriftserie nr 6. Stockholm: Forum för levande historia.
- Karlsson, Ingela. 2006. *Sig själv närmast*. I: Fritz, Martin, Karlsson, Birgit, Karlsson, Ingela, Nordlund, Sven. *En(o)moralisk handel? Sveriges ekonomiska relationer med Nazityskland*. Stockholm: Forum för levande historia. S. 7–39.
- Kavén, Pertti. 1994. *70,000 små öden: Finlands krigsbarn*. Otalampi: Sahlgrens förlag.
- Kingsepp, Eva, Schult, Tanja (red.). 2012. *Hitler för alle. Populärkulturella perspektiv på Nazityskland, andra världskriget och Förintelsen*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Koblik, Steven. 1987. "Om vi teg skulle stenarna ropa". *Sverige och det judeproblemet 1933-1945*. Stockholm: Norstedt.

Lachmann, Renate. 1990. *Gedächtnis und Literatur: Intertextualität in der Russischen Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Lagrou, Pieter. 2000. *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lang, Berel. 2004. *Przedstawianie zła: etyczna treść a literacka forma*. Övers. Anna Ziębińska-Witek. I: „Literatura na Świecie” nr 1–2, s. 15–64.

Lange, Anders, Lööv, Héléne, Bruchfeld, Stéphane, Hedlund, Ebba. 1997. *Utsatthet för etniskt och politiskt relaterat hot m.m., spridning av rasistisk och antirasistisk propaganda samt attityder till demokrati m.m. bland skolelever*. Stockholm: Centrum för invandringsforskning.

Lejeune, Philippe. 1975. *Pakt autobiograficzny*. Övers. Aleksander Labuda. I: „Teksty : teoria literatury, krytyka, interpretacja” nr 5 (23). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN. S. 31–49.

Levine, Paul A. 2010. *Raoul Wallenberg in Budapest – Myth, History and Holocaust*. London: Valentine Mitchell.

Levy, Daniel; Sznajder, Natan. 2001. *Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Lindberger, Örjan. 1990. *Människan i tiden. Eyvind Johnsons liv och författarskap 1938-1976*. Stockholm: Bonniers.

Lindgren, Astrid. 1995. *Mera om oss barn i Bullerbyn*. Stockholm: Rabén & Sjögren.

Lindgren, Astrid. 1994. *Zwierzenia Britt-Mari* (sv. *Britt-Mari lättar sitt hjärta*), övers. Irena Such-Wyszomirska, Warszawa: Nasza Księgarnia.

Ławniczak, Sonia. 2020. *Przełożyć odziedziczoną traumę Shoah, czyli „przepisać szwedzką postpamięć na polską melodię”*. Analiza przekładu reportażu literackiego *Krótki przystanek w drodze z Auschwitz Görana Rosenberga*. I: „Dysertacje Wydziału Neofilologii UAM”. Volym nr 7 „Między ideologią a transkreacją – pisać i tłumaczyć dla dzieci / Between Ideology and Transcreation – Writing and Translating for Children”, red. B. Sommerfeld. Dąbrówka: Wydawnictwo Rys. S. 165–187.

Markiewicz, Henryk. 1994. *Narrator i autor w światowej teorii literatury*. I: *Pamiętnik literacki*, 85/4. S. 225-235.

Marklund, Andreas. 2013. *Dö för Danmark. Berättelsen om den patriotiska offerdöden i dansk offentlig debatt och populärkultur, 1940-2012*. I: *Tidskrift for Historie*, nr 7. S. 108–140.

- Matsuda, Matt K. 1996. *The Memory of the Modern*. Oxford: Oxford University Press.
- Mattern, Jens. 2005. *Anamnetische Selbstheit. Menschlichkeit and Gedächtnis bei Heidegger und Plato*. I: „Erinnerung, Gedächtnis, Wissen. Studien zur kulturwissenschaftlichen Gedächtnisforschung“, red. Günter Oesterle. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht & Co. KG. S. 69.
- McGlothlin, Erin. 2006. *Second-Generation Holocaust Literature: Legacies of Survival and Perpetration*. Rochester: Camden House.
- Moses, Anthony D. 2011. *Genocide and the terror of history*. I: Crownshaw, Richard (red.), *Transcultural Memory*. Special issue of *Parallax*, 17 (4), s. 90–108.
- Nietzsche, Friedrich. 1998. *Om historiens nytta och skada. En otidsenlig betraktelse*. Stockholm: Rabén Prisma.
- Nilsson, Karl N. Alvar. 2000. *Svensk överklass och högerextremism under 1900-talet*. Stockholm: Federativs.
- Nora, Pierre. 1989. *Between Memory and history: Les lieux de mémoire*. I: *Representations*. No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory. Berkeley: University of California Press. S. 7–24.
- Nora, Pierre. 2001. *Czas pamięci*, övers. Wiktor Dłuski. I: „Res Publica Nowa”, nr 7, s. 37–43.
- Nora, Pierre. 2016. *Mellan minne och historia: Platsernas problem*, övers. Anna Petronella Foulter. I: Redin, Johan och Ruin, Hans. (red.). *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Göteborg: Daidalos. S. 77–110.
- Nora, Pierre. 1978. „Mémoire collective” i: *La Nouvelle Histoire*, (red.) Jacques Le Goff, Roger Chartier och Jacques Revel. Paris. S. 398–401.
- Nora, Pierre (red.). 1984–1992. *Les lieux de mémoire*, v. I–VII. Paris: Gallimard.
- Neumann, Birgit. 2009. *Literatura, pamięć, tożsamość*, övers. Artur Pełka. I: Saryusz-Wolska, Magdalena (red.), „Pamięć zbiorowa i kulturowa: współczesna perspektywa niemiecka”. Kraków: Universitas. S. 249–284.
- Ohlsson, Anders. 2000. *Tal och tystnad i förintelselitteraturen: exemplet Zenia Larsson*, ”Tidskrift för Litteraturvetenskap”, 2, s. 29–48.
- Olick, Jeffrey K. *Collective Memory: The Two Cultures*. I: “Sociological Theory” Vol. 17, No. 3 (1999), s. 333–348.

Olick, Jeffrey K., Robbins, Joyce. 1998. *Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices*. I: "Annual Review of Sociology", 24, s. 105–140.

Olick J. K., Vinitzky-Seroussi V., Levi D. (red.). 2011. *The Collective Memory Reader*. Oxford, New York: Oxford University Press. S. 29–36.

Persson, Sune. 2002. *Vi åker till Sverige. De vita bussarna 1945*. Rimbo: Fischer & Co.

Piotrowski, Bernard. 2015. *Skandynawia współczesna w poszukiwaniu nowych dróg rozwoju 1975-2014*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Poulet, Georges. 1970. *Przestrzeń Prousta*, övers. W. Błońska. I: „Proust w oczach krytyki światowej”, Błoński, Jan (red.). Warszawa: Wydawnictwo PIW.

Proust, Marcel. 2013. *På spaning efter den tid som flytt. Swanns värld*. Övers. Vallquist, Gunnel.

Redin, Johan och Ruin, Hans. (red.). 2016. *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella Minnets förvandlingar*. Göteborg: Daidalos.

Ricœur, Paul. 2006. *Pamięć, historia, zapomnienie*. Övers. Janusz Margański. Kraków: Universitas.

Robertson, Roland. 1992. *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London: SAGE Publications Ltd.

Rodak, Paweł. 2005. *Wojna i zapis (o dziennikach wojennych)*. I: „Teksty Drugie”, z. 6. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN. S. 33–45.

Rosen, Alan. (red.) 2013. *Literature of the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rosenfeld, Gavriel D. 2009. *A Looming Crash or a Soft Landing? Forecasting the Future of the Memory Industry*, I: „Journal of Modern History”, nr 1 (81), s. 122–158.

Roszak, Joanna. 2017. *Refreny uchodźcze w poezji Nelly Sachs*. I: „Polonistyka. Innowacje”, nr 6.

Saryusz-Wolska, Magdalena. 2009. *Literatura i pamięć. Uwagi wstępne*. I: Saryusz-Wolska, Magdalena (red.), „Pamięć zbiorowa i kulturowa: współczesna perspektywa niemiecka”. Kraków: Universitas. S. 175–184.

Saryusz-Wolska M., Traba R. (red.). 2014. *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe SCHOLAR. E-bok version.

Schauffler, David. 2005. *Słuszność moralna a dzieło sztuki. Przypadek Knuta Hamsuna*. Övers. Mydla, Jacek. ER(R)GO. Teoria–Literatura–Kultura nr 2 (11). S. 85–93.

Shaw, Martin. 2000. *Theory of the Global State*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sommer, Roy. 2000. *Funktionsgeschichten: Überlegungen zur Verwendung des Funktionsbegriffs in der Literaturwissenschaft und Anregungen zu seiner terminologischen Differenzierung*. I: „Literaturwissenschaftliches Jahrbuch” (41), s. 319–341.

Stanzel, Franz K. 1970. *Sytuacja narracyjna i epicki czas przeszły*. Övers. Ryszard Handke. I: *Pamiętnik Literacki*, nr 4. S. 219-232.

Stanzel, Franz K. 1993. *Typische Formen des Romans*. Den tolfte upplagan. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Stenius, Henrik, Österberg, Mirja, Östling, Johan (red.). 2011. *Nordic Narratives of the Second World War: National Historiographies Revisited*. Lund: Nordic Academic Press.

Sternberg, Meir. 1978. *Expositional Modes and Temporal Ordering in Fiction*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.

Strömstedt, Margareta. 2000. *Astrid Lindgren. Opowieść o życiu i twórczości*. Övers. Anna Węgleńska. Warszawa: Nasza Księgarnia.

Svanberg, Ingvar, Tydén, Mattias. 1997. *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945*. Stockholm: Bokförlaget Arena.

Sörbom, Ebba. 1999. *Bortom minnet, bortom glömskan* (samlingsvolym). Stockholm: Ordfront.

Tabaszewska, Justyna. 2013. *Od literatury jako medium pamięci do poetyki pamięci. Kategoria pamięci kulturowej w badaniach nad literaturą*, [i:] „Pamiętnik Literacki”, nr CIV, z. 4.

Terdiman, Richard. 1993. *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca: Cornell University Press.

Tidningen „Vi”, januari 2018, Intervjun med Elisabeth Åsbrink, s. 16–24.

Tossavainen, Mikael. 2006. *Heroes and Victims. The Holocaust in Israeli Historical Consciousness*, Lund: Lunds universitet.

Tønnesson, Johan L. 2008. *Hva er sakprosa*. Oslo: Universitetsforlaget.

Welzer, Harald. (red.) 2001. *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*. Hamburg: Hamburger Edition, HIS Verlag.

White, Hayden. 1975. *Metahistory. The Historical Imagination In Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, London: Johns Hopkins University.

White, Hayden. 2009. *Realizm figuralny w literaturze świadectwa*. Övers. Ewa Domańska. I: Domańska, Ewa (red.) *Proza historyczna*. Kraków: Universitas. S. 201–219.

Yates, Frances A. 1977. *Sztuka pamięci*, övers. Witold Radwański. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. S. 13.

Young, James E. 2000. *At Memory's Edge. After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Heaven: Yale University Press.

Young, James E. 1993. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Heaven: Yale University Press.

Young, James E. 1988. *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and Consequences of Interpretation*. Bloomington: Indiana University Press.

Zaleski, Marek. 2004. *Formy pamięci*. Gdańsk: Słowo/obraz terytoria.

Zander, Ulf. 2001. *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*. Lund: Nordic Academic Press.

Zander, Ulf. 2012. *Förintelsens röda nejlika – Raoul Wallenberg som historiekulturell symbol*. Forum för levande historia: Skrift nr 12

Zaremba, Maciej. 1999. *De rena och de andra: om tvångssteriliseringar, rashygien och arvsynd*. Stockholm: Bokförlaget DN.

Żmuda-Trzebiatowska, Magdalena. 2017. *Folkhemmet – czyli wspólny, dobry dom – w szwedzkich narracjach o dzieciństwie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Åmark, Klas. 2011. *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Östling, Johan. 2006. *Småstatsrealismens sensmoral*. I: "Historieforskning på nya vägar". Karlsson, Klas-Göran, Ulvros, Eva Helen, Zander Ulf (red.). Lund: Nordic Academic Press. S. 163–179.

Östling, Johan. 2011. *The Rise and Fall of Small-State Realism. Sweden and the Second World War*. I: Stenius, Henrik, Österberg, Mirja, Östling, Johan (red.), "Nordic Narratives of the Second World War: National Historiographies Revisited". Lund: Nordic Academic Press. S. 127–147.

Andra källor (internet)

Alkarp, Magnus. 2011. *Sverige och nazismen – på riktigt*. Bokens recension i *Uppsala Nya Tidning*. <https://unt.se/kultur/litteratur/sverige-och-nazismen---pa-riktigt-1237676.aspx>

Arnstad, Henrik. 2014. *Guillou sprider grov okunskap om Förintelsen*, ”Dagstidningen ETC Göteborg” <https://www.etc.se/kultur-noje/guillou-sprider-grov-okunskap-omforintelsen>

Arnstad, Henrik. 2014. *Guillous grova sakfel om Förintelsen får inte stå oemotsagda*. <https://alskade.wordpress.com/2014/09/02/guillous-grova-logner-om-forintelsen-far-inte-sta-oemotsagda/>

A Rescuer in Copenhagen: Georg Duckwitz, <https://www.facinghistory.org/rescuers/georg-duckwitz>

Astrid Lindgren Company webbsida <https://www.astridlindgren.com/sv/astrid-lindgren/opinionsbildaren>

Den svenska regeringens webbsida: *Sveriges väg till EU-medlemskap*. <https://www.regeringen.se/sa-styrs-sverige/regeringens-arbete-pa-eu-niva/sveriges-vag-till-eu-medlemskap/>

DigitaltMuseums webbsida <https://digitaltmuseum.se/011024375994/kaffesurrogat>

DN Debatt. ”Ett museum om Förintelsen ska öppna i Stockholm 2022” <https://www.dn.se/debatt/ett-museum-om-forintelsen-ska-oppna-i-stockholm-2022/>

Dvergsdal, Alvhild. 2020. *Hvorfor feires ikke Hamsun mer i Norge? Svaret er Hamsuns politiske rolle og standpunkt*. I: *Aftenposten*. Debatt. Litteratur. <https://www.aftenposten.no/meninger/debatt/i/AdowJq/hvorfor-feires-ikke-hamsun-mer-i-norge-svaret-er-hamsuns-politiske-ro>

Eriksson, Magnus. 2015. *Att läsa ”Bödeln”*. I: Eriksson, Magnus, Petersson, Margareta (ed.), ”Pär Lagerkvist i text och ton”. Växjö: Pär Lagerkvist-Samfundets förlag Pär Lagerkvist-Samfundets skriftserie. <http://lnu.diva-portal.org/smash/get/diva2:852987/FULLTEXT01.pdf>

FFÖ:s webbsida <http://ffo.nu/om/om-foreningen-forintelsens-overlevande-och-dess-korta-historia/>

Forum för levande historias webbsida <https://www.levandehistoria.se/om-oss>

Gärtner, Linn. 2008. *Förintad kritik. Om recensenters mottagande av förintelseromaner i svensk dags- och kvällspress*. Examensarbete för kandidatexamen. Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet. <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=1319882&fileId=1319883>

Göran Rosenberg Interview: *We are All on the Road from Auschwitz*. Louisiana Channel. <https://www.youtube.com/watch?v=k84zhmlM8zU>

Göransson, Sverker. 2010. *Erik Lindegren 1910-1968. Författarpresentation*. Litteraturbanken. <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/LindegrenE/presentation>

Hanson, Per Albin, Tal i radio vid andra världskriget utbrott. Talet kan läsas i helhet på webbplatsen Svenska tal, <https://www.svenskatal.se/19390901-per-albin-hansson-tal-i-radio-vid-andra-varldskrigets-utbrott/>

Hågkomstresor till Norge. I spåren av den norska Förintelsen. Kompendiet är sammanställt av Anna Florén. Forum för levande historia samt Voksenåsen 2019. S. 26. <https://voksenaasen.no/wp-content/uploads/2019/11/Ha%CC%8Agkomstresor-till-Norge-webb.pdf>

Intervjun med Astrid Erll tillgänglig på YouTube <https://www.youtube.com/watch?v=psV9D09Swho>

Jeffrey Olicks uttalande under den sista diskussionen vid konferensen „Genealogies of Memory: Collective vs. Collected Memories. 1989–91 from an oral history perspective” organiserad av European Network Remembrance and Solidarity (ENRS), 6–9 november 2014 i Warszawa. <https://enrs.eu/video/final-discussion-collective-vs-collected-memories>

Kavén, Pertti. 2013. *De finska krigsbarnen*. I: *Populär Historia 11/2013*. <https://popularhistoria.se/krig/andra-varldskriget/de-finska-krigsbarnen>

Kiesow, Ingolf. 2015. *Farligt vilseleda Sveriges folk om neutraliteten*. Kungliga krigsvetenskapsakademien (KkrVA) <https://kkvva.se/farligt-vilseleda-sverige-folk-om-neutraliteten/>

Kungahusets webbsida: <https://www.kungahuset.se/kungafamiljen/aktuellahandelser/aktuellt/kungendeladeutmedaljer.5.7ce04b63167c576df6c1ca0e.html>

Lapidus, Arne. 2012. Intervjun med professor Klas Åmark med flera. Expressen 2012-04-05 <https://www.expressen.se/nyheter/inloggad/tyska-anfallsplanen-blixtkrig-mot-sverige/>

Larsson, Olle. 2017. ”Rid i natt” – ett skönlitterärt debattinlägg i krigstid. I: Nettervik, Ingrid (red.), ”En dag med Moberg. Vilhelm Mobergs förhållande till krig och fred. Fyra texter”. Växjö: Vilhelm Moberg-Sällskapet småskrifter nr 13. S. 8. https://vmssk.files.wordpress.com/2017/02/smaskrift_13.pdf

Locke, John. 1690. *An Essay Concerning Human Understanding*, kap. 10.2 (*On Retention*). Den elektroniska upplagan:

<https://oll.libertyfund.org/titles/locke-the-works-vol-1-an-essay-concerning-human-understanding-part-1>

Lotta Lundbergs webbsida <https://lottalundberg.com/biografi/>

Micael Bindefelds Stiftelses webbsida <http://bindefeldstiftelse.se/pressrelease/>

Majlard, Jan. 2016. *”En baltisk tragedi och ett svenskt trauma”*. I: *Svenska Dagbladet*.
<https://www.svd.se/enquist-baltisk-tragedi--och-svenskt-trauma>

Mays, Christin. 2011. *For the Sake of Democracy. Samarbetskommittén för demokratiskt uppbyggnadsarbete and the Cultural Reconstruction of Post-World War II Europe*. Uppsala: Uppsala University, Department of History. S. 4. <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:752780/FULLTEXT01.pdf>

Moberg, Axel, Roth, Thomas, Åkerlund, Andreas. 2014. *Diskussionen om samlingsregerings agerande saknar internationellt perspektiv*. I: ”Respons” 4/2014.
<http://tidskriftenrespons.se/artikel/diskussionen-om-samlingsregeringens-agerande-saknar-internationellt-perspektiv/>

Möller, Håkan. 2008. *Kulturdebatt. Pär Lagerkvist en motståndsmän*.
<https://www.dn.se/kultur-noje/kulturdebatt/par-lagerkvist-en-motstandsman/>

Ola Larsmos webbsida <https://www.olalarsmo.com/>

Persson, Bo. 2011. *Mörkrets hjärta i klassrummet. Historieundervisning och elevers uppfattningar om förintelsen. Forskarskolan i historia och historiedidaktik*, Lunds universitet.

https://portal.research.lu.se/ws/files/7671908/morkrets_hjarta_i_klassrummet.pdf

Platon, *Theaetetus*, övers. till engelska Benjamin Jowett. Den elektroniska upplagan:
<https://www.gutenberg.org/files/1726/1726-h/1726-h.htm>

Roos, Emma. 2008. *Den föreslagna sanningen. Paratextanalys av tre faktionsberättelser*. Interdisciplinär examensuppsats, Göteborgs universitet. S. 6.
https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/19757/1/gupea_2077_19757_1.pdf

Ruin, Hans. 2005. ”Kommentar till Heideggers *Varat och tiden*” i *Södertörn Philosophical Studies 2*. Stockholm: Elanders Gotab. Den elektroniska upplagan:
<https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:16071/FULLTEXT01.pdf>

Ruth, Arne. 2010. *Mythen der Neutralität*
<https://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/geschichte-und-erinnerung/39796/mythen-der-neutralitaet?p=all>

Rädda barnens webbsida <https://www.raddabarnen.se/om-oss/>

Schneider, Susanne. 2008. *Läsaren och Förintelsen Gymnasieelevers reception av Imre Kertész "Mannen utan öde"*. Examensarbete för kandidatexamen. Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:206390/FULLTEXT01.pdf>

Schottenius, Maria. 2020. *Ingen kommer riktigt nära i Carola Hanssons nya roman. I: Dagens Nyheter* <https://www.dn.se/kultur-noje/ingen-kommer-riktigt-nara-i-carola-hanssons-nya-roman/>

SKMA:s webbsida: <https://skma.se/omskma/>

Svedjedal, Johan. 2017. *Karin Boye kunde konsten att trilskas*. <https://www.dn.se/arkiv/kultur/karin-boye-kunde-konsten-att-trilskas/>

Svenska Röda Korsets webbsida <https://www.rodakorset.se/om-oss/vita-bussarna/>

The Nobel Prize webbsida <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1966/summary/>

Thunberg, Karin. 2014. *I Tyskland var varenda pappa nazist*. Intervjun med Lotta Lundberg. I: SvD Kultur, s. 2. <http://lottalundberg.com/documents/2014-08-24-svd.pdf>

Tureby, Malin Thor, Wagrell, Kristin. 2020. *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser. Definitioner, insamlingar och användningar, 1939–2020*. Stockholm: Forum för levande historia. S. 27. https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/material_file/118flh_vittnesmalrapporten_nov-20_webb.pdf

United States Holocaust Memorial Museums webbsida: <https://www.ushmm.org/collections/bibliography/holocaust-fiction>

Wagrell, Kristin. 2020. *"Chorus of the Saved"*. *Constructing the Holocaust survivor in Swedish public discourse, 1943-1966*. "Linköping Studies in Arts and Science" No. 783. Linköping: Linköping University. S. 304–306. <http://liu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1392098/FULLTEXT02.pdf>

Westerlund, Joel. 2017. *"Den lyriske hegelianen" Livsåskådning och världsbild i Hjalmar Gullbergs diktning*. Examensarbete för kandidatexamen. Stockholms universitet, Institutionen för kultur och estetik. S. 18-19. <https://su.diva-portal.org/smash/get/diva2:1209937/FULLTEXT01.pdf>

Wistrand, Sten. 2016. *Fakta, fiktion, faktion? Elisabeth Åsbrinks Och i Wienerwald står träden kvar ur ett fiktionsteoretiskt perspektiv. I: Samlaren. Tidskrift för forskning om svensk och annan nordisk litteratur. Årgång 137*. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1086752/FULLTEXT01.pdf>

70. rocznica Wielkiej Szpery - śladami getta łódzkiego av Waldemar Kowalski på en historisk portal dzieje.pl <https://dzieje.pl/wiadomosci/wybrano-wydarzenia-historyczne-roku-2020>

Ordböcker och uppslagsverk

Encyclopædia Britannicas webbsida

<https://www.britannica.com/topic/encyclopaedia/History-of-encyclopaedias#ref307662>

Norstedts svenska ordbok, s. 616 – förklaringen av ordet ”att minnas”

Svensk ordbok: <https://svenska.se>

(uppslagsord: ”att erinra”, ”att komma ihåg”, ”ett minne”, ”en minnesbild”, ”en minnessak”, ”ett minne”)

Grimal, Pierre. 1987. *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, övers. Maria Bronarska. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo. S. 238.

Nationalencyklopedin, uppslagsord: landstorm.

<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/landstorm>

Nationalencyklopedin, uppslagsord: icke-krigförande.

<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/icke-krigförande>

Nationalencyklopedin, uppslagsord: permittenttrafiken.

<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/permittenttrafiken>

Nationalencyklopedin, uppslagsord: quisling.

<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/quisling>

Nationalencyklopedin, uppslagsord: folkhemmet.

<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/folkhemmet>

Nationalencyklopedin, uppslagsord: undersökande journalistik.

<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/undersökande-journalistik>

Nationalencyklopedin, uppslagsord: Georg Klein

<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/georg-klein>

Nationalencyklopedin, uppslagsord: Stefan Einhorn.

<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/stefan-einhorn>

Nationalencyklopedin, uppslagsord: sakprosa.

<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/sakprosa>

Nationalencyklopedin, uppslagsord: undersökande journalistik.

<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/undersökande-journalistik>

Nationalencyklopedin, uppslagsord: Per Engdahl,
<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/per-engdahl>

Nationalencyklopedin, uppslagsord: Wienerwald
<https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/wienerwald>

Lotass, Lotta. Stig Dagermans presentation.
<https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/DagermanS>

West, William N. 2001. "Memory", *Encyclopedia of Rhetoric*, Tomas O. Sloane (red.).
Oxford: Oxford University Press. S. 483 f.

Östling, Johan. 2007. *Stig Dagerman såg individen i det tyska folket*. I: *Svenska Dagbladet*.
<https://www.svd.se/stig-dagerman-sag-individen-i-det-tyska-folket>